

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 85

Серія "Історичні науки"
№ 6

Ніжин
2016

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 4 від 10.11.2016 р.

Рішенням Атестаційної колегії від 30 червня 2015 р. та наказом МОН
України від 13 липня 2015 р., № 747 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт з історії

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
“Історичні науки”, “Філологічні науки”

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф.
А. О. Буравченков; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко;
д. і. н., проф. В. О. Дятлов; д. і. н., проф. С. А. Леп’явко; д. і. н., проф.
Є. М. Луняк; д. і. н., проф. С. І. Михальченко (РФ); к. і. н., доц. О. Г. Самой-
ленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н.,
проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. – Вип. 85. Серія “Історичні
Л64 науки”. – № 6 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2016. – 273 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2016
© НДУ ім. М. Гоголя, 2016

UDC 80:008
LBC 81+83
L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Gogol State University at Nizhyn
(NDU named after Gogol)
Record № 4 of 10 November 2016

According to Resolution of Higher Attestation Board of 30 June 2015 and order of the Ministry of Education and Science № 747 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of dissertation theses in history

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko
Since 2013 the periodical has been published in two series:
“History Research”, “Philology Research”

Editorial Board:
Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H. V. Samoylenko

members of the editorial board:

Doctor of Sciences (History), Prof. M. K. Boyko; Doctor of Sciences (Political Sciences), Prof. O. D. Boyko; Doctor of Sciences (History), Prof. A. O. Buravchenkov; Doctor of Sciences (History), Prof., Corresponding Member of the National Academy of Sciences V. M. Danylenko; Doctor of Sciences (History), Prof. V. O. Dyatlov; Doctor of Sciences (History), Prof. S. A. Lepyavko; Doctor of Sciences (History), Prof. Ye. M. Lunyak; Doctor of Sciences (History), Prof. S. I. Mykhalchenko (Russian Federation); Candidate of Sciences (History), Associate Prof. O. H. Samoylenko; Candidate of Sciences (History), Associate Prof. Ye. M. Strashko; Doctor of Sciences (History), Prof. L. V. Taran; Doctor of Sciences (History), Prof. Yu. I. Shapoval.

Literature and Culture of Polissya. – Vol. 85. Series “History Research”. – № 6 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. – Nizhyn : NDU named after Gogol, 2016. – 273 c.

UDC 80:008
LBC 81+83

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2016
© NDU named after Gogol, 2016

ІСТОРІЯ

До 25-річчя Незалежності України та 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського

УДК 94(477)(092)"1926"

Р. Я. Пиріг

Відзначення шістдесятиліття Михайла Грушевського: політичний контекст

У статті висвітлюється гостре протиборство навколо відзначення 60-річчя академіка М. С. Грушевського у 1926 році. Досліджуються намагання ювіляра і його прихильників надати події всеукраїнського масштабу, спроби ЦК КП(б)У обмежити урочистості рамками академії та керівництва ВУАН – зрівнати ювілейні заходи, подавши їх як особисту справу іменинника. Показані політичні наслідки ювілею для подальшої долі ученого.

Ключові слова: М. С. Грушевський, ювілей, президія ВУАН, Наркомат освіти, ЦК КП(б)У.

В статье рассматривается острое противоборство вокруг 60-летия академика М. С. Грушевского в 1926 году. Исследуются попытки юбиляра и его сторонников придать событию всеукраинского масштаба, попытки ЦК КП(б)У ограничить торжество рамками академии и руководства ВУАН – сорвать юбилейные мероприятия, подав их как личное дело именинника. Показаны политические последствия юбилея для дальнейшей судьбы ученого.

Ключевые слова: М. С. Грушевский, юбилей, президиум ВУАН, Наркомат образования, ЦК КП(б)У.

The article reviews sharp confrontation around the 60th anniversary of academician M. S. Hrushevsky in 1926. The attempts of M. S. Hrushevsky and his supporters to give the event nationwide scale are investigated. Besides, the efforts of CC CP(B)U to restrict celebration are emphasized. The political consequences of the anniversary for the future of scientist are revealed.

Key words: M. S. Hrushevsky, anniversary, presidium of the Ukrainian Academy of Sciences, Commissar of education, CC CP(B)U.

29 вересня 1926 р. керівникові Історичної секції ВУАН, академікові М. Грушевському виповнювалося шістдесят років. Позаду залишився нелегкий, але плідний життєвий шлях вченого: написання десятків томів праць, створення наукової школи істориків, когорта учнів, широке визнання наукової громадськості як на батьківщині, так і за її межами. З його іменем був пов'язаний розвиток таких інституцій, як кафедра української історії Львівського університету, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Українське наукове товариство у Києві, Український соціологічний інститут у Відні, Історична секція ВУАН, популярні періодичні видання історичного профілю. Загалом заслуги на ниві української науки давали ученому і його прибічникам поважні підстави для організації широкого вшанування ювіляра.

Очевидно, саме такими міркуваннями керувався Михайло Сергійович, даючи згоду своїм прихильникам на розгортання масштабної підготовчої роботи до іменинної дати. Він розумів, що урочистості не обійдуться без публічного огляду пройденого шляху, зокрема згадки про його діяльність на чолі Центральної Ради і Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів. Проте загальний баланс здобутків наукової праці порівняно з політичною діяльністю, за його переконаннями, був вагомішим. До того ж офіційні стосунки вченого з керівництвом республіки, хоч і не гарантували від докорів за старе, але давали надії бодай на толерантне ставлення. Ювілейні урочистості розглядалися М. Грушевським та його оточенням як демонстрація незаперечних наукових заслуг та громадського авторитету історика, необхідних у боротьбі за посаду президента ВУАН.

Навколо майбутніх ювілейних заходів одразу виник своєрідний трикутник інтересів. Сам М. Грушевський, близький до нього академік П. Тутківський, їхні колеги відстоювали необхідність широкого відзначення ювілею. Президія ВУАН, насамперед віце-президент С. Єфремов і неодмінний секретар А. Кримський, які неприязно ставилися до М. Грушевського, намагалися зірвати проведення урочистостей, уникаючи прийняття офіційного рішення. ЦК КП(б)У і Наркомат освіти виступали за проведення публічного вшанування вченого, але прагнули обмежити урочисті заходи рамками академії.

Підготовка святкування шістдесятиліття М. Грушевського припала на літні академічні канікули. У зв'язку з цим Спільне зібрання ВУАН не скликалося і ніяких ухвал не приймало. Проте близький до М. Грушевського академік П. Тутківський та професор Ф. Савченко – голова і секретар організаційного ювілейного комітету розіслали офіційні запрошення на урочистості 3 жовтня. До ювілейного комітету

також входили академіки Д. Багалій та В. Перетц, представник Укрголовнауки М. Левицький, керівник профспілкової Секції наукових працівників М. Баран, проректор Київського інституту народної освіти О. Гермайзе та ін.

Тим часом С. Єфремов і А. Кримський до середини вересня не поверталися з відпусток. Це був відвертий саботаж підготовки ювілею, намагання розглядати його як особисту справу М. Грушевського. Ось як розмірковував з цього приводу С. Єфремов: "Як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямала себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтриганством", "святкувати Грушевському свій ювілей тепер – значить, ще раз не шанувати свого минулого", "більшовики, мабуть, використають цей ювілей, щоб остаточно втопити його в своїх обіймах" [3, арк. 40].

Тільки 27 вересня, за тиждень до дня урочистостей, відбулося Спільне зібрання ВУАН. А. Кримський на нього не приїхав, повідомивши телеграфом, що спізнився на поїзд. Президент В. Липський вніс на обговорення поточні справи, і тільки після їх розгляду слово надали П. Тутківському, який доповів, що вечір вшанування М. Грушевського призначено на 3 жовтня, просив дозволу на видання ювілейного наукового збірника та автобіографії вченого, а також встановлення скульптурного погруддя академіка у залі засідань ВУАН. Було прийнято рішення доручити В. Липському виступити з вітальною промовою на вечорі, а також видати збірник праць та автобіографію ювіляра [2, арк. 26].

Ще раніше П. Тутківський звернувся до Наркомосу УСРР з проханням виділити представника для участі у цьому "святі української науки і культури". У відповідь на це клопотання голова Укрголовнауки проф. М. Яворський передав розпорядження своєму представнику у Києві М. Левицькому офіційно ввійти до ювілейного комітету. Згодом йому ж надійшла телеграфна вказівка наркома О. Шумського: "Вітайте від Головнауки як вченого, решта директив у парткомі (Київському окрпарткомі – авт.)".

Політбюро ЦК КП(б)У ще 7 вересня розглянуло питання "Про ювілей Грушевського". Доповідали секретар ЦК В. Затонський та голова Київського окрвиконкому П. Любченко. Було прийнято розгорнуту постанову, в якій визначено не тільки масштаби заходів, рівень офіційного представництва, характер висвітлення у пресі, але й зміст політичних оцінок діяльності ювіляра. У першому пункті ухвали зазначалося, що вшанування М. Грушевського повинно бути зведено "до наукового ювілею в межах міста Києва та Академії наук". Редколегії

журналу “Життя і революція” рекомендувалося опублікувати статтю автора-комуніста про політичну діяльність М. Грушевського. У ній необхідно зазначити, що на його наукову роботу певною мірою вплинула ідеологія дрібнобуржуазного націоналізму і вона ж штовхнула М. Грушевського в галузі політики на шлях, який привів до краху. Проте він зумів знайти у собі сили, щоб зрозуміти те нове, що дала пролетаріату революція. У цьому ж журналі мала бути надрукована ще одна стаття про наукову діяльність М. Грушевського, написана з марксистських позицій. Решта питань, пов’язаних з ювілеєм, передавалася на розгляд комісії ЦК КП(б)У (В. Затонський, Ф. Корнюшин, О. Шумський і П. Любченко). Підписав документ Л. Каганович [8, арк. 23].

Постанова красномовно свідчила про значні побоювання партійного керівництва того, що ювілей може стати масштабною національно-культурною подією, своєрідною маніфестацією колишніх політичних сил, приводом для їх згуртування. Саме цим були обумовлені такі детальні директиви щодо характеру відзначення роковин вченого та його ідейно-політичної оцінки.

Центральною подією ювілейних заходів стали урочистості 3 жовтня 1926 р. Опівдні у переповненій залі Київського інституту народної освіти (колишньому університеті св. Володимира) зібралися науковці, викладачі, студенти, представники громадськості. Збори вступним словом відкрив голова оргкомітету П. Тутківський. Першим ювіляра вітав президент ВУАН В. Липський. У короткій промові він дав високу оцінку “Історії України-Руси”, наголосивши, що “це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це перша повна, наукова й докладна Історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів. Тепер, коли вона вже єсть, навіть трудно собі уявити, як без неї можна було жити... в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів” [11, с. 7–8]. Це була напівщиранапіввимушена характеристика. Президент ВУАН намагався в протиставлення М. Грушевського з С. Єфремовим та А. Кримським не втручатися, але його статус вимагав час від часу підтримувати колег по президентії.

Академік Д. Багалій також високо оцінив багатотомну “Історію України-Руси” як “першу монументальну синтетичну працю, що збудована на основі Вашої власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усій попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть на рівні з аналогічними історіями інших народів” [11, с. 8].

Голова Наукового товариства ім. Шевченка академік К. Студинський у вітальному слові зупинився на видатних заслугах ювіляра у розбудові товариства, його бібліотеки, музею та інших установ. Згадав він і про прикрі часи, коли на дорозі М. Грушевського "життя кидало колоди, терни й колючки", але він залишався "добрим духом, сердечним приятелем, щирим порадником нашої інституції".

Від імені ювілейного комітету з доповіддю про життєвий шлях вченого виступив проректор Київського інституту народної освіти проф. О. Гермайзе. Він виклав основні віхи творчої біографії ювіляра: від приїзду до Львова, тодішнього українського П'ємонта, молодого талановитого магістра й до сучасної праці патріарха української історіографії на чолі Історичної секції академії. Доповідач наголосив, що М. Грушевський виростає в фігуру всесвітнього вченого, у науковій діяльності якого виявляється "синтетичність, цей великий універсалізм: він не тільки історик-економіст, що викриває факти історичного процесу, він історик культури, історик літератури, і він нарешті соціолог, він є дослідник первісної культури". О. Гермайзе свідомо обійшов питання про роль М. Грушевського у часи революції, діяльність на чолі Центральної Ради, в часи еміграції.

Однак саме на цих віхах біографії ученого і політика акцентували увагу офіційні представники. Уповноважений Укрголовнауки М. Левицький, віддавши належне науковим заслугам академіка, підкреслив: "Революційне життя підняло Вас на своїх бурхливих хвилях і пронесло через хибний етап Вашої політичної діяльності за часів Центральної Ради". Він виклав офіційну точку зору на місце науки у суспільному житті, яка має бути одним із знарядь диктатури пролетаріату, "засобом його панування" [11, с. 11–12].

Найбільш системно ставлення офіційної влади до ювіляра виклав голова Київського окрвиконкому П. Любченко, який, очевидно не без умислу, прибув на засідання зі значним запізненням. Свій виступ він розпочав з тези про звичай говорити винуватцеві урочистостей лише солодкі слова і про свій намір відступити від цієї традиції. Зазначивши, що серед сучасних істориків України та й Росії навряд чи хто міг би зрівнятися з М. Грушевським, промовець перейшов до характеристики його громадської роботи. Він наголосив, що Жовтневий переворот став історичною подією, коли яскраво виявилися розходження між працівниками науки і робітничим класом. Не витримала цього випробування й значна кількість істориків, які припустилися помилок, не були з робітничо-селянськими масами. "Михайло Сергієвич Грушевський, – говорив П. Любченко, – опинився серед тих, хто

цю помилку зробив. Опинився навіть на чолі тих, хто цю помилку очолив”. Далі він наголосив на особливому значенні історії як науки політичної, а історик може продуктивно працювати на користь робітничо-селянських мас лише тоді, коли “він приймає нові умови, нові основи не де-факто, а по суті” [11, с. 34–37].

М. Грушевського також вітали ректори: Мінського університету – проф. В. Пічета, Литовського – проф. Ю. Іонінас, Кам’янець-Подільського ІНО – проф. В. Геринович, Київського ІНО – проф. С. Семко, академіки М. Малиновський, М. Василенко та багато інших. Двічі брав слово розчулений і схвильований М. Грушевський. Він дякував за щирі слова, особливо представників оргкомітету, чікими стараннями “це нинішнє свято перетворилося з ювілею персонального на свято національне – на свято української науки, української культури” [11, с. 37–38].

Майже п’ять годин тривало вшанування М. Грушевського. Чимало часу зайняло оголошення численних привітань, що надійшли на адресу ювіляра. Їх надіслали нарком освіти РСФРР А. Луначарський, президент АН СРСР О. Карпінський, академіки В. Вернадський, В. Гнатюк, В. Бузескул, Д. Яворницький та ін. На ювілей широко відгукнулися наукові установи та окремі вчені з Берліна, Берна, Братіслави, Відня, Женеви, Кракова, Загреба, Парижа, Праги, Риги, Рима.

Загалом відзначення шістдесятиліття М. Грушевського, незважаючи на спротив керівництва ВУАН і директиви ЦК КП(б)У, випилося в широке пошанування наукових і громадських заслуг ученого, стало своєрідною демонстрацією сил українства.

Поза сумнівом, представники офіційної влади були вражені і незадоволені розмахом, атмосферою урочистостей, “незалежною, соборницькою, патріотичною” промовою ювіляра. Не випадково, увечері на банкет до готелю “Континенталь” ніхто з них не з’явився. Як пише Н. Полонська-Василенко – учасниця ювілейних зборів, місця, зарезервовані для представників влади поряд з ювіляром, виявилися порожні, а М. Грушевський і його рідні залишилися самі за чільною стороною стола. Загалом вона вважає, що після ювілею академіка “його кар’єра пішла похилою дорогою”, що всі навколо бачили цей злам кар’єри, але цього сам історик не розумів [5, с. 48].

Цілком погодитися повністю з цим висновком не можна. По-перше, після ювілею у стосунках з владою протягом двох наступних років у М. Грушевського ще були зближення й розходження. Та й сам академік, ведучи складну боротьбу, не був таким політично наївним, щоб очікувати від влади лише висхідної лінії стосунків.

Наступного дня М. Грушевський під враженням урочистостей, базуючись на основних положеннях свого виступу на них, написав лист-подяку за організацію відзначення його ювілею. По суті, це було звернення до широкої громадськості, у якому він висловлював своє ставлення до тогочасних суспільно-політичних проблем, дав ретроспективну оцінку подій минулого. Академік звернувся до редакції газети "Пролетарська правда" з проханням опублікувати лист [4]. Газета 9 жовтня під заголовком "До ювілею академіка Грушевського" подала його вибірковий виклад. Невдоволений автор надіслав повний текст до львівської газети "Новий час", у якій він і був опублікований під назвою "Відкритий лист академіка до учасників юлею" [10, с. 259–260].

Наприкінці жовтня Політбюро ЦК КП(б)У прийняло коротку постанову "Про ювілей Грушевського", в якій йшлося про те, що найближчим часом слід поставити питання про нього як президента ВУАН у світлі нових фактів. Його підготовка доручалася комісії з українізації, очолюваній головою Ради Міністрів УСРР В. Чубарем. У досить непростих стосунках академіка з керівництвом республіки наступала пора нових ускладнень [7, арк. 9].

Перші ознаки досить крутого повороту в ставленні до М. Грушевського знайшли відображення у доповіді наркома освіти О. Шумського на зборах партосередку НКО у листопаді 1926 р., присвяченій питанням ідеологічної боротьби на культурному фронті. Значне місце він приділив критиці поглядів М. Грушевського. Фактично вперше після повернення на батьківщину ученого було піддано відкритому політичному тавруванню [1, с. 11–25]. Однак О. Шумський програв протиборство Л. Кагановичу. 2 лютого 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У нарком був звинувачений у "націоналістичному ухилі", підтримці М. Хвильового, "форсуванні" українізації тощо [6, арк. 90–100].

Новим наркомом освіти став М. Скрипник – старий більшовик, авторитетний партійний діяч, людина вольова і принципова, небайдужа до національної справи. Не без труднощів йому вдалося переконати членів Політбюро в тому, що М. Грушевський поки що залишається єдиною реальною кандидатурою на посаду президента реорганізованої ВУАН [8, арк. 180].

Однак незабаром політичне керівництво УСРР відмовилося від наміру висунути М. Грушевського на посаду президента ВУАН. Крім сумнівів у здатності колишнього голови Центральної Ради повністю прийняти радянську владу, додалися побоювання його можливого блоку з С. Єфремовим. До того ж не було ніякої впевненості, що академіки проголосують за М. Грушевського. Почався пошук сторонньої

людини. На посаду президента вирішили запросити відомого вченого-епідеміолога, академіка Д. Заболотного, який працював у Ленінграді. На початку травня 1928 р. він очолив ВУАН.

Заходи по організації сумнозвісного процесу “СВУ”, спрямованого проти С. Єфремова та великої групи української інтелігенції, а згодом погром академіка-марксиста М. Яворського на якийсь час відволікли увагу від М. Грушевського. Тільки 9 січня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про Академію наук”. Останній її пункт був досить коротким, але надзвичайно промовистим: “Визнати за необхідне зміну нашої лінії щодо матеріальної підтримки Грушевського” [9, арк. 277].

Цим рішенням була поставлена остаточно крапка у тривалому компромісі ученого з більшовицькою владою. Позаду залишилася смуга сприяння офіційних кіл академікові-реемігрантові. Така допомога була напіввимушеною, розрахованою на посилення лояльності відомого вченого і колишнього політичного діяча до радянської влади, використання його для зміни керівництва ВУАН. Після досягнення цієї мети необхідність у М. Грушевському, як противазі антирадянським елементам у керівництві академії, відпала.

Наступні роки життя М. Грушевського в СРСР (1929–1934) позначені розгортанням масової ідеологічної кампанії таврування ученого, розгромом установ і наукових кадрів Історичної секції ВУАН, репресіями проти його учнів. У березні 1931 р. він був заарештований у сфабрикованій ОДПУ справі “Українського національного центру” і залишений у московському вигнанні. Помер М. Грушевський у листопаді 1934 р. у Кисловодську, похований на Байковому цвинтарі у Києві. За повернення до СРСР М. Грушевський заплатив непомірно високу ціну. У таборах ГУЛАГу загинули донька Катерина, брат Олександр, племінник Сергій. Поневірянь і утисків зазнала дружина Марія Сильвестрівна та інші члени родини.

Трагічний фінал життя М. Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох визначних представників національної інтелігенції, а з огляду на його роль і місце в українському національно-визвольному русі – навіть неминучим.

Література

1. Більшовик України. – 1927. – № 2. – С.11–25.
2. Інститут архівознавства НБУВ, ф. 251, оп. 1, спр. 12.
3. Інститут архівознавства НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 3.

4. Пиріг Р. Невідомий лист М. С. Грушевського / Р. Пиріг // Літературна газета. – 1989. – 28 вересня.
5. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук : нарис історії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Інститут вивчення СРСР, 1958.
Ч. 2. – 1958.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 251.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 142.
8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 3.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 16.
10. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К. : Альтернативи, 2005.
11. Ювілей академіка М. С. Грушевського: 1866–1926 рр. – К. : Київдрук, 1927.

УДК 930(092):94(477)"-001"

О. Ю. Москаленко

М. С. Грушевський як історик ранньопервісної доби України

У статті здійснюється аналіз поглядів М. Грушевського на історію ранньопервісної доби України, котрий першим з українських істориків реконструював цей недосліджений на той час період вітчизняної історії, заклав фундамент подальших наукових пошуків і студій з проблем первісності.

Ключові слова: Михайло Грушевський, ранньопервісна доба, викопна флора і фауна, льодовик, антропоїди, гомініди, шлюб, сім'я, рід, община.

В статье осуществлен анализ взглядов М. Грушевского на раннюю первобытность Украины, который первым из украинских историков реконструировал почти неисследованный на то время период отечественной истории, заложил фундамент последующих научных поисков и студий по проблемам первобытности.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, раннепервобытная эпоха, ископаемая флора и фауна, ледник, антропоиды, гоминиды, брак, семья, род, община.

The article explores M. Hrushevsky's views on the pre-historic era of Ukraine. Being the first among Ukrainian historians to reconstruct that non-explored period of our history, he lay foundations of further research and studies on the problem of the pre-historic period.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, pre-historic era, excavated flora and fauna, glacier, anthropoid, hominidae, marriage, family, clan, community.

У вересні 2016 року минають 150-ті роковини з дня народження М. С. Грушевського – видатного українського історика, державного і політичного діяча. Його авторству належить ґрунтовна розробка усіх періодів нашої історії. З відомих причин характеризувати які не входить у наше завдання, найбільшу увагу він приділив проблематиці Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руській державі, козаччини та Гетьманщини. На жаль, майже невідомі широкому загалу його погляди на першопчатки історії України, зокрема її ранню первісність (палеоліт та мезоліт). Спеціальних досліджень, присвячених українській первісності, у нього немає, тому основним

джерелом інформації в означеному контексті є відповідні сторінки першого тому фундаментальної праці "Історії України-Руси", виклад подій у якому він розпочинає з сивої давнини.

М. Грушевський розглядав первісність як один з невід'ємних розділів історії України, її початок, але розділ специфічний. Первісність, особливо рання, не має у своєму розпорядженні звичних для історика писемних джерел. Усвідомлюючи дану обставину, він для її пізнання та реконструкції прагнув залучити інформативні можливості широкого спектру наукових дисциплін: "До недавніх часів історія народів починалася від перших писемних згадок про них. Тепер молоді науки – передісторична археологія, етнологія з антропологією і порівняльною соціологією з одного боку, й порівняльне язикознавство (глоттика) та фольклор з другого, розширили науковий обрій історії далеко поза границі писемних звісток" [1], наголошував він і далі лаконічно окреслює інформативно-реконструктивні можливості кожного з зазначених вище джерел: "Культурна історія певної території втілена у її матеріальних станках, артефактах...", прямих, але "німих" свідках первісності і для її пізнання "уже тепер робить дуже важливі послуги археологія"; "антропологія відкриває перед нами фізичну еволюцію людини", адже історико-антропологічне тлумачення викопних кісткових залишків є "єдиним джерелом самого найдавнішого минулого людства", "важні вказівки дає глоттика і допомагає виявити культурну фізіномію... племен" – реконструюючи вглиб історію мови і мовних явищ мовознавці заглибились до мезолітичного і навіть пізньопалеолітичного часу; порівняльна соціологія і фольклор відкривають багаті перспективи духовної і соціальної еволюції людини, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту" [2], спрямовані на найбільш повний, ретельний і адекватний опис культури, побуту і соціальних інститутів первісності. Односторонніми і неповними будуть спроби дослідити, осмислити і реконструювати історію первісності з опорою на якийсь один різновид фактажу – антропологічний, археологічний, етнологічний або мовознавчий. Тільки взяті сукупно, "ідучи... своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони можуть і повинні... допомогти одні одним своїми спостереженнями. Для цього треба тільки наукової обережності й можливості широти в досліді, і незважаючи на всі труднощі історик ніяк не може помітувати здобутками цих дисциплін, коли мова йде про дуже темні (найдавніші) й інакше зовсім неприступні питання в історії народу чи його території" [3].

Сам Михайло Сергійович дав приклад такого підходу, оперуючи й володіючи різносторонньою джерельною базою для відтворення ранньопервісної доби первісності України. Першим з українських істориків, крім джерел гуманітарного циклу, він почав використовувати природничо-наукові джерела як власне історичні джерела. Для нього в якості історичного джерела був будь-який об'єкт вивчення, з якого можна було отримати історичні свідчення, у тому числі геологічні, палеогеографічні, палеокліматологічні та палеоантропологічні і палеонтологічні матеріали. На той час це було справжнє “проривне” новаторство для історика.

Первісна історія людства, у тому числі й первісної людності України, нерозривно пов'язана з геологічною історією Землі, її біосфери, частиною якої вона є. Поява, зміни фізичних типів первісної людини, її життєдіяльність детерміновані довкіллям, геологічними, географічними, кліматичними умовами, багато в чому визначалися їхнім станом. Логічно, що М. Грушевський починає реконструкцію і виклад первісної історії України з геологічного фону, у рамки якого вона вкладається. З геологічної точки зору “простори нинішніх наших суходолів явище соразмірно недавнє” [4]. Наприкінці мезозойської ери 70 млн років тому назад Європа являла собою архіпелаг островів, східна частина її була вкрита теплим морем. З настанням 67-65 млн років тому кайнозойської ери – ери нового життя, її перша або “третична геологічна формація характеризується в наших сторонах повільним уступленням моря на полудень та формуванням нинішнього суходолу, що поволі зближався до теперішнього свого орографічного та гідрографічного вигляду. На початку еоцену полуднева частина східноєвропейської рівнини була ще переважно покрита водою... Пізніше суходолом стали Подніпров'я та нинішня Донецька височина. А в новіших часах формації – пліоцені море виступало на північ вже мало поза теперішні береги Чорного і Азовського морів, які лучилися тоді в одне велике море з Каспійським. Процес сей зменшення чи відступлення моря пішов потім ще далі, так що ... береги Чорного і Азовського морів відступили значно на полудень і ... прийшли до теперішнього свого вигляду”, а “тектонічні процеси другої половини третичної доби творять і нинішні гірські хребти”... Протягом цих “довготривалих геологічних процесів формувалася і приходила до теперішнього свого вигляду наша територія” [5], – робить висновок учений.

Цими стислими, але ємкими за змістом реченнями М. Грушевський демонструє не тільки володіння тогочасним геологічними і палеогеографічним матеріалом, а й першим з істориків відтворив нау-

кову картину формування контурів території України, її палеоландшафтів, рельєфу місцевостей, що слугувало фундаментом здійсненої ним історичної реконструкції ранньопервісної доби.

З цією ж метою М. Грушевським залучається палеокліматичні та палеонтологічні джерела. Провідною тенденцією кайнозойської ери є похолодання, "повільний упадок теплоти, хоча еоцен ще відзначався високою температурою і вогим повітрям, буйною рослинністю та незвичайним розвоєм звірячого світу. Се була епоха розвою вищих родів звірят, які виступають у незвичайнім багатстві і різнородності родів. Підсонне Європи в тій добі мало тропікальний характер, таку ж рослинність і фавну" [6]. В межах України водились південні теплолюбиві тварини – леви, шаблезубі тигри, леопарди, південні слони, жирафи, страуси, зростали тропічні дерева – пальми, лаври, мірти, кіпариси, бамбук. "Але в середніх часах третичної доби прохолоджується ..., житіє південно-східної Європи холоднішає і біднішає. Все ж таки і в останніх часах третичної доби клімат в наших сторонах був лагідніший і прихильніший від теперішнього, рослинність і фавна різнорідніша, зложена з теперішніх родів представників горячиших країв..." [7]. Однак поступово під впливом прогресуючого похолодання поряд з тропічними і субтропічними видами флори і фауни з'являються і співіснують види, характерні для помірної кліматичної смуги: букові, в'язові, грабові, дубові дерева, різноманітні чагарники, трави; з тварин – дикі бики та кабани, косулі, лосі, сайгаки, бобрі та інші. Знахідки цієї викопної флори та фауни зроблені у північно-західному Причорномор'ї та Приазов'ї [8].

У другій половині четвертинного періоду "проходять різкі кліматичні зміни" [9], стало набагато холодніше. Причини періодичних похолодань на час написання першого тому "Історії України-Руси" фахівцями не були з'ясовані, що й змушений був констатувати автор у тому сенсі, "під впливом причин невияснених температура Північної Європи знижується, збільшуються атмосферні опади, зростає вогість. У північній Європі розвиваються великі ледівці, зростають величезні маси льоду і снігу розширюються звідти на полудень... З часом фінсько-скандинавський ледівець... дійшов величезних розмірів..., в моменти найбільшого поширення він захопив весь басейн Вісли, Німана, середнє Подніпров'я... сягав мало не до порогів Дніпрових, виступаючи широким клином в долині Дніпра, другим клином в поріччі Дона" [10].

М. Грушевський добре усвідомлював, що льодовики та льодовикова доба не причина, а наслідок похолодань. Появу льодовиків

кліматологи “бачать у пониженні температури”, а от чим воно зумовлене – “причинами метеорологічними і навіть тектонічними” [11], або ще якимось іншими, то питання залишилося відкритим. Наголосимо, що і у наш час фахівці наступі періодичних похолодань та зумовлених ними наступів льодовиків бачать варіативно, залежно від концепцій, яких вони дотримуються. “Одні дослідники пов’язують все це змінами потужності сонячної радіації, інші змінами елементів земної орбіти, від еліптичної до кругової і навпаки, а також з переміщенням у просторі нахилу осі обертання нашої планети, треті – з земними процесами: тектонічними підняттями і опусканнями земної кори, відступом і наступом морів, змінами напрямків морських течій. Суттєвий вплив на зміни клімату і його циклічності можуть справляти виверження вулканів, унаслідок чого в атмосферу потрапляють величезні маси вулканічного попелу. Зменшується прозорість атмосфери, поверхні Землі досягає менше сонячного світла і температура може понизитися на 6–7°, а цього достатньо для початку утворення льодовиків” [12].

Велике зледеніння четвертинного періоду кайнозойської ери мало циклічний характер. Льодовики періодично наступали і відступали, “то процес розтавання брав гору над процесами наростання льоду і снігу, і тоді ледівець відступав північніше, полишаючи різні сліди свого розпросторення у виді морен, покладів каміння, піску й глини. То ослаблювалося топленне, змінялося наростанням льоду і ледівець знову посувався полуденне, громадячи на старих слідах свого побутування морени, нові масиви північного каміння” [13]. В часи потепління, “існування більш і менш довгих міжльодовикових періодів ... простори центральної і східної Європи зовсім очищалися від льоду і органічне життя входило у свої права”, “... брала перевагу флора і фауна теплого підсоння, вічнозелених лісів”, то “знову наступав ледівець, починає поширюватись флора і фауна то холодних степів, то холодних тундр” [14].

Останнє похолодання, “поява сього грандіозного ледівця... мала величезний вплив на тутешнє життя..., викликала перемиїни в характері флори і фауни..., хоч зміни й проходили відносно поволі, довгими тисячами літ” [15]. Вздовж південної межі льодовика утворилися грандіозні заболочені рівнини і мохові тундри, південніше від них простяглися холодні прильодовикові степи, ще далі на південь – смуга лісостепів з хвойними деревами. Вимерли або відійшли на південь теплолюбиві тварини, натомість з’являються мамонти, шерстисті носороги, вівцебики, бізони, дикі коні, віслюки, печерні ведмеді та леви, інші види холодолюбивих тварин.

Розлога текстова інформація з "Історії України-Руси" наведена нами не випадково. Вона наочно ілюструє надзвичайно глибоке розуміння М. Грушевським чинника природного середовища як фундаментальної багатовимірної умови складного і суперечливого процесу антропогенезу. Спираючись на природничо-науковий фактологічний матеріал, осмислюючи, узагальнюючи й аналізуючи його, він підводить читача до висновку як детерміновано, закономірно "разом з сима змінами у природі мінялися й обставини появи і життя самого чоловіка" [16]. Формувалася людина як біологічний вид, виникали і утверджувалися засади якісно нової, суспільної організації життя на Землі. Починалася ранньопервісна доба в історії людства загалом і у межах теренів майбутньої України зокрема.

У проблемі походження людини М. Грушевський стояв на матеріалістичних позиціях. Людину сучасну він розглядав як закономірний результат довготривалого, складного і суперечливого процесу еволюційного розвитку живої природи. Протягом другої половини ХІХ ст. європейська наука вийшла на якісно новий рівень у царині теоретичних розробок проблеми антропогенезу. І М. Грушевський був з ними знайомий. Англійський природознавець Ч. Дарвін у 1859 р. публікує книгу "Походження видів шляхом природного добору", в якій обґрунтував теорію еволюції живої природи. Тим самим він підготував ґрунт для наукового вирішення проблеми походження людини з тваринного світу. Послідовник Ч. Дарвіна англієць Т. Гекслі у праці "Про місце людини в ряду органічних істот" (1863 р.) дійшов висновку, що за анатомічними ознаками шимпанзе, горила, орангутанг стоять ближче до людини, ніж до макак, мартишок та інших нижчих мавп і висловив припущення про ймовірність розвою людини від якихось викопних антропоїдів. Німецький зоолог Е. Геккель у творі "Натуральна історія світобудови" (1868 р.) висунув принципово важливу гіпотезу про існування перехідного еволюційного ланцюга між людиною сучасною та її мавпячими предками – пітекантропа, або мавполюдини. Сам Ч. Дарвін, звернувшись до проблеми антропогенезу безпосередньо, опрацювавши увесь наявний фактологічний матеріал, у 1871 році видає спеціальну працю "Походження людини і статевий добір". У ній він обґрунтував гіпотезу про походження людини від якихось вимерлих антропоморфних мавп третинного періоду, які проживали на Африканському континенті. Нарешті німецький учений Ф. Енгельс у праці "Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину" (1884 р.), не виключаючи значення біологічних чинників у процесі антропогенезу, першим звернув увагу на соціальні чинники

гомінізації, обстоював думку про визначальну роль праці у переході до прямоходіння, формування гнучкої кисті руки, збільшені об'єму головного мозку з подальшим розвитком свідомості, мови і якісно нових – виробничих відносин між людьми, що формувалися.

З тексту “Історії України-Руси” є очевидним, що М. Грушевський поділяв погляди вчених-еволюціоністів: “Чоловік, підкреслював він, – перебув довгий процес розвою від чоловікоподібної мавпи до того, що ми називаємо людиною розумною, Гомо сапієнс” [17]. Як і вищезгадані вчені-еволюціоністи, він вважав недоречним жодну із сучасних людиноподібних мавп розглядати як прямих предків людини: “Третинна доба була добою розвою... нині вимерлих, звісних тільки з знахідок викопних форм, як пліопітек, дріопітек і бічних гілок родословного дерева чоловіка – чоловікоподібних сучасних приматів шимпанзе, горили, оранга...” [18]. У баченні таких еволюційних ліній М. Грушевський набагато випередив своїх сучасників. Тільки у другій половині ХХ ст. було доведено, що у середині третинного періоду існували викопні антропоїди, розвиток йшов двома еволюційними гілками: одна через декілька мільйонів років привела до появи людини, а інша – до сучасних антропоїдів – орангутанга, горили, шимпанзе. Гомінідна гілка розвивалася у напрямку пристосування до наземного способу життя, прямоходіння і використання вивільнених рук для споживання, а потім і виготовлення знарядь праці; антропоїдна – до дедалі більшого пристосування до деревного способу життя” [19].

Протягом 1891–1893 рр. на острові Ява у тодішній Нідерландській Індії голландським лікарем і анатомом Е. Дрюбуа були виявлені зуби, черепна кришка і стегова кістка викопної істоти, яку він помилково назвав пітекантропом, тобто мавполюдиною. Цю епохальну знахідку М. Грушевський розглядав як підтвердження гіпотетичної здогадки Е. Гекеля, як перший знайдений, а тому “... найбільш дорогоцінний перехідний тип мавпи до чоловіка” [20]. У 1925 році в Південній Африці, ще за життя Михайла Сергійовича антропологом Р. Дартом були відкриті кісткові рештки безпосередніх предків людей – австралопітеків, які вже перейшли до прямоходіння, користувалися кістками і гілками як предметами-посередниками в добуванні їжі і стояли на порозі олюднення. Але інформації про них вже не могла бути включена до тексту першого тому “Історії України-Руси”. Тож за браком конкретного палеоантропологічного матеріалу, відсутністю філософського осмислення незначних крихт наявного М. Грушевський як добросовісний і відповідальний дослідник первісності змушений був констатувати: “... поки-що тільки приблизно можна означити момент,

коли поміж чоловікоподібних приматів, чи "гомінідів" ... виступає створіння, яке ми можемо назвати людиною" [21].

Показовим у сенсі вищезазначеного є його ставлення до проблеми еолітів – уламків кременю та гальок, ніби штучно оббитих, а отже, наявності еолітичної епохи в первісності ще за третинної доби.

Жвава дискусія в середовищі археологів, антропологів проблеми еолітів мала місце наприкінці XIX ст.; продовжилася вона й у XX ст. Розробники концепції еолітичної культури вважали, що існував період, коли гомінідам в їхній предметно-знаряддевій діяльності за знаряддя правили предмети, виготовлені самою природою: камені, кістки тварин, палиці. Проте ні про час початку, ні про тривалість цього періоду, ні про його конкретний зміст прихильники концепції еолітичної культури сказати не могли, як і довести, які саме еоліти використовували попередники людей дещо підправляючи їх, а яких не торкалися їхні кінцівки. Опоненти зауважили, що крем'яні сколи з гострими краями можуть утворюватися внаслідок дії на камінь швидкої течії води, яка вдаряє їх один об одний й тверде дно потоку чи річки. Нереально, таким чином, відрізнити сформовані природою еоліти від еолітів, які гіпотетично могли бути створені викопними антропоїдами навмисним розколюванням гальок і кругляків, щоб дістати ріжуче вістря чи лезо. Саме такої застережної позиції дотримувався М. Грушевський: "Низка дослідників, відзначав він, – признав у крем'яних фрагментах ділувальних верств різних місцевостей, штучно вироблені, уживані чоловіком, й існування чоловіка в другій половині третинної доби – міоцені та пліоцені..., але критична оцінка доказового матеріалу..., того, що оборонці еолітичної культури вважають людськими артефактами, викликає сумніви..., зістається гіпотезою" [22]. Безсумнівно ж, "найдавнішими кам'яними знаряддями є оброблені спеціальним оббиванням камені і сліди такого оббивання добре помітні на поверхні знарядь праці. Нічого подібного немає на поверхні еолітів. Вищерблені та деякі сліди оббивання, характерні для еолітів є, але їх утворила природа, зокрема вода, переносючи камені" [23]. Він не виключав можливості використання зручних за формою еолітів попередниками людей, як і того, що "природна діяльність за допомогою знарядь в елементарній формі, тобто основна структура знаряддевої діяльності, необхідна для наступного розгортання у власне людську працю, може скластися і дійсно складається на стадії вищих тварин" [24]. Проте справжні найдавніше доцільно оброблені кам'яні знаряддя з'являються пізніше, у четвертинному періоді. Тоді тільки "сліди людського життя стають замітними і безсумнівними" [25].

Територія України не входила до ареалу розгортання ранніх фаз процесу антропосоціогенезу. Прабатьківщиною людства, первинним осередком гомінідізації, згідно сучасних даних, була область Східно-африканського рифту [26]. Звідти йшло розселення предків людини, розгорталася її біологічна еволюція. Після освоєння найдавнішими людьми південної і центральної Європи з'являються вони й на теренах сучасної України. Найраніше освоєною територією було Закарпаття. На стоянці Королеве виявлено 16 різночасових комплексів археологом В. Н. Гладиліним, найдавніші з яких датуються віком у 1 млн років тому. Це – найдавніша палеолітична пам'ятка України і з неї починається людська історія нашої держави, її ранньопервісна доба [27].

На час роботи М. Грушевського над першим томом “Історії України-Руси” первісна археологія України робила свої перші кроки. Ф. І. Камінський біля с. Гінці на Полтавщині відкрив пізньопалеолітичну стоянку, де з 1873 року почалися тривалі розкопки. К. С. Мережковський у 1879–1880 рр. розкопав у Криму мустьєрську стоянку Вовчий грот. М. Ф. Біляшівський у 1887–1889 рр. обстежив сліди перебування первісної людини поблизу Києва, а М. І. Веселовський у 1890 р. почав досліджувати визначну пам'ятку первісного мистецтва – Кам'яну Могилу на Мелітопольщині [28]. Ранньопалеолітичних пам'яток на той час ще не було виявлено взагалі, тому М. Грушевський мусив оперувати пізньопалеолітичним і мезолітичним матеріалом.

Залежно від еволюції знарядь праці в археології почала розроблятися власна схема періодизації первісності. Біля її витоків стояли французькі археологи Г. де Мортільє та А. Брейль. Відповідно до особливостей техніки обробки каменю первісними людьми Мортільє поділив палеолітичний час на дрібніші археологічні епохи: шельську, ашельську, мустьєрську, оріньякську, солютрейську, мадленську. Брейль в якості перехідних від палеоліту до неоліту виділив ще й азільську та тарденуазьку епохи. Для Європи схема Мортільє-Брейля на тривалий час стала універсальною. М. Грушевський вважав за можливе застосувати для періодизації української первісності її також, але з власними коментарями і застереженнями: “Настаріша епоха... Шельська, Сент-Ашельська молодша з часів передледових, з теплим кліматом, підтропікальною рослинністю та фавною; чоловік ще не жив у печерах, знаряддя праці з кременю лише місцевого походження та без всякої спеціалізації інструментів. Епоха Мустьє – з часів розповсюдження ледівця, заселення чоловіком печер, часи мамута, початки спеціалізації, крем'яних знарядь. Епохи Оріньяк та Солютре – наступи і відступу ледівця. Крем'яні знаряддя тонко оброблені. Під кінець

з'являються вироби з кости. Епоха Магдаленська – по уступленню ледівця. Ще існує північна фавна, але мамут поступово зникає, головну роль починає відігравати північний олень. Широко розповсюджені вироби з кости, рогу, з'являється орнамент.

Часи перехідні від палеолітичних культур – Азіль, Тарденуаз. Сучасна фавна, вироби з кости, дрібні крем'яні знаряддя правильних геометричних форм (мікроліти)" [29].

Принципово важливе значення для подальших теоретичних розробок мало його застереження відносно того, що викоремленні на ґрунті французьких археологічних пам'яток епохи мають місцевий, західноєвропейський характер, а "для центральної та східної Європи ця схема не може прийматися сліпо, з огляду на відмінності фізичні та культурні обставини тутешнього життя" [30]. Дійсно, після подальших археологічних відкриттів та ґрунтового вивчення пізньопалеолітичних і мезолітичних пам'яток центральної та східної Європи протягом ХХ ст., у тому числі й українськими археологами загальним у науковому світі стало визнання переважно локального характеру оріньякської, солютрейської, мадленської, азільської, тарденуазької епох [31].

Людина сучасного фізичного типу широко заселяє терени Європи приблизно 40 тис. років тому. За місцем першознахідки у французькій печері Ле Кроманьйон (1868 р.) її назвали кроманьйонською. Мала вона високе видовжене склепіння черепа, місткість черепної коробки до 1500 см³, виразно окреслений підборідний виступ, який засвідчував наявність членороздільної мови, широке і низьке обличчя, сильний розвиток надбрівних дуг, високий зріст – морфологічні риси, які М. Грушевський характеризував відносно сучасників як "... децю грубішу і тяжчу фізичну організацію" [32]. Загалом дія природного добору, біологічної еволюції припинилася поступившись іншій якості – соціальності.

Поняття соціальності широке, охоплює цілу систему чинників, які визначають людину як соціальну істоту. За К. П. Бунятян, соціальність – "це спосіб життя на ґрунті колективної праці у межах певного колективу; це спосіб комунікації – мова та пам'ять; це спосіб осягнення світу – раціональні знання та образне мислення; це творчість – виготовлення різноманітних знарядь праці, спорудження осель, облаштування побуту; зрештою – створення речей, які не мають прямого утилітарного призначення: прикраси, статуетки, малюнки; це також спосіб продовження роду людського – шлюб і сім'я" [33].

За М. Грушевським, "соціальний і культурний процес ... становить провідну нитку ..., визначає нам провідну дорогу від часів

передісторичних до наших часів...” [34], є найвагомим критерієм прогресивного історичного поступу людства.

Ранньопервісна доба характеризується необмеженим пануванням привласнювальних форм господарської діяльності – мисливства, збиральництва, відсутністю будь-яких ремесел: “В сій добі чоловік ще зовсім не мав домашніх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь (кераміку), був кочовим звіроловом, збирачем і рибалкою...” [35]. За умов холодного, континентального клімату останньої фази льодовикового періоду головну роль у господарській діяльності первісного населення України відігравало колективне загінне полювання на великих стадних тварин. Воно забезпечувало їх поживною м'ясною їжею, сировиною для виготовлення одягу і взуття, кістковим і шкіряним матеріалом у процесі спорудження жител та їхнього утеплення, опалення і освітлення. Флора прильодовикових територій була збіднена, збиральництво хоч і мало місце, однак, відігравало допоміжну роль у життєзабезпеченні. Окреслена екологічна ситуація визначала не тільки спосіб життя, але й характер матеріальної культури населення ранньопервісної доби України. Остання складалася, поступально розвивалася, транслювалася від покоління до покоління первісних мисливців і збирачів за умов відносно стабільного життєзабезпечення. Результативність полювання залежала від постійного вдосконалення знарядь праці, у першу чергу – мисливського спорядження. Потреба стимулювала творчий пошук, винахідництво в царині світу речей: “Чоловік що лишив свій слід в сих останках життя (Гінцівська, Київська, Мізінська стоянки) зробив вже значні поступки на культурному полі..., наголошував М. Грушевський. – ... Не задовольняючись примітивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гиляка або кістка, він навчився зручними ударами відбивати від каменюк декотрих родів кусники потрібної йому форми; особливо служив йому кремій, легкий до оброблення зручними ударами, а при тім міцний, тривкий, що міг в разі потреби колоти, різати, рубати (поліфункціональні знаряддя праці). В сій добі (пізній палеоліт) знаходимо вже і кілька спеціалізованих родів кремінного знаряддя: різноманітні вістря, більші та менші, такі, котрі вживалися просто з руки і такі, що насаджувалися на держак (спири, дротики), а також шкрібнички (для обдирання й шкробання кости, шкіри, чи дерева), ножики та пилки... Чоловік тодішній обробляв також дерево, кістку, ріг, які походять із магдаленських нахідок на Удаї і Десні (Гінці, Мізин)” [36]. Це “людське знаряддя виступає ... разом з останками впольованих мамута, носоріжця, північного оленя, лева, пісни та деяких інших

вимерших звірят..., їх кости розбиті задля мозку (первісний делікатес), часом обпалені..." [37].

Мамонт, шерстистий носоріг, бізон, вівцебики, північний олень були великими стадними тваринами – об'єктами мисливського промислу. Полювання на них потребувало спільних, скоординованих дій гуртів мисливців. Своїм результатом воно мало не тільки забезпечення м'ясом та свининою, а й їх дедалі міцніше згуртування, сприяло становленню та закріпленню колективістських виробничих відносин, соціальних стосунків.

Вагомим чинником прогресивного поступу матеріальної культури первісних мисливців і збирачів України був вогонь: "Як показує угле та місцях... стоянко, сей чоловік умів вже користуватися з огня, а се було дуже велике культурне придбання; він уживав його для приготування їжи, значить перестав бути виключно сироїдцем: про се свідчать обпалені звірячі кости" [38]. Вогонь суттєво покращував смакові якості м'ясної їжи, термічна обробка сприяла швидшому і кращому її засвоєнню людським організмом, перебудові його біохімії в напрямку відходу від спадщини тваринних предків. Водночас, говорячи про обпалені кістки, М. Грушевський мав на увазі ще й новий етап освоєння вогню: кістки, зокрема мамонтові бивні, під впливом термічної обробки вирівнювалися і з них робилися міцні й відносно легкі вістря для списів і навіть справжні списи.

Ускладнення трудової діяльності, розширення асортименту використовуваних знарядь праці, матеріалів для їхнього виготовлення, впровадження нових технологічних прийомів з поєднанням декількох матеріалів в одному виробі: каменю і кістки, кістки й дерева засвідчували інтелектуальне зростання людини протягом ранньопервісної доби втілене у її матеріальній культурі, де "чоловік... поступив вже багато, не вважаючи на те, що розпоряджав тільки деревом, кісткою і каменем для своїх виробів. Техніка сих виробів стоїть високо..." [39], підсумовує М. Грушевський.

Поява такого суто людського феномену як духовна культура теж не залишилося поза увагою вченого. На час виходу у світ першого тому "Історії України-Руси" з усіх видів духовної культури ранньопервісної доби за археологічними джерелами найкраще було вивчене образотворче мистецтво. Під час археологічних розкопок, проведених В. Хвойкою на Кирилівській (Київ), Ф. Вовком на Мізинській, Ф. Камінським на Гінцівській пізньопалеолітичних стоянках знайдені фігурки тварин, жіночі статуетки вирізьблені з кістки, браслети, виготовлені з бивня мамонта (Мізин), янтарні підвіски, черепашкові намиста, буси,

пронизки. Тоді ж було освоєно виробництво першого штучного продукту – мінеральної фарби – червоної, жовтої, білої та чорної. Ними, особливо червоною вохрою, розписувалися кістяні і рогові мистецькі вироби. Техніка художнього виконання знайдених зразків декоративно-прикладного мистецтва, графічно-орнаментальних композицій, “сих виробів стоїть високо..., кістки ретельно оброблені, пофарбовані, орнаментовані... і в орнаментациї своїх виробів тодішній чоловік підіймається навіть до артизму” [40]. Особливо високо оцінив в сенсі естетичного відображення дійсності М. Грушевський цікаву знахідку зроблену В. Хвойкою на Кирилівській стоянці. З неї маємо “особливо інтересні орнаментовані вироби з мамутової кости... – великий мамутовий сікач (бивень), орнаментований лінійним рисунком, складеним, з використанням червоної вохри, гравійованим зображенням” [41]. Можливо, це стилізоване зображення річки, птаха з довгим дзьобом і річкової черепахи [42]; “багато предметів вирізьблених з кости і орнаментованих, ... пофарбованих” [43] знайдено в Мізині: розписані чорною фарбою деякі скульптурки та браслет з бивня мамонта, мамонтова лопатка, дві нижні щелепи, тазова та уламок лобної частини черепа, розписані червоною вохрою, прикрашені декоративним різьбленням. Основними елементами орнаментациї та розпису є геометричний врізний орнамент, у тому числі узори досконалого меандру, хвиляста лінія, зигзаг, кут, прямі та похилі лінії [44]. Мінеральні барвники виявилися надзвичайно стійкими. Автор статті протягом 2001–2002 років декілька разів відвідував музей Мізинської пізньопалеолітичної стоянки і на власні очі бачив, що фарби несуттєво втратили свій первинний яскравий колір, хоча їм приблизно 17 000 років! З Гінцівської стоянки походить цікавий уламок бивня мамонта з нарізками, який вважається одним з перших зразків місячного календаря первісних мисливців України [45].

Найбільш складною проблемою, якої торкнувся М. Грушевський, була реконструкція форм та змісту соціальних інститутів первісності: шлюбу і сім’ї, роду та общини. У другій половині XIX – на початку XX ст. у розробці означеної проблеми панував еволюціонізм з його ідеєю одноманітного стадіально-лінійного поступального розвитку людства.

З тексту та підтекстових зауважень та авторських коментарів на стор. 342 “Історії України-Руси” є очевидним знайомство М. Грушевського з працями Я. Бахофена, Д. Мак-Леннона, Г. Л. Моргана, Ф. Енгельса. Швейцарський учений Я. Бахофен працею “Материнське право” (1861 р.) започаткував вивчення історії шлюбу та сім’ї. За його концепцією сімейно-шлюбні відносини еволюціонували від початкових

безладних стосунків між статтями – “гетеризму” до материнського права – “гінеократії”, а надалі батьківського права – “патернітету”. Матріархат, на його думку, становить універсальний для всього людства етап розвитку суспільних відносин первісності.

Шотландський дослідник Д. Мак-Леннон у 1865 р. видав книгу “Первісний шлюб”. Уперше було доведено повсюдне поширення у етнографічно вивчених первісних суспільствах звичаю брати шлюби між членами різних груп з одночасною забороною шлюбів у межах однієї групи – “екзогамії – необхідної умови формування роду.

Американським етнографом Г. Л. Морганом на основі зібраного і проаналізованого матеріалу по північноамериканським індіанцям зроблена спроба виявити основні етапи розвитку первісності. У фундаментальній праці “Стародавнє суспільство” (1871 р.) рід, як об’єднання кровних родичів, розвивався від первинної материнської до пізнішої – батьківської форми, на його обґрунтування, він був першим сформованим видом суспільної організації. Етапами еволюції сімейно-шлюбних відносин були проміскуїтет (невпорядковані міжстатеві зв’язки, кровноспоріднена сім’я, сім’я пуналуа, парна сім’я і моногамна сім’я).

У 1884 році побачила світ праця німецького вченого Ф. Енгельса “Походження сім’ї, приватної власності і держави”. Він критично переробив узагальнений Морганом матеріал, доповнив його новими фактами та висновками. Допускалося, що початковою формою сімейно-шлюбних відносин на етапі становлення роду могла бути не кровно-споріднена сім’я, а дуально-груповий шлюб. Він також висловлювався проти розуміння виділеної Морганом сім’ї пуналуа, яка ґрунтувалася на шлюбі кількох братів або сестер з їхніми жінками і чоловіками як обов’язковий ступінь у розвитку сімейно-шлюбних відносин. Материнський рід розглядався як перший соціальний осередок, важливий елемент суспільної організації [46].

Погляди вищезгаданих учених-еволюціоністів мали вплив і на погляди М. Грушевського. Але глибока наукова ерудиція та інтуїція видатного українського історика дали йому змогу зробити узагальнення та висновки, котрі багато в чому збігаються з сучасними концептуальними підходами. З обережністю ним допускалася можливість розвитку еволюційної лінії, за якою “вийшовши з неунормованих, стадних відносин чоловіків і жінок розвиток сімейно-шлюбних відносин йшов через спільність родову, братську (фратріальну), взагалі форми поліандричні, характеризовані матріархатом, і аж у кінці дійшло до форм патріархальних”. І тут же робить важливе застереження: “Але ся схема

має характер тільки гіпотетичний і зовсім не може бути признана за універсальну, інакше сказавши – про поліандричні й матриархальні форми роду можна говорити у тих племен..., де є виразні докази існування цих форм, бо розвій супружних і родинних відносин не мусив конче проходити у всіх племен через оці форми” [47].

На думку М. Грушевського, визнання споріднености між людьми – роду, як соціального інституту регулювання шлюбних відносин між групами індивідів, “як організації, де споріднені родини в’яжуться ... принципом ... кривого споріднення, певними реальними (соціальними) зв’язками ...” [48] не суперечило тому, що ранній рід був не тільки шлюбно-регулюючою за принципом екзогамії організацією, але й “широкою родинно-економічною організацією ...” [49]. Крім родичів, дорослих, які не пішли за шлюбом в інший рід, їх дітей до такого об’єднання входили “групи (сім’ї) свояків, друзів, зв’язаних не родовими, а іншими (економічними) зв’язками ... і це не буде тільки групою родовою” [50], а являтиме собою господарсько-виробниче об’єднання-общину, основний економічний осередок ранньопервісної доби України. Отже, М. Грушевський був проти штучного розривання і протиставлення роду та общини одне одному. Відзначене співпадає з твердженням одного провідних і найавторитетніших сучасних істориків первісності професора А. І. Першиця, який підкреслював, що “спочатку рід і ранньопервісна община, родові і виробничі відносини були і не тотожні, але в основному співпадали один з одним” [51].

Подружжя не обов’язково мало оселятися дислокально, коли кожен залишався у своїй родині. Залежно від природно-кліматичних, ландшафтно-географічних, господарсько-культурних умов, інших чинників, роди поділялися на матрилокальні, коли чоловік переходив до общини своєї жінки та патрилокальні, коли дружина оселялася в общині свого чоловіка. Стан наявної бази археологічних і етнологічних джерел не дав М. Грушевському підстав віддати перевагу тій або іншій формі локалізації шлюбу і зробити однозначний висновок про наявність чи відсутність у ранньопервісній добі материнського роду, матриархату: “Чи був рід колись матриархальним, се лишаю на боці, а беру тільки вказівки на існування родів. Чи він (рід патриархальний) розвинувся з матриархального, чи без нього сформувався, се інше питання” [52], яке потребує подальшого ретельного вивчення і обґрунтування.

На думку сучасних українських археологів, істориків первісності С. М. Бібікова, І. Г. Шовкопляса, М. І. Гладких, Л. Л. Залізняка та інших, концепція матриархату, яка десятиліттями панувала у радянській науці про первісність, не знаходить підтвердження у фактичному матеріалі.

Аналіз археологічних джерел з пізньопалеолітичних і мезолітичних стоянок України свідчить на користь існування у ранньопервісній добі не матрилокальної, а патрилокальної відносно самостійної парної сім'ї. Вона була складовою частиною общини, яка об'єднувала всіх мешканців поселення у єдиний промисловий колектив. Такі общини мали доволі стійкі традиції у виготовленні знарядь праці, предметів побуту, житлобудівництві, формах і видах мистецьких виробів. Між спорідненими общинами існували тісні зв'язки не тільки у господарській діяльності, а й у соціальних відносинах, пов'язаних з патрилокальними родинними стосунками. За археологічними даними різниця між крем'яним виробничим інвентарем окремих жител на поселеннях – незначна. Якби чоловіки переселялися до общин своїх жінок, то кожен з них приніс би з собою власні традиції обробки кременю, тобто кожне житло мало б свій специфічний крем'яний інвентар, а цього не спостерігається [53].

М. Грушевський стояв біля витоків української історичної науки про первісність. Його працею було створене надійне підґрунтя подальшого вивчення ранньопервісної доби України вітчизняними науковцями: археологами, антропологами, істориками, лінгвістами.

Література

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1991.
 - Т. 1. – 1991. – С. 17.
 - Там само. – С. 18.
 - Там само. – С. 18.
 - Там само. – С. 21.
 - Там само. – С. 21–22.
 - Там само. – С. 22.
 - Там само. – С. 22.
8. Давня історія України : в 3 т. – К., 1997.
 - Т. 1. – 1997. – С. 21.
9. Грушевський М. Вказана праця. – С. 23–24.
 - Там само. – С. 23.
 - Там само. – С. 23.
12. Филлипов Е. Вселенная. Земля. Жизнь / Е. Филлипов. – К., 1983. – С. 178.
 - Грушевський М. Вказана праця. – С. 23–24.
 - Там само. – С. 24–25.
 - Там само. – С. 25–26.
 - Там само. – С. 26.
 - Там само. – С. 26.

18. Там само. – С. 26.
19. Андреев И. Происхождение человека и общества / И. Андреев. – М., 1982. – С. 164.
20. Грушевський М. Вказана праця. – С. 26.
21. Там само. – С. 26.
22. Там само. – С. 26.
23. Там само. – С. 27.
24. Андреев И. Вказана праця. – С. 61.
25. Грушевський М. Вказана праця. – С. 27.
26. Сегеда С. Основи антропології / С. Сегеда. – К., 1995. – С. 92.
27. Давня історія України. – 1997.
Т. 1. – 1997. – С. 29.
28. Чмихов М. Археологія та стародавня історія України / М. Чмихов, Н. Кравченко, І. Черняков. – К., 1992. – С. 31.
29. Грушевський М. Вказана праця. – С. 28.
30. Там само. – С. 28.
31. Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Вказана праця. – С. 52.
32. Грушевський М. Вказана праця. – С. 29.
33. Бунятян К. Давнє населення України / К. Бунятян. – К., 1999. – С. 70–71.
34. Грушевський М. Вказана праця. – С. 17.
35. Там само. – С. 28.
36. Там само. – С. 32.
37. Там само. – С. 31–32.
38. Там само. – С. 32.
39. Там само. – С. 29.
40. Там само. – С. 29.
41. Там само. – С. 32.
42. Киев : энциклопедический справочник / под ред. А. В. Кудрицкого. – К., 1985. – С. 293.
43. Грушевський М. Вказана праця. – С. 32.
44. Чернігівщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 457.
45. Полтавщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К., 1992. – С. 174.
46. Першіц А. Історія первісного суспільства / А. Першіц, О. Монгайт, В. Алексеев. – К., 1980. – С. 24–25; 106.
47. Грушевський М. Вказана праця. – С. 343.
48. Там само. – С. 351.
49. Там само. – С. 350.
50. Там само. – С. 350.
51. Алексеев В. История первобытного общества / В. Алексеев, А. Першиц. – М., 2005. – С. 192.
52. Грушевський М. Вказана праця. – С. 350.
53. Давня історія України. – Т. 1. – 1997. – С. 93; Залізняк Л. Первісна історія України / Л. Залізняк. – К., 1999. – С. 32.

В. О. Хоменко

До питання про членство Михайла Грушевського в українській партії соціалістів-революціонерів

У статті розглядається проблема співробітництва М. Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів. Головна увага звертається на питання початку співпраці історика з вищезгаданою партією, офіційного оформлення та припинення ним свого членства в ній. Показано стан висвітлення цих питань в історіографічних дослідженнях. Проаналізовано джерельні матеріали, які проливають світло на цю проблему. Зроблено висновок, що протягом тривалого часу історик був одним з лідерів УПСР, не маючи офіційного членства в партії.

Ключові слова: УПСР, Закордонна делегація, еміграція, Українська революція, грушевськознавство.

В статье рассматривается проблема сотрудничества М. Грушевского с Украинской партией социалистов-революционеров. Главное внимание обращается на вопросы начала сотрудничества историка с вышеупомянутой партией, официального оформления и прекращения им своего членства в ней. Показано состояние освещения этих вопросов в историографических исследованиях. Проанализированы источники, которые проливают свет на эту проблему. Сделан вывод, что в течение длительного времени историк был одним из лидеров УПСР, не имея официального членства в партии.

Ключевые слова: УПСР, Заграничная делегация, эмиграция, Украинская революция, грушевскоеведение.

The present paper investigates M. Hrushevskiy's cooperation with the Ukrainian socialists-revolutionary party. Academic sources and historical literature testify to the fact that the historian's impact on the ideology, program principles and political activity of the USRP was rather substantial. But nowadays there are no advanced studies of the academic problem outlined. It is true both for research papers in the general history and source studies.

The paper is focused on the problem of the historian's early cooperation with the above-mentioned party, his official registration and termination of his membership. The author concludes there is no unity among specialists on the following issues: when M. Hrushevskiy decided to join the USRP,

how and when he joined it, if he formalized his membership, when the cooperation ceased. Most of the historians consider that M. Hrushevskiy gradually withdrew from his support of political positions of the Society of Ukrainian progressists and developed cooperation with the USRP, but supporting the ideological platform of the socialists-revolutionaries, sharing their ideas on the methods and forms of revolutionary struggle, he took time before he formalized his membership. The materials analyzes highlight the problem. It is consequently found out, that the historian acted as one of the leaders of the USRP for a long period of time without official membership.

The relevant reference base allows to elicit the following periods in M. Hrushevskiy's cooperation with the USRP:

1) From the moment of the historian's return to Ukraine in March, 1917 until February, 1920, when already in emigration, he was select the chairman of the Foreign delegation, without being a party man.

2) From February, 1920 until January, 1921. It was in January at the fourth party conference in Prague, when a signevent of M. Hrushevskiy's official joining the party took place, as afterwards the historian was considered a full-fledged member of the party not only by his supporters but also by the opponents.

3) From January 1921 until November, 1922. The letter to the Central Committee of USRP on November, 24 can be considered an argument testifying to the historian's resignation from the party and stopping his membership.

4) From November 1922 until July 1923, when the Viennese group of SRs, who considered M. Hrushevskiy their moral authority, finally withdrew from the USRP. In March, 1924, on official allowance from the Soviet government, the historian goes back to Kyiv.

Key words: the USRP, Foreign delegation, emigration, Ukrainian revolution, M. Hrushevskiy studies.

Загальновідомо, що Михайло Сергійович Грушевський належить до найславніших постатей української історії кінця XIX – XX ст. По-перше, ми знаємо його, як чудового історика, корифея української історичної науки. По-друге, надзвичайно важливу роль історик відіграв у добу Української Народної Республіки, коли фактично очолював Центральну Раду і зарекомендував себе лідером загальнонаціонального масштабу. Про Михайла Грушевського написано багато історичних досліджень, які розкривають нам основні віхи його життя, аналізують наукові та політичні здобутки.

Однак до малодосліджених тем грушевськознавства належить проблема тісної співпраці вченого з Українською партією соціалістів-революціонерів. Джерела та історична література свідчать, що його

вплив на ідеологію, програмні засади та політичну діяльність УПСР був надзвичайно суттєвим.

На сьогоднішній день не існує спеціальних наукових досліджень вищезазначеної проблеми. Це стосується праць як загальноісторичного, так і джерелознавчого характеру. Більшість істориків дають цьому періоду життя вченого лише загальну характеристику, використовуючи при цьому переважно вже опубліковані джерела.

Відомий український дослідник Ігор Гирич, розглядаючи періодизацію життя та діяльності М. Грушевського за Любомиром Винаром, напевно найвідомішим сучасним грушевськознавцем, відмічав, що три періоди життя історика – світова війна, українська революція і еміграція (1914–1924) – спеціально не досліджувалися в працях істориків [3, с. 88]. Причому два з цих періодів, а саме, доба української революції та еміграція безпосередньо пов'язані із взаємовідносинами М. Грушевського та УПСР. З Ігорем Гиричем погоджується і Віталій Тельвак, який відзначає, що "еміграційна доба життя та діяльності Михайла Грушевського справедливо відноситься до однієї з найменш вивчених у грушевськознавстві" [16, с. 181]. Більше того, потрібно підкреслити, що саме на добу еміграції припадає період найтіснішої співпраці історика та УПСР. В той же час серед дослідників немає єдності у відповідях на питання, коли М. Грушевський вирішив приєднатися до УПСР, як і коли він це зробив, чи оформлював він своє членство в партії офіційно, коли припинилася ця співпраця. Загалом ці питання залишаються дискусійними.

Відтак, у статті робиться спроба проаналізувати основні аспекти співробітництва М. Грушевського з УПСР починаючи з 1917 року, в першу чергу більш детально зупинившись на питаннях початку співпраці історика з вищезгаданою партією, офіційного оформлення та припинення ним свого членства в ній.

Значна частина істориків віддають перевагу твердженню, що М. Грушевський приєднався до УПСР після свого повернення до України в березні 1917 року, але конкретних часових рамок не вказують. Так, наприклад, вважають Юрій Шаповал та Ігор Верба в своєму біографічному нарисі про М. Грушевського [27, с. 154, 198]. Відома дослідниця історії УПСР Тетяна Бевз зауважує, що М. Грушевський завжди симпатизував партії есерів, а згодом став її членом [1, с. 208–209].

Деякі фахівці згадують, що М. Грушевський, повернувшись до України, спочатку перебував в рядах Товариства українських поступовців, але поступово перейшов до активної співпраці з УПСР. Наприклад, Руслан Пиріг відзначає, що "природним був би його шлях разом з

іншими провідними тупівцями до Української партії автономістів-федералістів. Однак у доленосний для України час він примикає до УПСР” [13, с. 8].

Геннадій Стрельський та Анатолій Трубайчук вказують, що з моменту, коли М. Грушевський очолив Центральну раду, він значно еволюціонував вліво, очоливши молоді сили соціалістів-революціонерів. Це викликало критику з боку поступовців, колишніх його друзів-лібералів і навіть відверто націоналістичних елементів [15, с. 37, 38].

Аналогічним чином мислить і О. Прицак, який підтверджує свою думку цитатою: “Замість виконувати обов’язки Голови Центральної Ради, – пише проф. Б. Крупницький у вступі до I тому передруку “Історії України-Руси”, – в напрямі погодження розбіжних громадських настроїв, у напрямі рівноваги й співпраці на якомусь загальному ґрунті, він кинувся в обійми наймолодшої на Україні партії, що складалася здебільшого з молодиків-студентів. Таким чином, замість заспокоєння бурхливих хвиль революції поміркованими засобами, Грушевський скріплював соціальну демагогію. В його особі політично недосвідчені кадри соціал-революціонерів дістали авторитетний аутут для своєї непримиренно-різкої політики” [12, с. 189].

На думку П. Овдієнка, відхід М. Грушевського від лібералів та зближення з лідерами есерів можна датувати червнем 1917 року [11, с. 42], але аргументації на користь саме такого датування історик не наводить.

В той же час провідні дослідники доби Української революції, автори “Нарисів історії української революції 1917–1921 років”, упевнено стверджують, що “Широко пропагуючи свої народницькі погляди, Грушевський протягом 1917–1918 рр. формально залишався позапартійним, що фактично дозволяло УПСР і в президії, і в Малій раді мати на один голос більше, а з іншого боку – в Грушевського завжди залишалося широке поле для маневру” [10, с. 121].

Водночас досить подібні погляди на співпрацю історика та УПСР має Сергій Плохий. Він зазначає, що М. Грушевський довго відмовлявся долучитися до соціалістів-революціонерів, хоча тісно співпрацював з їх керівниками [14, с. 90]. В 1919 році Грушевський став одним з лідерів центристської фракції УПСР, але втративши “боротьбистів” і програвши боротьбу з правими, історик полишає українську політичну сцену [14, с. 97].

Тобто більшість істориків вважають, що М. Грушевський поступово відходив від підтримки політичних позицій ТУП і зближався з

УПСР, але підтримуючи ідеологічну платформу соціалістів-революціонерів, розділяючи їх погляди на методи і форми революційної боротьби, не поспішав офіційно оформляти своє членство в цій партії і зробив це, вірогідно, не раніше 1919 року.

Підтвердження таким висновкам знаходимо в свідченнях очевидців тих подій та архівних документах.

Один з лідерів ТУП О. Лотоцький так писав про М. Грушевського після повернення того до України: "... найперше визначився він як соціаліст та с.-р." [8, с. 353]. Дещо розширює картину того, що відбувалося в перші дні перебування М. Грушевського на Батьківщині інший відомий діяч ТУПу Д. Дорошенко, який згадує, що "прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітанні, ми, старі "тупівці", співробітники Михайла Сергієвича, його вірна стара гвардія, з немалим здивованням почали помічати, що він – не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергієвича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М. С. ухиляючись заявляв, що реальна сила за цими "молодиками", що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок" [5, с. 87–88].

Б. Мартос також підкреслює вплив М. Грушевського на молодих соціалістів-революціонерів [9, с. 75, 77], як у справі створення Генерального Секретаріату, так і під час подальших подій. М. Ковалевський у своїх спогадах так характеризує взаємовідносини голови Центральної Ради та есерів: "На становище нашої фракції в справі утворення Генерального Секретаріату найбільше вплинув Михайло Грушевський. Особливо тактичні міркування, які він висунув (наша партія – революційна резерва) видалися нам слухними" [7, с. 373]. Звідси випливає, що М. Грушевський сприймав УПСР, як "свою" партію.

До речі, цікавий факт повідомляє О. Шульгін, який свідчить, що після розриву з тупівцями М. Грушевський намагався створити свою "трудова партію", але скоро це полишив і почав зближуватись з соціалістами-революціонерами [28, с. 149–150].

Особливо цінним джерелом з історії Української революції є праця П. Христюка "Замітки і матеріали до історії Української революції". В ній він, зокрема, подає і факти про М. Грушевського. П. Христюк

вказує, що ще в березні 1917 року М. Грушевський належав до ТУПу і навіть головував на з'їзді поступовців, але потім, з розвитком революції вступив до укр. партії соц.-рев., ставши її діяльним членом [17, с. 33]. Знову ж таки конкретної дати цього вступу автор не наводить. Груднем 1918 року датується згадка, що частина українських соціалістів-революціонерів центристів, серед яких бачимо і М. Грушевського, хотіли скликати Центральну Раду і відновити її законодавство [18, с. 14].

Також варто процитувати і повідомлення уповноваженого начальника команди австрійської армії при Українській Центральній Раді про українських політичних діячів, яка датована 8 квітня 1918 року. Наведемо його характеристику на М. Грушевського: "Грушевський – президент Ради. Укр. соц.-революціонер. Бувший львівський професор університету. Старик, повний страху та сумнівів, якого стареча фігура має надавати Раді обличчя, достойного сенату. З остраху хапається німецької сили і виказує мало симпатій до Австрії" [23, арк. 3]. Отже, для окупаційного австрійського армійського командування приналежність М. Грушевського до УПСР була доконаним фактом.

28 січня 1919 року у Києві розпочала роботу конференція УПСР. У своїх споминах М. Шаповал назвав цю конференцію фіктивною і констатував початок розколу центральної течії партії: "Грушевський, Голубович і К^о забирають провід "партії" в свої руки і оддтирають мене і Грироїїва" [19, арк. 133]. Про цю конференцію є згадка і у П. Христюка, який наголошує, що в роботі конференції брав активну участь М. Грушевський [18, с. 74].

Є. Чикаленко робить запис у своєму "Щоденнику", датований 9 лютим 1919 року про лідерство М. Грушевського серед есерів [25, с. 34], причому видається, що для нього це не є якоюсь екстраординарною новиною.

Нарешті, високий рівень інформативності про співпрацю М. Грушевського та есерів мають джерела про діяльність Закордонної делегації УПСР.

Прикладом може служити архівний документ, датований 1919 роком, який прямо називає М. Грушевського не просто рядовим членом Закордонної делегації УПСР, а головою цієї партійної організації. Таким джерелом є справа закордонного відділу ЦК КП/б/У про склад, політичні позиції і партійні угруповання української еміграції у Відні, Празі та Берліні. У ній зазначається, що на чолі групи соціалістів-революціонерів стоїть так звана "Заграничная делегация Укр. П. С.-Р.", яку очолює професор Грушевський [21, арк. 3]. Напевно, важко

запідозрити комуністів у намаганні свідомо перебільшити вплив М. Грушевського на Закордонну делегацію УПСР, більшовики добре знали своїх ворогів, їх можливості і реальний вплив.

З 14 по 19 лютого 1920 р. в Празі відбувалась перша партійна конференція УПСР за кордоном. Причому звітував про діяльність Закордонної делегації старого складу саме М. Грушевський [22, арк. 1]. Більше того, на конференції обирали президію Закордонної делегації УПСР і Головою Делегації згідно призначенню ЦК УПСР обрали саме М. Грушевського [22, арк. 2 зв], що, очевидно, повинно свідчити про членство історика в УПСР. Натомість, в серпні 1920 року на запитання М. Шаповала про його партійну приналежність М. Грушевський відповів, що не входить до УПСР. Про те, що це саме так сказали також члени Закордонної Делегації М. Шраг і М. Чечель [1, с. 214]. Тобто бачимо парадоксальну ситуацію, коли фактичним керівником есерівського партійного руху за кордоном є особа, яка навіть не входить до УПСР. Разом з тим такий стан справ влаштував не тільки Закордонну делегацію УПСР, неформальним лідером якої М. Грушевський був ще з березня 1919 року, моменту виїзду в еміграцію, але і ЦК УПСР в Україні.

22–24 травня 1920 року у Празі відбувалася третя партійна конференція УПСР [6, с. 102]. Головою Закордонної делегації залишався М. Грушевський [20, арк. 14 зв].

18–23 січня 1921 року у Празі відбувалася четверта партійна конференція УПСР [26, с. 310]. На ній представники празької групи УПСР, яку очолював М. Шаповал, зробили заяву, що не хочуть брати участь у конференції, якщо на ній буде хтось із не членів партії. Це фактично був прямий натяк на М. Грушевського. Тому історик у своєму виступі заявив, що він "зв'язав навіки своє ім'я з УПСР, віддав їй всі сили, репутацію і став в її ряди" [1, с. 214]. Зазначені події ясно засвідчили, що до початку конференції М. Грушевський не був офіційно членом УПСР і лише фактично після ультимативної вимоги пражан, історик зробив заяву, яку можна розцінити, як справжній вступ до партії.

Нарешті потрібно детальніше зупинитись на свідченнях самого М. Грушевського. У своїй "Автобіографії" (з 1926 року) він писав: "З кінцем березня [1919] через Галичину виїхав за кордон в делегації від партії укр. соц. революц. На конференцію II Інтернаціоналу...В 1921 виступив з делегацією с-рів з II Інтернаціоналу, 1922 р. зложив і делегатський мандат, з огляду на принципіальні розходження, і віддався виключно науковій роботі..." [2, с. 29–30]. Як бачимо, історик подає

дуже скупі свідчення про свої зв'язки з УПСР, починаючи їх моментом виїзду в еміграцію в 1919 році, а завершуючи складенням делегатського мандату в 1922 році.

При цьому, з набагато більшою кількістю подробиць він описує ситуацію з виїздом у повідомленні “В першій делегації УПСР (квітень 1919 – лютий 1920)”. Насамперед Грушевський пояснює, чому він виїхав в еміграцію. По приїзді Директорії до Києва, при кінці 1918 р., вона взяла правий курс з метою порозумітися з агентами Антанти. Тоді Грушевський звернувся до ЦК УПСР з пропозицією, щоб обидві соціалістичні партії вислали за кордон своїх делегатів для контакту із зарубіжними соціалістичними організаціями, для обопільної інформації і для контролю державного представництва УНР. Спочатку Директорія поставилася “неприятно” до пропозиції Грушевського, але в лютому 1919 р. вона змінила свою думку, вважаючи, що “зручніше буде позбутися мене з України”, і знайшла кошти для делегації [6, с. 100]. І “позбавлення” відбулося: Грушевський опинився спочатку у Кам'янці-Подільському, де протягом місяця редагував газету “Життя Поділля”, а 20 березня 1919 року, погодившись виконувати обов'язки представника Закордонної делегації УПСР, виїхав через Станіслав до Праги [26, с. 306; 27, с. 202].

Підтвердження цим фактам також знаходимо в листі М. Грушевського до редакції щоденника “Вперед”, який датований листопадом 1921 року. Історик писав: “В признанні заслуг сеї партії в Українській революції і в свідомості, її цінності для нашого трудового народу в будущині вступив я до сеї партії в часах її найтяжчого упадку, в 1919 р., щоб по змозі послужити її реорганізації і ідеологічному піднесенню, і трудно мені відійти від неї, поки вона зостається під тяжкою нагінкою й не може стати на ноги” [4, с. 236]. Напевно, для самого М. Грушевського свідченням його вступу до УПСР був виїзд в еміграцію у складі Закордонної делегації.

На відміну від проблем початку співпраці та офіційного членства М. Грушевського в УПСР, питання припинення ним перебування в цій партії має досить чітку відповідь. По-перше, це повідомлення вищезгаданого уривку з його “Автобіографії”. По-друге, такою відповіддю також можна вважати лист історика до київського центру УПСР, надісланий 24 листопада 1922 року, в якому він аргументував своє рішення припинити свої повноваження як члена Закордонної делегації УПСР. У ньому М. Грушевський зазначав, що “Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує... Репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування... виступати її іменем, входити в зв'язки з

соціалістичними партіями неможливо... бути партійним делегатом за кордоном в таких умовах неможливо... Коли обставини не зміняться, я з тими товаришами, які поїдуть до вас навесні, поверну вам мій делегатський мандат. Я робив не тільки, що міг, але більше того, що міг, але дедалі все стає трудніше" [24, с. 22–23].

В той же час є думки, що навіть пізніше, не формально, але морально М. Грушевський залишався лідером лівих есерів. З таким поглядом, напевно, можна погодитись. Ситуація змінилась, коли в липні 1923 р. на Пленумі ЦК УПСР перевагу здобули праві сили, які засуджували прорадянську орієнтацію колишньої групи Грушевського. Проти такої постанови група з Харкова надіслала до ЦК так звану "Декларацію 66", в якій автори обороняли радянські принципи. Серед тих, хто підписав цю декларацію, були М. Чечель, М. Шраг, О. Жуковський, які в той час уже повернулися в Україну. Після цього пленуму розбиття УПСР завершилося, і група Грушевського не вважала більше себе належною до партії есерів [6, с. 109].

Підсумовуючи вищесказане можна зробити наступні висновки.

По-перше, із московського заслання М. Грушевський повертався до України в березні 1917 року, залишаючись членом ТУПу. Але, швидше за все, перебуваючи у вирі революційних подій, історик зрозумів, що політична програма тупівців не відповідає вимогам часу і віддав перевагу більш радикальним соціальним змінам, які пропонувала молода есерівська партія. По-друге, перебуваючи на чолі Центральної Ради, суспільствознавець усвідомлював важливість консолідації зусиль усіх партійних угруповань та громадських організацій, які входили до її складу. Відтак це може пояснити, чому історик офіційно не задокументував свого вступу до УПСР. Також, розуміючи молодість та політичну недосвідченість есерів, М. Грушевський, як голова Центральної Ради, не поспішав залучати їх до управлінської діяльності.

По-третє, наявна джерельна база дозволяє виокремити в співпраці УПСР та М. Грушевського наступні умовні етапи:

1) З моменту повернення історика до України в березні 1917 року і до лютого 1920 року, коли вже перебуваючи в еміграції, він був обраний головою Закордонної делегації, не будучи при цьому членом партії.

2) З лютого 1920 року і по січень 1921 року. Саме в січні на четвертій партійній конференції УПСР в Празі, відбулась, на нашу думку, знакова подія – офіційний вступ М. Грушевського до УПСР, оскільки

після цього історика почали вважати повноправним членом партії не тільки його прихильники, але й партійні опоненти.

3) 3 січня 1921 і до листопада 1922 року. Лист до ЦК УПСР від 24 листопада можна вважати аргументом на користь виходу історика з партії і припинення ним свого членства в ній.

4) 3 листопада 1922 і до липня 1923, коли віденська група есерів, в якій М. Грушевський залишався моральним авторитетом, остаточно порвала з УПСР. В березні 1924 року, отримавши офіційний дозвіл від радянської влади, історик повертається до Києва.

Література

1. Бевз Т. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів / Т. М. Бевз // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 208–216.

2. Винар Любомир. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / Любомир Винар. – Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто : Українське історичне товариство, 1981. – 47 с.

3. Гирич І. Біля джерел наукового грушевськознавства / Ігор Гирич // На службі Клію : збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ ; Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. – С. 85–93.

4. Грушевський М. Лист до редакції щоденника “Вперед” / М. Грушевський // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Т-во “Знання України”, 1991. – 240 с.

5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Українське видавництво, 1969.

Ч. 1. – 1969. – 543 с.

6. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125.

7. Ковалевський М. При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії) / М. Ковалевський. – Інсбрук, Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 717 с.

8. Лотоцький О. Сторінки минулого : в 3 ч. / О. Лотоцький. – Варшава, 1934.

Ч. 3. – 1934. – 398 с.

9. Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав / Б. Мартос // Український історик. – 1966. – № 1–2. – С. 73–81.

10. Нариси історії української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / В. Ф. Верстюк, В. І. Головченко, Т. С. Осташко та ін. ; ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. – К. : Наукова думка, 2011.

Кн. І. – 2011. – 390 с.

11. Овдijenко П. М. С. Грушевський як політичний діяч / П. Овдijenко // Матеріали міжнародної наукової конференції “М. Грушевський – історик,

общественный и политический деятель, человек". – Уфа : Изд. центр Филиала МГОПУ им. М. А. Шолохова в г. Уфе, 2005. – С. 40–46.

12. Омелян Пріцак. У століття народин М. Грушевського / Пріцак Омелян // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. – К. ; Львів : Критика, 2007. – № 12. – С. 170–190.

13. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою / Р. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 4–19.

14. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій – К. : Критика, 2011. – 600 с.

15. Стрельський Г. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти / Г. Стрельський, А. Трубайчук. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 191 с.

16. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років / В. Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 15. – С. 181–203.

17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції / П. Христюк. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969.

Т. 1. – 1969. – 152 с.

18. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції / П. Христюк. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969.

Т. 4. – 1969. – 192 с.

19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3563, оп. 1, спр. 118.

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 206.

21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 86.

22. ЦДАГОУ, ф. 43, оп. 1, спр. 77а.

23. ЦДАГОУ, ф. 17, оп. 1, спр. 24.

24. Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну / Ф. П. Шевченко // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 13–30.

25. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920 / Є. Х. Чикаленко. – К. ; Нью-Йорк : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.

26. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. / Ю. Шаповал // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондурфа / відп. ред. В. А. Смолій / НАН України. Інститут історії України : в 2 т. – К. : Інститут історії України, 2004. – Т. 1. – С. 306–421.

27. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К. : Видавничий дім "Альтернативи", 2005. – 352 с.

28. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина / О. Шульгин // Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж ; Мюнхен : Записки НТШ, 1969. – Т. 186. – С. 143–155.

УДК 304(4 Укр)“19”

Г. В. Самойленко

**М. Грушевський і М. Заньковецька
(особистісні та творчі взаємини)**

У статті вперше розкриті взаємозв'язки двох видатних діячів культури України – відомого вченого, академіка М. Грушевського та зірки української сцени М. Заньковецької.

Ключові слова: особистісні та творчі взаємини, діячі культури України, М. Грушевський, М. Заньковецька.

В статье впервые раскрыты взаимосвязи двух известных деятелей культуры Украины – известного ученого, академика М. Грушевского и звезды украинской сцены М. Заньковецкой.

Ключевые слова: личность и творческие взаимосвязи, деятели культуры Украины, М. Грушевский, М. Заньковецкая.

The article is the first study of the professional contacts of two outstanding figures of Ukrainian culture – the eminent scholar, Academician M. Hrushevsky and the star of Ukrainian stage M. Zankovetska.

Key words: personalities and professional contacts, figures of Ukrainian culture, M. Hrushevsky, M. Zankovetska.

Два визначні діячі культури України М. Грушевський та М. Заньковецька жили і працювали майже в один і той же час, і кожний по своєму творили історію свого народу, який любили і без якого не могли жити. Вони навічно увійшли до золоті книги своєї країни.

Про взаємини цих діячів культури майже нічого конкретного не написано. Лише К. С. Шев'якова у своїй невеликій статті “М. Заньковецька і вчені” [1] згадує про вітання М. Грушевського М. Заньковецької у день її ювілею. Тому у нашій статті ми намагаємося розкрити ці особисті та творчі зв'язки, хоча впевнені, що це лише початок аналізу важливої проблеми.

М. Грушевський був знайомий з творчістю видатної актриси, він знав про неї, про її майстерність. Але вони особисто познайомилися з ним лише 1905 р., коли трупа М. Садовського, в якій була і М. Заньковецька, гастролювала по Галиції, в тому числі і Львові. Так сталося, що у другій половині травня 1905 р. М. Садовський очолив західно-

український театр "Руська бесіда". Як видатний режисер і актор, він збагатив репертуар театру, ввівши п'єси східноукраїнських драматургів М. Старицького, І. Карпенка-Карого, і після значної роботи з колективом здійснив гастрольну поїздку по Галичії. Виступи в Коломиї, а потім Станіславі (нині Івано-Франківськ) засвідчили про значний ріст колективу трупи. Директор театру запросив взяти участь у гастрольях М. Заньковецьку, яка 20 листопада 1905 р. приїхала до Станіслава. 30 листопада М. Заньковецька виступила у виставі по п'єсі І. Карпенка-Карого "Наймичка". Актриса зачарувала глядачів своєю сценічною майстерністю.

Один із глядачів цієї вистави І. Рубчак згадував: "Підняли завісу. Глядач побачив на сцені вбого зодягнену служницю. Жодного оплеску, бо ніхто не сподівався, що то – Заньковецька. Худорляве, менше ніж середнього зросту дівча, із змученим лицем, запалими очима, з високо підтягненими бровами, з устами, жалібно викривленими, слабим матовим голосом стало говорити. Отут і почалося. Могутня душа великої актриси заволоділа нашими серцями, опанувала наче гіпнозом усіх глядачів і, немов покірних невільників, повела нас по крутих і стрімких стежках і закутках приниженої сирітської душі. Мов зачаровані, не відводили ми очей від неї, стежили за кожним рухом, за кожним поглядом нещасної Харитини. А коли в 4-й дії в неї прорвався істеричний плач з розпуки, весь зал без винятку заплакав. В цьому місці проявилася безмежна, всеобіймаюча душа великої артистки. Глядач нагородив артистку бурхливими оваціями, закидав усю сцену пишними китицями квітів" [2].

Потім був Стрій, Перемишль, і нарешті Львів. 11 лютого 1906 р. М. Заньковецьку і М. Старицького львівчани зустрічали на вокзалі.

Першою виставою, у якій виступила М. Заньковецька у Львівському міському театрі (нині оперний театр), була "Наймичка", яка, як свідчать сучасники, зібрала таку кількість глядачів, що треба було заносити додаткові стільці.

У Львові М. Заньковецька зіграла у виставах "Батькова казка" та "Суєта" І. Карпенка-Карого, "Чорноморці" М. Лисенка та "Лісова квітка" Л. Яновської. У кожній із цих вистав М. Заньковецька розкрила нові грані свого великого таланту. Актриса покорила глядачів, і вони попросили М. Заньковецьку продовжити гастролі, хоч планувалося їх закінчення 8 березня. Марія Костянтинівна погодилася зіграти у виставі "Безталанна" І. Карпенка-Карого (двічі 1 і 22 квітня), створивши глибоко образ Софії та у виставі "Чорноморці" (3 квітня).

Глядачі, критика були у захваті. Ці вистави відвідали і всі відомі діячі культури Львова. Про вистави в місті тільки й говорили. Але реакційно налаштовані кола вимагали припинити показ вистав, і адміністрація театру змушена була відмовити М. Садовському далі гастролювати.

23 квітня 1906 р. М. Заньковецька покинула Львів разом з М. Садовським. Немає конкретних свідчень про відвідини родиною Грушевських вистав. Але вони не могли пропустити таку важливу подію в житті Львова, де вони проживали. Саме тут, мабуть, і зустрілись після вистави М. Заньковецька і М. Грушевський, який запросив її та М. Садовського до себе на квартиру. Щоденникові записи академіка засвідчують, що М. Заньковецька декілька разів відвідувала сім'ю Грушевських. Читаємо: “Перед обідом прийшла Заньковецька, а потім Садовський. Заньковецька просиділа аж до ночі, надійшов Франко ще, оповідала свої жалі на Тобілевичів-Карпенка й Саксаганського; проводжали ми її на трамвай, а Садовський пішов скоріше на спектакль” [3].

Повернувшись із гастролей до Ніжина, де М. Заньковецька мала свій будинок, який купила 1902 р. і проживала з матір'ю. Тут вона відпочивала й активно працювала з ніжинською молоддю. Вона ставила вистави. В кінці 1906 року приїхав у Ніжин до Марії Костянтинівни Микола Садовський. Вона показала свою нову роботу, здійснену разом з молодими ніжинцями.

Микола Карпович у своїх спогадах згадував: “Я поїхав до Ніжина, де жила Марія Заньковецька. В розмові з нею я довідався, що вона згуртувала з тамтешніх молодих інтелігентів аматорський гурток і дає вистави. Між іншим, того дня якраз ішла їхня вистава. Я дуже зацікавився і пішов. Виставляли п'єсу Яновської “Лісова квітка”... поміж молодими, мало обізнаними з театральною технікою та вмінням володіти роллю я помітив у декого, як кажуть, іскру божу і в мене блиснула думка спробувати з цього, ще непочатого, але здібного матеріалу скласти ту трупку, про яку я так мріяв. Я так і зробив. Познайомився з ними і, висловивши їм мої наміри, запропонував вступити до мене в трупу” [4].

Приєднавши до ніжинців частину полтавців, М. Садовський створив трупу, яка й стала основою першого професійного стаціонарного театру. Перш ніж осісти в Києві, трупа гастролювала майже всю зиму 1906–1907 рр. У 1907 р. трупа М. Садовського приїхала у Київ. Колектив отримав назву “Театр Товариства грамотності” і оселився для постійного перебування у Троїцькому народному домі (нині приміщення театру оперети).

Після цих важких зимових гастролей М. Заньковецька разом зі своїм чоловіком М. Садовським навесні 1907 р. приїхала до Ніжина, де її чекала матуся.

У цей час до Києва зі Львова приїхав М. Грушевський, який брав участь у з'їзді демократичної партії, на якому він виступав з декількох питань. Не побачитись з Марією Костянтинівною він не міг. Тому 21 квітня 1907 р. напередодні Паски М. Грушевський зі своєю дружиною Марією Сильвестрівною приїхали до Марії Костянтинівни у Ніжин, де пробули два дні. Немає відомостей про те, де побував у Ніжині М. Грушевський, у якому храмі святив паски. Але можна сподіватися, що у ці святкові дні він відвідав храм Миколаївський собор, пройшовся Гоголівською вулицею. 23 квітня Грушевські повернулися до Києва. У своєму щоденнику вчений зробив запис: "На великодню суботу вибралися ми до Ніжина. Разом їхали Дорошенки. Приїхали над вечір. Умістили мене гарно, я добре спав і приємно провів час. Дні були сонячні, гарячі. Ми повернулися другого дня. Неприємно було, що на один поїзд ми спізнилися, а другий спізнився, ми приїхали на ніч. Садовський страшно непокоївся, що не посліваємо на спектакль. Їхали назад III-ю класою, в дуже обкуренім вагоні" [5].

Наступного року 15 січня 1908 р. вся культурно-мистецька громадськість України відзначала ювілей Марії Заньковецької – 25-ліття її сценічної діяльності. На святковому вечорі були показані уривки з чотирьох вистав – "Лимерівна", "Лісова квітка", "Чорноморці", "Дві сім'ї", у яких брала участь Марія Костянтинівна.

Видатна актриса у ці святкові для неї дні отримала багато вітальних телеграм та листів. Серед них прозвучав адрес зі Львова від Товариства прихильників української літератури, науки і мистецтва та редакції "Літературно-Наукового вісника", підписаний І. Франком, М. Грушевським, Ф. Красицьким, І. Трушом.

Крім цього М. Грушевський 15 січня 1908 р. в газеті "Киевская мысль" опублікував статтю "Цариця української сцени". У зв'язку з ювілеєм М. Заньковецької вчений мав нагоду сказати своє слово про український театр, з яким поєднала свою долю Марія Костянтинівна, про його становлення і розвиток, який проходив у тяжких умовах царського режиму.

М. Грушевський підкреслював, що після сумнозвісного царського указу 1876 р. було закрито "майже наглухо всі шляхи українського національного руху в Росії і лише театр залишився "одним із небагатьох просвітів", який давав можливість "знайти який-небудь вихід

національному почуттю, потреби національного самовияву” [6]. У статті вчений перегорнув сторінки тяжких років існування українського театру, коли заборонялося ставити українські п’єси, або ж і вимагали на одній виставі показувати і російську п’єсу. Це був час, коли київський губернатор заборонив виступати українському театру у Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській та Полтавській губерніях.

Але не дивлячись на це, зауважував М. Грушевський, палка любов діячів театру до своєї справи, до глядачів допомогла українському театрові вижити і завоювати собі місце в українському житті. І М. Грушевський називає корифеїв українського театру М. Кропивницького, братів Тобілевичів. “Серед жіночих представниць сцени, – зауважує Михайло Сергійович, – єдино і нероздільно панувала і панує М. К. Адамовська, по сцені Заньковецька, високе служіння котрої українській сцені святкує нині українське суспільство, не лише як артистичну, але й як національну заслугу”.

Завершує М. Грушевський свою статтю словами: “Ті умови, в яких українська сцена була майже єдиним свідченням того, що українське життя не завмерло цілком, а покоління української сцени – єдиним можливим для української публіки свідченням своїх симпатій та відданості рідній стихії – минули, мабуть, безповоротно і назавжди. Та служіння її у похмурі, безповоротні часи українського життя залишиться вічнопам’ятною, невід’ємною заслугою корифеїв українського театру минулого двадцятип’ятиріччя. І українське суспільство вважає своїм обов’язком засвідчити це нинішнім ушануванням цариці української сцени Марії Костянтинівни Заньковецької. Її високе мистецтво, обдарування, її беззавітне служіння українському мистецтву вписало її ім’я навіки не лише в історію українського театру, але й в історію українського національного життя” [7].

Родина Грушевських продовжувала підтримувати особистісні зв’язки з М. Заньковецькою. В архіві актриси знаходимо і деякі документи (візитна картка М. Грушевського, вітальні листи з ювілеєм від сестри, дочки і дружини вченого 1908, 1912, 1922 рр.

Особливо теплими були взаємини з Марією Костянтинівною дружини М. Грушевського Марії Сильвестрівни. В одному з листів із Венеції від 21.IV – 4.V.1908 р. Грушевська повідомляла, що їх сім’я повертається до Львова і вона запрошує її до себе в гості. “Отже, просимо ще раз Вас обох, Миколу Карповича і Вас, дорога, приїздить, я думаю, що не пожалкуєте, бо наші гори дуже гарні... Мабуть з початком н.ст. авгу́ста прийдеться моєму у Чернігів їхати на археологічний зїзд, отже, можливо, що разом вертали б і було б дуже добре.

Жду відповіді і цілую Вас сто разів. Ваша Мар. Грушевська. Чоловік посилає поклон" [8].

У листі Марії Сильвестрівни із Баден-Бадена за грудень 1922 р. є приписка М. Грушевського: "Прошу від мене прийняти також щирі поздоровлення з Вашим ювілеєм і побажання довгого здоров'я і сил на втіху всіх вірних прихильників української сцени й мистецтва. З високим поважанням М. Грушевський" [9].

Ці вітання пов'язані із святкуванням 40-ліття сценічної діяльності М. Заньковецької, коли уряд присвоїв їй першій у 1922 році звання Народної артистки Республіки і надав їй ім'я театру, в якому вона працювала.

Підсумовуючи, можна сказати, що особистісні зв'язки будуються на взаємосимпатіях М. Грушевського та членів його родини до М. Заньковецької і, навпаки, М. Заньковецької до М. Грушевського і його родини. Але з боку М. Грушевського проявляється також благородні почуття до великого таланту Марії Костянтинівни, до того, що вона робила на сцені, і її праця розглядається вченим у контексті українського національного руху, боротьби прогресивної інтелігенції за право українського народу на існування як самостійної нації. І це дало право М. Грушевському сказати: "Марія Заньковецька – це Україна".

Література

1. Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 5. – С. 81.
2. Вінок спогадів про Заньковецьку. – К. : Мистецтво, 1950. – С. 131–134.
3. Щоденники М. С. Грушевського // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 15.
4. Садовський М. К. Мої театральні згадки / М. К. Садовський. – К., 1956. – С. 145.
5. Щоденники М. С. Грушевського // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 19–21.
6. Український театр. – 1993. – № 5. – С. 3.
7. Там само.
8. ДМТМКМ України, № 4427. А також: Література та культура Полісся. – Вип. 5. – Ніжин, 1994. – С. 81.
9. ДМТМКМ України, № 6544. А також: Література та культура Полісся. – Вип. 5. – Ніжин, 1994. – С. 82.

УДК 94(477)"18/19"(092)

О. Г. Самойленко

**Однокурсник Михайла Грушевського –
Володимир Піскорський**

У даній статті висвітлюється життя і науково-педагогічна діяльність видатного українського історика-іспаніста Володимира Піскорського та досить складні стосунки з організатором української науки Михайлом Грушевським наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: В. Піскорський, М. Грушевський, Університет Св. Володимира, історик.

В данной статье раскрывается жизнь и научно-педагогическая деятельность выдающегося историка-испаниста Владимира Пискорского и его достаточно сложные отношения с организатором украинской науки Михаилом Грушевским в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: В. Пискорский, М. Грушевский, Университет Св. Владимира, историк.

This article reveals the life, scientific and pedagogical activities of outstanding historian Hispanist Volodymyr Pyskorskyi and his rather complicated relations with the manager of Ukrainian science Mykhailo Hrushevskiy at the end of 19th – early 20th century.

Key words: V. Pyskorskyi, M. Hrushevskiy, the University of St. Volodymyr, a historian.

Однією з найбільш яскравих постатей української історичної науки кінця XIX – початку XX ст. був видатний історик-медієвіст, один із кращих знавців історії держав Піренейського півострова, член-кореспондент Барселонської королівської Академії наук і мистецтв Володимир Костянтинівич Піскорський.

Безперечно, життя та науковий доробок одного з фундаторів вітчизняної іспаністики не міг лишитися поза увагою дослідників, про що свідчать численні праці науковців упродовж усього XX – початку XXI ст. [1]. Разом з тим окремі аспекти життя Володимира Костянтинівича залишилися поза полем зору науковців, перед усім взаємини В. К. Піскорського з іншими колегами по науковому цеху. Серед них стосунки з одним із фундаторів та організаторів української науки

Михайлом Сергійовичем Грушевським, однокурсником і, певною мірою, "конкурентом" Піскорського [2].

Тому метою статті є спроба різнобічного аналізу життя, науково-педагогічної та громадської діяльності вченого і, особливо, охарактеризувати взаємовідносини між двома українськими вченими наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Володимир Костянтинович Піскорський народився 3 серпня 1867 р. в Одесі в сім'ї представників давньоукраїнського шляхетського роду. Дитячі і юнацькі роки Володимира пройшли в Києві, де хлопець навчався у першій гімназії. У 1886 р. він вступив на історико-філологічний факультет до Університету Св. Володимира в Києві, де став учнем професора Івана Васильовича Лучицького – відомого історика, джерелознавця та історіографа, який помітив здібного студента, що вирізнявся як "талановита, сумлінна науково-спрямована молода людина" [3].

Під впливом свого вчителя Володимир Костянтинович захопився західноєвропейською історією. На другому курсі він написав і видав досить цікаве дослідження з історії Італії "Франческо Ферруччі та його час: Нарис останньої боротьби Флоренції за політичну свободу (1527–1530)" [4], за яке в 1889 р. здобув срібну медаль історико-філологічного факультету. У даному творі проявилася зацікавленість молодого науковця до вивчення бурхливих подій переломних періодів, які зворушили людство. Соціальна нерівність і ворожість верхівки до простолюдинів, на думку автора, стали основною причиною падіння Флорентійської республіки [5].

Діапазон досліджень молодого дослідника був досить широким. Його цікавила історія Італії, Португалії, Франції, Англії, проблеми історіографії та методології історії. Він досліджував розвиток парламентаризму та відтворив історичні портрети багатьох діячів минулого – Савонароли, Леонардо да Вінчі, Петрарки, Боккаччо Гарібальді, Гамбетти, Меттерніха, Бісмарка тощо. Проте головним об'єктом його наукових зацікавлень і захопленням на все життя була Іспанія, у вивченні історії якої вчений досяг загальноєвропейського визнання.

У той час звернення до історії Іспанії було певною мірою ризикованою справою, бо серед істориків панувала думка, заснована на міркуваннях Пізо і Бокля, які не лише відкидали необхідність вивчення іспанської історії, а й віддавали історичній анафемі все минуле іспанського народу [6]. У відповідь на подібні міркування В. К. Піскорський писав, що "погляди названих корифеїв історичного знання на

іспанську історію відрізняються поверховим і однобічним характером, і пояснюються недостатньою ознайомленістю з предметом дослідження... При цьому досконале наукове дослідження історії держав Піренейського півострова може значно розширити поле історичних спостережень" [7].

Країни Піренейського півострова вирізнялася, на думку молодого вченого, своєрідною структурою й устроєм, вивчення яких давало оригінальний матеріал і дозволяло не тільки простежити закономірності історичного розвитку на теренах однієї країни, а й доповнити панораму розвитку Європи в цілому. Крім наукових інтересів Володимир Костянтинович перейняв у свого наставника прихильність до демократичних форм правління та симпатію до парламентаризму. Не випадково у подальшому обоє вчених підтримали політичні ідеї кадетів.

Саме на студентській лаві Володимира Піскорського доля звела з мало відомим тоді, а в подальшому Великим українцем, видатним істориком Михайлом Грушевським, з яким вони навчалися на одному курсі [8].

Про непрості стосунки однокашників свідчить "Щоденник" Михайла Сергійовича, де ім'я Володимира Костянтиновича згадується неодноразово.

Перша згадка датується 14 жовтня 1888 р., в якій Піскорський схвально відгукнувся про роботу Грушевського з історії південноруських господарських замків, прочитану у семінарі В. Б. Антоновича в 1887 р. Але сарказм, з яким зроблено запис: "... звичайно я виріс на аршин" [9], свідчить про те, що вже на той час взаємини між ними були "натягнутими". Згодом стосунки між молодими людьми ще погіршилися через ідейні розбіжності, зокрема у ставленні до часопису "Киевская старина": "Сей випадок поганий с П[іскорським] пройшов; помеж громадою, скільки я бачу не видно его впливу; як воно на правді, то хто его зна. Я все думав, через що се мене образило так... рік чотири-п'ять (раніше) воно не образило б так. Більш я дорожу сво[є]ю честтю, більш запобігаю слави в громаді?" [10], а через кілька місяців додав: "От чим погана ся суперечка, що вона розворушила звіря в мені. Господи, помири мене з Піскорським" [11]. Але стосунки так до кінця не нормалізувались і залишалися складними і в подальшому, про що свідчать численні записи: "З поводу учорашніх екзаменів ще в мене були деякі думки: що я одвертався од П[і]с[корського] й з поводу громадського, і з морального сего не треба було" [12].

У 1890 році В. К. Піскорський і М. С. Грушевський успішно завершили навчання і стали головними претендентами на стипендію щодо підготовки до професорського звання.

Рішенням адміністрації це місце надали В. К. Піскорському, який лишився при кафедрі загальної історії: "Я утвержден стипендиатом. Меня поздравил Лучицкий с этим утверждением. Представь себе какие странности. Окончивший со мной Грушевский с дипломом I степени и с золотой медалью получил отказ в стипендиатстве, тогда как я, обладающий меньшим формальным цензом, прошел", – писав Володимир Костянтинович у листі до дружини [13]. У 1893 р., після випробування на ступінь магістра загальної історії і читання пробних лекцій "Філіпп II і падіння вольностей Арагону" та "Архієпископ Лод", йому було присуджене звання приват-доцента цієї ж кафедри. На його семінари почали записуватися перші слухачі, серед яких був відомий у майбутньому історик, академік Є. В. Тарле.

Вступна лекція В. К. Піскорського "Головні моменти в історії представницького устрою Кастилії" відбулася 29 січня 1894 р. і містила теоретичні положення та мотивацію теми магістерської дисертації про середньовічний іспанський парламент, над якою працював молодий учений. На матеріалі історії держав середньовічної Іспанії вчений досліджував насамперед історію народних мас, відобразив боротьбу кастильських кортесів проти королівської влади і підкреслив важливу роль міського населення в посиленні кортесів.

У 1896–1897 рр. науковець перебував у закордонному відрядженні, де займався пошуком джерел для написання дисертації в архівах і бібліотеках Іспанії, Франції, Німеччини й Англії. Ця подорож Європою дозволила зібрати значний матеріал, який було покладено в основу магістерського дослідження "Кастильські кортеси в перехідну добу від середніх віків до нового часу (1188–1520 рр.)". Після успішного захисту в лютому 1898 р. ученому присвоїли ступінь магістра загальної історії.

Восени 1898 р. доля звела Володимира Костянтиновича з Ніжином. Після переведення професора Є. М. Щепкіна до Новоросійського університету в Історико-філологічному інституті князя Безбородька звільнилася посада екстраординарного професора і 25 жовтня В. К. Піскорський написав заяву на заміщення вакантної посади, а вже 31 жовтня Конференція інституту обрала його на цю посаду. Директор інституту Ф. Ф. Гельбке в телеграмі до Києва на ім'я вченого написав лише два слова: "Обраний одностайно" [14]. І це не дивно, оскільки рекомендації молодому науковцю надали такі метри

тогочасної науки, як Ф. Я. Фортинський і Т. Д. Флоринський. Але переїзд до нового місця роботи затягнувся. Російська державна бюрократична машина, відома своєю сумнозвісною тяганиною, діяла в своїх кращих традиціях. Через два місяці після свого обрання В. К. Піскорський сам написав листа з Києва директору інституту, що "вже настали Різдвяні канікули, після яких належало б стати до навчальних занять, а між тим справа моя не вирішена", "я не знаю, де мені доведеться читати лекції в наступному півріччі: у Ніжині чи Одесі" [15]. Лише 31 січня 1899 р. в інституті отримали наказ про призначення Володимира Костянтиновича на посаду екстраординарного професора [16]. Так розпочався "ніжинський період" життя В. К. Піскорського.

Переїзд до Ніжина молодого талановитого вченого не видається дивним. По-перше, це дозволяло залишатися неподалік від Києва (Ніжин знаходиться на відстані близько 120 км) і підтримувати постійні наукові зв'язки з київськими колегами. По-друге, продовжувати наукову та педагогічну роботу (в місті з 1820 р. функціонував вищий навчальний заклад, на той час – Історико-філологічний інститут князя Безбородька з досить солідною бібліотекою). По-третє, це надавало можливість покращити матеріальне становище родини (на той момент в сім'ї Піскорських було троє малолітніх дітей: Костянтин, Ніна й Олена).

Із самого початку перебування в Ніжині інтелігента Піскорського, вихованого на кращих традиціях Київського університету та звиклого до інтелектуального спілкування, почало пригнічувати навколишнє середовище: "... монотонне життя в повітовому місті, відсутність живих суспільних інтересів, зовнішня непривабливість вулиць і будинків брудного міста, жалюгідна природа його окраїн, все це викликало тугу й смуток і заставляло мене замикатися в собі і в своєму тісному сімейному колі" [17].

Відвідавши європейські країни з високим рівнем культури, працювавши в архівах і бібліотеках низки західноєвропейських країн, прослухавши лекції й історичні семінари відомих істориків Франції Г. Моно та А. Жирі, і опинившись у провінційному містечку, з колегами, які в більшості не розуміли молодого професора, В. К. Піскорському залишалось лише поринути у наукову та навчальну роботу.

У своїх спогадах учений писав про те, що в нього було мало спільних інтересів із новими колегами, серед яких чиновницький елемент і чиновницькі інтереси переважали наукові. Дивним для нього було й те, що очолював інститут не вчений, "не професор, а

урядовець за міністерським призначенням", а між професорами відбувалися непорозуміння та постійна боротьба за владу [18], хоча, слід відзначити, що це явище було притаманним для багатьох навчальних закладів того часу.

Найбільш впливовими викладачами в Історико-філологічному інституті того часу були філологи Антон В'ячеславович Добіаш (батько відомої дослідниці середньовіччя та палеографа О. А. Добіаш-Рождественської) і Микола Несторович Сперанський (з 1902 р. член-кореспондент Імператорської АН), яких учений охарактеризував наступним чином: "При досить відносних їхніх наукових заслугах, кожен з них хотів грати першу скрипку. Вони ненавиділи один одного. Добіаш явно прагнув до директорства; Гельбке, щоб утримати позицію, спирався на Сперанського. Ця боротьба являла собою цілу сітку інтриг, до яких були залучені й інші члени конференції – Брок, Покровський, Малеванський, Турцевич, Качановський" [19].

Найкращі стосунки у В. К. Піскорського склалися з істориком і краєзнавцем Михайлом Миколайовичем Бережковим, завдяки "його чесності і безмежній доброті", та "побратимом по зброї", істориком-античником Олексієм Івановичем Покровським, про якого він згадував: "... розумний, але безвольний і з великою зарозумілістю, більше чиновник, ніж вчений... Студентам він мало приносить користі як викладач, вони мовчать, за звичай, за них відповідає сам професор; з року в рік він читав їм одне і те ж: римську і грецьку історію в конспективному, дуже неповному обсязі. Незнання студентами цього предмета він пояснював не поганим викладанням, а недостатньою підготовкою слухачів до сприймання цього курсу, і це пояснення деякі з них схильні були приймати, до вигоди професора і до власної невигоди" [20].

На початку лютого 1899 р. відбулася перша лекція В. К. Піскорського у студентів II курсу. За словами професора М. М. Бережкова, який згадав цю подію у своїх щоденниках, студенти непривітно прийняли нового викладача, вели себе непристойно і нестримано [21]. Молодого професора взагалі вразила поведінка частини студентів, які були "заздалегідь впевнені в отриманні місця, проявляли зневагу до лекцій і практичних занять, часто пиячили та бешкетували" [22].

Однак поступово ставлення студентів до лекцій молодого професора почало змінюватися, вони "відчули живий інтерес до мого предмету" [23]. Як згадував відомий учений-літературознавець і фольклорист Володимир Валеріанович Данилов, випускник

інституту 1905 року: "Його лекції завжди запам'ятовувались, говорив він змістовно, красиво, літературно... І через 60 років образ його стоїть переді мною. Це був у повному розумінні цього слова джентльмен, голос якого був індивідуальним. В пам'яті лишилася його лекція про Бісмарка і промова на річних урочистих зборах про середньовічні університети. Студенти-історики дуже цінували Володимира Костянтиновича, тому що він залучав їх до наукової праці" [24].

Студентам історичного відділення В. К. Піскорський читав лекції з середньовічної та нової історії, а також спецкурси із середньовічної історії [25] при 2–3 год на тиждень, а також керував практичними заняттями при такій же кількості годин, які зводились до читання і розбору текстів, написання на їх основі рефератів. У Ніжинській філії Чернігівського обласного державного архіву збереглися річні звіти та програми курсів середньовічної та нової історії, складених Володимиром Костянтиновичем [26]. Найважливішим лекційним питанням історик присвятив кілька спецкурсів, обираючи щороку нову для розгляду проблему. Великим успіхом серед студентів користувався спецкурс "Історія аграрних відносин в Європі" [27]. Професор намагався не стільки дати студентам фактичний матеріал, скільки викликати інтерес до тієї чи іншої проблеми, підготувати їх до самостійного опанування наукової літератури. Під впливом лекцій, присвячених даній проблемі, студенти створили гурток самоосвіти [28].

На практичних заняттях В. К. Піскорський привчав студентів до розвитку самостійних навичок дослідження та роботи з першоджерелами [29]. На заняттях студенти читали та аналізували "варварські правди", серед яких головна увага зосереджувалась на "Салічній Правді", твори Цезаря та Тацита. Студенти III курсу під керівництвом наставника зробили переклад тексту з латинської на російську мову, а також підготували коментарі [30]. На основі прочитаних текстів середньовічних джерел студенти писали реферати й обговорювали їх під час практичних занять. При цьому В. К. Піскорський, зазвичай, ділив студентів на три групи, кожна з яких здійснювала аналіз різних текстів. Наприклад, перша група рефератів була присвячена аналізу побуту та правових відносин стародавніх германців на основі праці Тацита "Германія", друга – різним аспектам побуту франків на основі "Салічної Правди", третя – елементам суспільного і державного побуту римських варварських народів на основі їх законів [31].

Крім читання лекцій і проведення практичних занять, В. К. Піскорський керував написанням кандидатських творів студентами, до

аналізу яких, як і до будь-якої іншої роботи, ставився досить уважно та критично.

Важливу роль у процесі навчання вчений приділяв забезпеченню своїх курсів науковою літературою. Він брав активну участь у діяльності Бібліотечної комісії, займаючи посаду заступника бібліотекаря. У спогадах вчений писав: "Книги, за відсутності людей, неодмінно повинні були стати моїми першими друзями, не говорячи вже про те, що саме викладання і вся моя наукова діяльність цілком залежала від розвитку бібліотечної справи з моєї спеціальності" [32]. Він уважно слідкував за станом надходження до інститутської бібліотеки російських і закордонних часописів із загальної історії, особисто виписуючи їх.

Разом зі студентами В. К. Піскорський склав системний каталог книг зі всесвітньої історії: "Результати нашої роботи були вражаючі, скарби бібліотеки, які довгий час являли собою мертвий капітал, почали широко використовуватися студентами" [33]. Вчений домігся ліквідації обмежувальних правил щодо користування книгами різного спрямування та списку заборонених книг.

В. К. Піскорський брав активну участь у діяльності історико-філологічного товариства при інституті, був його постійним членом. Професор згадував, що "товариство історико-філологів було малолюдним і нежиттєздатним, між його членами не було живого обміну думками, а студентам навіть не завжди повідомляли про час засідання" [34].

На засіданнях товариства В. К. Піскорським були прочитані три реферати: "Шість "дурних" звичаїв у Каталонії", "Змагання поетів у Каталонії" та "Стеббс та Балагер", які з часом були надруковані в "Сборнике историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине" [35]. Малолюдні зібрання товариства не задовольняли історика, і він відмовився від подальших читань рефератів.

Володимир Костянтинович висунув ідею перетворити історико-філологічне товариство у "центр вивчення Чернігівщини в історичному, економічному і побутовому відношеннях" [36]. Учений наполягав на тому, щоб до інституту прийняли на зберігання давні документи міської думи, він доводив членам товариства, що "ці папери являють собою інтерес для місцевої історії, зокрема, для історії торгівельних відносин Ніжина з іншими містами Росії і Європи, а також для характеристики побуту та звичаїв ніжинського суспільства" [37].

У травні 1900 р. при Історико-філологічному товаристві була створена Археологічна Комісія, яка стала в Чернігівській губернії центром зі збирання та підготовки археологічних, історичних і етнографічних матеріалів для XII Археологічного з'їзду, проведення якого було заплановане на 1902 рік в Харкові. До роботи Комісії, крім членів товариства, були також залучені представники духовенства, викладачі училищ, члени чернігівського земського статистичного бюро [38].

Головна увага Комісії була спрямована на збір матеріалів для альбому пам'яток старовини Чернігівщини. За словами М. М. Бережкова, на той час "не існувало словника пам'яток старовини Малоросії, хоча матеріалів для нього накопичилось достатньо, а потреба у такому словнику відчутна навіть для вчених спеціалістів" [39]. Комісії було подаровано або надано для користування чимало рукописів, книжок та літографії. Зокрема, "Нарис історії Ніжинського Благовіщенського монастиря", "Минуле чернігівської землі", "Чернігівські старці", "Малоруський народний одяг", "Малоруське весілля" тощо [40]. Всі письмові пам'ятки ретельно досліджувались, а найцікавіші з них були передані до Харківського етнографічного музею. При цьому варто зазначити, що на одному із засідань Археологічної Комісії В. К. Піскорський вніс пропозицію збирати для XII Археологічного з'їзду, крім старих рукописів і друківаних праць, також і новий друкований матеріал, який стосувався Чернігівщини в контексті майбутнього з'їзду [41]. На думку вченого, цей матеріал стане корисним майбутнім дослідникам української старовини.

Володимир Піскорський разом з іншими членами Комісії проводили кропітку роботу з вивчення речей побуту, які були здобуті під час розкопок, або передавалися жителями Чернігівської губернії. Серед них – стародавні ікони, мармурові плити із зображеннями святих, весільний і повсякденний одяг, прикраси, взуття, посуд і т. п. Серед зібраних речей слід відзначити колекцію з 150 писанок, зібраних у Глухівському, Конотопському, Кролевецькому й Путивльському повітах, яку було передано до етнографічного музею в Харкові [42]. Всього до Археологічної Комісії при історико-філологічному товаристві надійшло близько 350 одиниць різних предметів (книжок, брошур, документів і речей побуту) [43]. Майже всі вони були доставлені до Харкова і були представлені на виставках XII Археологічного з'їзду, який тривав з 15 до 27 серпня 1902 року.

Незважаючи на значне навантаження, В. К. Піскорський продовжував підготовку дослідження "Кріпосне право в Каталонії в середні віки" на здобуття ступеня доктора всесвітньої історії, захист якого

відбувся 22 жовтня 1901 р. в Університеті Св. Володимира. Докторська дисертація видана як окрема монографія, і, на думку рецензентів, була "найбільш повним і ґрунтовним викладенням юридичних відносин селян в Каталонії до їх власників, а для багатьох питань, які стосуються спірних і темних сторін цих відносин... і остаточним" [44]. У своїй праці вчений намагався простежити за процесом утвердження кріпосного права в Каталонії, за його формами й причинами розкладу, а також за соціальною боротьбою 2-ї пол. XV ст. і її впливом на ліквідацію кріпосного права. З поставленою метою він справився повністю, хоч критики цілком доцільно, на нашу думку, вказували, що науковець намагався порівняти заклади Каталонії із закладами інших країн Західної Європи і це не дозволило повною мірою визначити відмінні риси кріпацтва в Каталонії.

Ще в квітні 1901 р. за розробку іспанської історії вченого обрали членом-кореспондентом Барселонської королівської академії наук і мистецтв [45], а 2 серпня 1901 р. він отримав звання ординарного професора Історико-філологічного інституту [46].

Завершення докторської дисертації дозволило науковцю розпочати роботу над історією Іспанії та Португалії [47], яка була опублікована в 1902 р. Крім цього вчений підготував низку статей до "Енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона", які принесли відомість В. К. Піскорському далеко за межами Російської імперії. У ніжинський період налагодились постійні наукові контакти професора з іспанськими колегами Альтаміра-і-Кревеа, Бафарулем, Віктором Балагуром, Едуардо Інохосо. У 1902 р. професор був ще раз у закордонному відрядженні, де знайомився з досягненнями європейської історичної науки й освіти, підбирав книги для занять студентів із середньовічної історії, збирав матеріал для власних наукових студій.

Проте ані європейська слава, ані визнання наукових досягнень ученого в Росії не покращили стосунки В. К. Піскорського з ніжинськими колегами, з якими він не знаходив порозуміння. Друзі пропонували йому перейти до одного з провінційних університетів (Варшавського, Харківського чи Казанського), проте це не входило до планів Володимира Костянтиновича. Лише з появою вакансії на кафедрі всесвітньої історії в Університеті Св. Володимира В. К. Піскорський, після тривалих сумнівів, все ж подав заяву із своєю кандидатурою. І ці сумніви, як свідчить подальший розвиток подій, не були безпідставними. На вакантну посаду обрали П. М. Ардашева, на що Володимир Костянтинович написав: "Я впевнений, що дійсним

мотивом було побоювання, що у моїй особі, факультет придбає такого ж незалежного професора, яким був Лучицький" [48].

Ця невдача не засмутила вченого, і він повернувся до активної діяльності в ніжинському інституті, наполегливо готував лекційні курси та спецкурси. Важливою умовою успішного розвитку науки та освіти, формування наукового мислення і творчої самостійності студентів професор вважав академічну свободу, яку він спостерігав у європейських університетах. Історик розумів її як незалежність учених від зовнішніх авторитетів і можливість повністю підпорядковувати свою діяльність "інтересам знання, вимогам наукової істини" [49]. Ще 30 серпня 1899 р. у своїй промові "Початок академічної свободи в Західній Європі" на урочистому річному акті інституту В. К. Піскорський виступив прибічником ідеї автономії вищих навчальних закладів [50], а 2 жовтня 1905 р. висунув проект реорганізації Історико-філологічного інституту, де накреслив шляхи виходу з кризи, в яку потрапив навчальний заклад. Учений звернув увагу на непопулярність вишу, критику його у різних виданнях, прагнення Чернігівського земства перетворити його у сільськогосподарський інститут. Все це "може мати згубні наслідки і, перш за все, затримати приплив свіжих наукових сил, які будуть необхідними для оновлення чи поповнення викладацького складу". Головну причину несприятливого становища інституту В. К. Піскорський убачав у закритості навчального закладу, доступ до якого обмежувався конфесійними, національними й іншими цензами. Це призвело до певної його ізоляції від місцевої громади, яка нічого не отримувала від вищої школи, хоча колись навчальний заклад "не тільки вносив пожвавлення до місцевого життя, а й задавав йому тон, домінував в ньому, успішно змагався зі столичними вузами" [51].

Вихід із ситуації, яка склалася, професор вбачав, перш за все, у послідовній демократизації інституту, в перетворенні його у відкритий навчальний заклад, доступ до якого мали б усі, хто здобув середню освіту, незалежно від статі, віросповідання та національності. Він пропонував також ліквідувати систему інтернату в інституті, який перешкоджав серйозній науковій роботі, що вимагає розвитку індивідуальності студента.

В. К. Піскорський виступив прихильником того, що інститут, ставши відкритим навчальним закладом, "повинен залишатися, згідно майже з віковою традицією, школою гуманітарного типу", до чого зобов'язує "пам'ять великого письменника землі Російської – Миколи Васильовича Гоголя" [52]. Вчений вважав можливим відкриття поряд

з історико-філологічним інших факультетів, запропонував відокремити від інституту гімназію і зробити її самостійним навчальним закладом, що пояснював необхідністю розширення учбових приміщень вишу, а також тим, що гімназія не виправдовує свого призначення служити "лабораторією для студентів, які готуються до педагогічної діяльності", а пробні уроки студентів у гімназії сприяють лише засвоєнню зовнішніх прийомів викладання, а "гарним вчителем може бути лише той, хто отримав солідну, повну наукову підготовку" [53].

Усунення інтернату, відділення гімназії від інституту і зміна педагогічної підготовки студентів могли б, за його словами, створити умови для реорганізації всього внутрішньовишівського життя. Крім того, необхідно було зробити виборними всі адміністративні і викладацькі посади, включити молодших викладачів до складу конференції з правом голосу; надати студентам право створення самостійної академічної організації і брати участь "спільно з викладачами в Конференції для обговорення питань студентського характеру" [54].

В. К. Піскорський запропонував змінити систему навчання в самому інституті шляхом введення курсової замість предметної підготовки, збільшення числа викладачів і кафедр (додати кафедри західноєвропейської літератури, порівняльного мовознавства, політичної економії), надати право Конференції інституту присуджувати вчені ступені на публічних диспутах, створити академічний суд для вирішення питань, пов'язаних із конфліктами і звільненням з роботи. Вчений виступив за підвищення політичного статусу інституту через надання йому права разом з іншими навчальними закладами мати представництво в Державній Думі, яка, у свою чергу, повинна стати законодавчою установою, заснованою на загальному виборчому праві [55]. Але реалізувати намічену програму так і не вдалося.

Активно включився Володимир Костянтинович і у громадське життя не лише Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, але й Ніжина. Особливо помітною стала роль професора в місті у складних 1904–1905 рр. У цей же час змінилося і місце інституту в ніжинському суспільному житті.

Навесні 1904 р. Історико-філологічне товариство вирішило провести для громади міста читання публічних лекцій. Участь у цих заходах погодилось брати 5 викладачів інституту: Є. І. Кашпровський, М. І. Мандес, В. К. Піскорський, В. І. Резанов і М. Н. Сперанський. Організаційну роботу взяли на себе двоє останніх. Прибутки з платних лекцій йшли на користь бібліотек і благодійних товариств, які потребували матеріальної підтримки.

Перші лекції запам'яталися вченому найбільше: "Я не знав складу своєї численної аудиторії, мені цього і не потрібно було знати: всі слухачі цікавилися моїми лекціями, і цього було досить, щоб я вклав в них всю душу. Вперше я відчув всю різницю між так званими казенними лекціями, які читаються для обов'язкових слухачів – студентів, і публічними, на які з бійкою беруться квитки і де кожен дійсно бажає узяти від лекції як можна більше. Настрій мій як лектора, завдяки такому інтересу слухачів, весь час був піднесений. Це був найщасливіший час мого перебування в Ніжині" [56].

В. К. Піскорський прочитав чотири лекції (про Бісмарка, Гамбетту, Гарібальді, Меттерніха), в яких змалював портрети видатних політичних діячів країн Західної Європи. Публічні лекції зблизили вченого з міською громадою, але вони були перервані під впливом подій 9 січня 1905 р., які сколихнули всю Російську імперію. Студенти Ніжинського інституту на знак протесту проти свавілля царату припинили заняття і оголосили політичний страйк до 1 вересня. За підтримкою молодь звернулася до В. К. Піскорського. "Ви мені говорили, – відповів професор, – що події 9 січня в Санкт-Петербурзі до того всіх вразили, що ви нічим не можете займатися, тому і страйкуєте. Був би я студентом, я діяв би так само" [57].

В. К. Піскорський був єдиним із професорів інституту, хто відкрито виступив на боці студентства, про що свідчить протокол засідання конференції інституту: "... Конференція ухвалила: 1. Відновити навчальні заняття 7-го березня... 3. Студентів, які не вказали до означеного терміну, тобто на 4 березня, готовність почати заняття, вважати звільненими з інституту з правом вступу до вищих навчальних закладів, у тому числі і знову до інституту на загальних підставах" [58]. Ця ухвала була прийнята 7 голосами проти одного – професора В. К. Піскорського, який висловив власну думку: "Зважаючи на те, що причини студентського страйку вкорінені в загальних умовах сучасного російського життя, я висловлюю сумнів, що конференції вдасться якимись заходами впливу відновити правильний хід занять в інституті. Правильний хід занять може бути відновлений лише за умови одноголосно висловленого студентами бажання стати до перерваної роботи. Оскільки такої однастайності серед них немає, то вважаю доцільним відкласти відновлення навчальних занять до осені, залишивши студентів на тих же курсах, на яких вони перебували до страйку" [59]. Про правильність позиції, зайнятої В. К. Піскорським, свідчить той факт, що на своєму наступному засіданні 2 березня конференція скасувала попередню ухвалу [60]. Професор

до кінця не усвідомлював студентський рух як частину загального революційного руху в Росії, а розглядав його лише як боротьбу за академічні свободи в країні.

Наприкінці січня 1905 р. у Ніжині стало відомо про "записку 342-х" учених, розміщену в газеті "Наши дни" під назвою "Потреби просвіти" [61], яку підписали науковці та викладачі різних наукових установ і навчальних закладів Російської імперії, серед яких В. Вернадський, К. Тімірязєв, І. Павлов, М. Бекетов, О. Веселовський, О. Шахматов й ін. У своєму маніфесті вони зазначили: "... ми, вчені вищих навчальних установ, висловлюємо тверде переконання в тому, що для блага країни, безумовно, необхідне встановлення непорушних основ законності та політичної свободи, нерозривно з ним пов'язаної. Досвід історії свідчить, що ця мета не може бути досягнута без залучення представників всього народу, обраних вільним шляхом, для здійснення законодавчої влади і контролю над діями адміністрації. Тільки на цих основах – забезпечення особистої та суспільної свободи – може бути досягнута свобода академічна, а це необхідна умова сучасної освіти" [62]. В. К. Піскорський, ознайомившись із "запискою 342-х" наприкінці січня 1905 р., приєднався до ліберального руху, "який охопив найкращу частину російських професорів і учених, був мені симпатичний і збігався із моїми переконаннями" [63]. Тоді ж професор запропонував ніжинським колегам поставити підпис під заявою: "Ми, що нижче підписалися, професори і викладачі історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині приєднуємося до думки 342 учених" [64], але підпис залишився лише один. У двох газетах з'явилася коротке повідомлення, яке сповіщало про підтримку В. К. Піскорського "записки 342-х". Наприкінці травня професор став членом Академічного союзу діячів вищих учбових закладів, членами якого були К. Тімірязєв, М. Ковалевський, М. Карєв, В. Вернадський та ін.

Заняття в інституті відновилися лише у вересні 1905 р. Професор Піскорський у вступній лекції, звертаючись до студентів, зазначив, що суспільство здобуло перемогу "над темними силами, які заковували його життєвий ріст, придушували його законні прагнення до свободи, правди і прогресу. Старий порядок доживає останні дні, і скоро вже над російською землею засяє сонце свободи...". На його думку, необхідно було, щоб до Державної Думи увійшли прогресивні елементи російського суспільства і дружно працювали над проведенням до неї своїх кандидатів. Тоді буде діючий парламент, тоді Росія вступить на шлях закономірного розвитку, тоді тисячі болючих

питань економічних, соціальних, національних та інших будуть розв'язані. "Вашому поколінню належить майбутнє нашої Батьківщини, нам слід працювати і служити суспільному благу у живильній атмосфері політичної свободи" [65]. У цей час В. К. Піскорський став членом новоствореної партії кадетів. Одним з найголовніших питань політичної діяльності кадетської партії на теренах України були проблеми розвитку української культури. Представники партії неодноразово піднімали питання про розвиток української мови. Прагнення у цьому напрямку знаходили віддзеркалення в активній участі членів політичної сили в громадських організаціях, таких як товариства письменності, "Просвіта", студентські громади і т. п.

Громадянська позиція і політичні вподобання В. К. Піскорського яскраво виявились у жовтні 1905 р. 17 жовтня царем Миколою II був підписаний маніфест про надання політичних свобод і розширення виборчих прав. Того ж дня з документом були ознайомлені й жителі Ніжина. Як член партії кадетів професор прагнув до прогресивного розвитку держави, тому схвально зустрів царський "дарунок". Наступного дня до аудиторії ніжинського інституту увірвались декілька студентів у супроводі гімназистів із вимогою припинити заняття. Лекції були припинені. Як свідчить поліцейський рапорт: "Молодь публічно виказувала своє захоплення з приводу дарованої милості, а з іншого боку євреї виказували свої надії на досягнення рівноправ'я. Натовп, чоловік 50 росіян і євреїв, викрикуючи "ура", зірвали навчання в жіночій гімназії і пішли до інституту – вже 200 чоловік" [66]. Студентський натовп вийшов до під'їзду інституту, де зустрівся з іншим натовпом, який рухався з міста з червоними прапорами. Почався мітинг перед інститутом, на якому головував студент Шереметов. Крім нього виступали студенти Бочкарьов, Пожарський, Пастернаков, Плишевський, Остроградський, Тарасов. З короткими промовами виступили професори В. К. Піскорський і М. І. Мандес [67]. "Громадяни, – сказав Володимир Костянтинович, – з нами радіє сама природа, яка подарувала нам чудовий сонячний день; над російською землею зійшло, нарешті, сонце свободи. У радісному хвилюванні я можу тільки вітати цю свободу. Хай живе Конституція, хай живе суспільна справедливість і наука!" [68]. Він був переконаний, що держава здобула бажану свободу, і не міг передбачати подальших подій.

Окрилені маніфестом учасники мітингу направили депутацію до прокурора з вимогою звільнити політв'язнів. До складу депутації увійшов і Володимир Костянтинович. Завдяки цьому було звільнено

сільського вчителя Гаврилея, схопленого за перевезення прокламацій. При загальному ентузіазмі, за пропозицією вченого, площу перед інститутом вирішили назвати площею Конституції. Професор увійшов до комітету з підготовки мітингу на 19 жовтня. Вчений висловив думку, що "... мітинг повинен слугувати засобом політичного виховання народу, ним треба користуватися для пояснення народу зовсім нових для нього понять як конституція, свобода слова, друку, союзів, зборів, гарантії недоторканості особи і житла... Коли відбудеться диференціація партій і почнуться вибори в майбутній російський парламент, мітинг буде платформою, на якій будуть змагатися і висловлювати свої погляди кандидати в депутати тієї чи іншої партії" [69]. Присутні, враховуючи великий авторитет і довіру до нього учасників мітингу, погодились з цим.

Всі готувалися до святкування довгоочікуваної свободи, але 19 жовтня події розгорнулись по-іншому. Загони чорносотенців зірвали червоні прапори, громили будівлі і лавки євреїв, били представників інтелігенції, студентів і професорів [70]. З огляду на перебіг подій, була створена депутація до начальника гарнізону з вимогою втрутитися в міські події і зупинити погроми. В. К. Піскорський був також у її складі. Проте ані війська, ані поліція не перешкоджали погромникам, "хоча спочатку було достатньо однієї загрози, щоб громили – купка 40–50 чол. – розсіялися" [71].

20 жовтня погром єврейських лавок і будинків продовжувався. Він супроводжувався знущанням, насильством, убивствами. Картина погрому була страшною: зламані лавки, багато матеріалів і посуду в багнюці, значна кількість закривавлених людей. У ці дні було розбито і розгромлено більше 250 єврейських будинків і лавок [72]. В. К. Піскорському повідомили, щоб він не виходив на вулицю, бо є загроза небезпеки. Тоді професор зі студентами взяв участь у створенні барикад біля входу в інститут [73]. Наступного дня перед інститутом з'явився натовп погромників, які вимагали участі всіх студентів у патріотичній процесії, яка направлялася на Соборну площу. Директор інституту Ф. Ф. Гельбке в доповідній записці управляючому Київським навчальним округом писав про події цих днів: "21 вранці перед будинком з'явився натовп із царськими портретами і національними прапорами та вимагав царського портрета, що знаходився в інституті, та участі всіх студентів у патріотичній процесії... Під час цієї процесії зазнали принижень, образ і навіть побиття окремі особи, що обвинувачувались натовпом у приналежності до так званих "демократів", причому озлобленість натовпу спрямовувалася

агітаторами переважно на осіб, що брали активну участь у мітингу 18 числа" [74]. Ввечері цей натовп став вимагати "список демократів" серед студентів і видачі зброї. Але вимоги не були задоволені. Професор з жахом згадував ту ніч: "Дружина і я були вбиті горем і малювали в уяві всілякі страхіття. Ми жалкували, що у нас немає ніякої зброї та отрути, щоб покінчити з собою, тільки б не піддатися насиллям натовпу" [75].

Апогеєм діяльності ніжинських чорносотенців стала примусова присяга на відданість царю студентів і міської інтелігенції біля Миколаївського собору. 22 жовтня студенти і професори, в тому числі В. К. Піскорський, відправилися на Соборну площу, де в соборі присягнули на вірність царю. Вийшовши з церкви, вони були оточені натовпом, з якого лунали погрози. Юнаків ловили, змушували ставати навколішки "в ніжинську осінню грязюку і цілувати портрет царя" [76]. Студентів і професорів врятувала процесія, яка вирушила за межі церковної огорожі. Вони влилися в її ряди, ставши за царськими портретами, і вирушили до інституту. В інститут проник і натовп погромників, почав хапати окремих осіб – Мандеса, студентів Тарасова, Шереметова, Плишевського та ін. Їх ображали, били. Мандес вирвався, врятувався від смерті, втік до церковної школи, де його перев'язали [77]. Спроби студентів і професорів заспокоїти натовп, щоб припинити насильство в місті, не дали бажаних результатів. Загроза розправи над студентами і викладачами змусила В. К. Піскорського із сім'єю та кількома студентами в ніч на 23 жовтня 1905 р. виїхати з Ніжина. Останнім місцем роботи вченого став Казанський університет, де він працював до трагічної загибелі 3 серпня 1910 р. Працюючи тут з 1906 року, професор створив курс "Основи господарського життя Європи", досліджував питання історії Англії, Франції, організував кабінет всесвітньої історії. В місцевій газеті писали: "Днями проф. Піскорський подарував бібліотеці при кабінеті для практичних занять з всесвітньої історії кілька десятків книжок... і має намір всю свою бібліотеку пожертвувати на потреби студентів... Бажано, щоб приклад викладача знайшов наслідування серед його колег та інших громадян міста Казані". Вчений викладав і на вищих жіночих курсах, читав публічні лекції на користь нужденних студентів. У той період написані "Нариси з історії Західної Європи", курси лекцій "Історія середніх віків", "Історія парламентських установ", а також популярна "Історія Іспанії і Португалії", яка вважається основоположним дослідженням з історії цих країн у вітчизняній науці [78].

Науково-педагогічна та громадська діяльність Володимира Костянтиновича Піскорського була різноплановою і багатогранною. Професор зарекомендував себе талановитим педагогом-ентузіастом, лекції та практичні заняття якого завжди проводилися на високому рівні. Навчальні елементи професор намагався поєднувати з виховними. Його витончений розум, доброзичливість і делікатність підкорювали серця студентської молоді. Обдарований науковець привніс в освіту "європейськість", яка порушила розмірений ритм провінційного життя в Ніжині та Казані. Вчений прагнув підняти наукові інтереси навчальних закладів, перебудувати їх і поставити на демократичні рейки, наблизити до місцевої громади і зробити суспільно корисними, на зразок європейських університетів.

Література

1. Алпатов М. А. Русская медиевистика / М. А. Алпатов // Очерки истории исторической науки в СССР : в 5 т. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 3. – С. 444–448; Афанасьев Г. Пискорский Владимир Константинович / Г. Афанасьев // Киевская мысль. – 1910. – 8 августа; Беляева И. С. Владимир Константинович Пискорский. К 100-летию со дня рождения / И. С. Беляева // Новая и новейшая история. – 1968. – № 3. – С. 190–191; Будде Е. Ф. В. К. Пискорский : некролог / Е. Ф. Будде // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1910. – октябрь; Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в. / В. П. Бузескул. – Ч. 2. – Л., 1931. – С. 79; його ж. Памяти В. К. Пискорского / В. П. Бузескул // Южный край. – 1910. – 11 августа; В'яла О. М. Педагогічна діяльність вченого-історика Володимира Костянтиновича Піскорського в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька / О. М. В'яла // Література та культура Полісся. – Вип. 34. – Ніжин, 2007. – С. 239–246; її ж [Труш О. М.]. Науково-педагогічна та громадська діяльність В. К. Піскорського : автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2009; її ж. Науково-педагогічна та громадська діяльність В. К. Піскорського / О. М. Труш // АҚД. – К., 2009. – С. 1–16; її ж. Педагогічна діяльність вченого-історика Володимира Піскорського в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька / О. М. В'яла // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 96–100; її ж. Внесок ученого-історика В. К. Піскорського у вивчення пам'яток старовини Малоросії / О. М. В'яла // Література та культура Полісся / Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя. – 2007. – Вип. 37. – С. 170–176; її ж. Науково-педагогічна та громадська діяльність професора В. К. Піскорського: джерельна база дослідження / О. М. В'яла // Література та культура Полісся / Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя. – 2008. – Вип. 41. – С. 270–276; її ж. Науково-педагогічна діяльність професора В. К. Піскорського: історіографія проблеми / О. М. В'яла // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 67–72; її ж. Громадська діяльність Володимира Піскорського / О. М. Труш

// Література та культура Полісся / Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя. – 2008. – Вип. 46. – С. 231–245; її ж. Формування наукових інтересів В. К. Пискорського в Київському університеті Св. Володимира / О. М. В'яла // Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії : збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції / НДУ ім. М. Гоголя, упоряд.: О. Г. Самойленко, Є. М. Страшко. – Ніжин, 2007. – С. 25–31; Гутнова Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. – М., 1974; Дятлов В. А. Научно-педагогическая деятельность В. К. Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте / В. А. Дятлов // Література і культура Полісся. – Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 57–59; його ж. Участь В. К. Пискорського у краєзнавчому русі на Чернігівщині / В. О. Дятлов // III республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доповідей. – Київ, 1984. – С. 237–238; Житецкий И. П. Памяти В. К. Пискорского / И. П. Житецкий // Киевские вестн. – 1910. – 8 августа; Кареев Н. И. В. К. Пискорский / Н. И. Кареев // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1906. – Т. 2; Мильская Л. Т. Русский историк-испанист – В. К. Пискорский (1867–1910 гг.) / Л. Т. Мильская, И. С. Пичугина // В кн.: Проблемы истории Испании. – М., 1975; Михайлюк Д. Перший український іспаніст / Д. Михайлюк // Вечірній Київ. – 1967. – 19 серпня; Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиэвистики середины 70-х гг. XIX – начала 900-х гг. / Б. Г. Могильницкий. – Томск, 1969. – С. 160–161, 388–389; Москаленко А. Е. Владимир Константинович Пискорский (1867–1910). Библиография / А. Е. Москаленко // История и историки: Ежегодник. – М., 1976; його ж. Сторінка з історії медієвістики на Україні / А. Е. Москаленко // Український історичний журнал. – 1971. – № 4. – С. 96–99; Моціяка П. П. Ніжинська сторінка життя і творчості В. К. Пискорського / П. П. Моціяка // Література та культура Полісся. – Вип. 6. – Ніжин, 1998. – С. 108–114; Нанкин А. Крутизна истины / А. Нанкин // Рабочая газета. – 1967. – 12 августа; Новиков О. М. Видатний учений-іспаніст В. К. Пискорський (До 100-річчя з дня народження) / О. М. Новиков // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С. 124–125; Новикова О. О. В. К. Пискорський / О. О. Новикова // Український історичний журнал. – 1992. – № 6; її ж. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995. – № 5–6. – С. 95–102; її ж. Київський колега французьких істориків / О. О. Новикова // Хроніка-2000. – 1995. – № 1–2. – С. 178–208; її ж. В. К. Пискорський: Біографічний нарис // В кн.: Пискорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. – К., 1997; Пискорський В. К. // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900: Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900; Пискорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / упор. О. О. Новикова, І. С. Пичугіна. – К., 1997; Пичугіна І. С. Видатний історик-іспанолог / І. С. Пичугіна // Пискорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / упоряд.: О. О. Новикова, І. С. Пичугіна. – К. : фонд "Відродження", 1997. – С. 14–16; Самойленко О. Г. Дослідження окремих питань західноєвропейської історіографії та історіософії в працях вчених-істориків Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька (1875–1919) /

О. Г. Самойленко // Література та культура Полісся. – Вип. 11. – Ніжин, 1998. – С. 67–101; його ж. Дослідження проблем медієвістики вченими істориками Ніжинської вищої школи наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. / О. Г. Самойленко // Вісник ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 15. Серія "Історичні науки". – № 1. – Чернівці, 2002. – С. 85–87; його ж. Розвиток історичної освіти й академічної науки зарубіжних країн в оцінках вчених Ніжинської вищої школи в середині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Г. Самойленко // Література та культура Полісся. – Вип. 33. – Ніжин, 2006. – С. 82–91; Сохань П. С. Українець, який творив духовну спадщину Європи / П. С. Сохань // Пискорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / упоряд.: О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : фонд "Відродження", 1997. – С. 5–13; Ханина А. З. В. К. Пискорский (К 100-летию со дня рождения) / А. З. Ханина // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вип. 3. – С. 65–81.

2. Карацюба А. Студентство історико-філологічного факультету Університету св. Володимира періоду навчання М. Грушевського (1886–1890) / Антоніна Карацюба // Українознавство. – 2008. – С. 191–196; Левченко В. Маловідомі спогади про М. Грушевського / Валерій Левченко // Український Історик. – 2002. – 1–4 (152–155). – Рік ХХХІХ. – С. 402–407; Павленко С. Ф. Професори та студенти Київського університету Святого Володимира у "Щоденику" М. Грушевського / С. Ф. Павленко // Актуальні питання вітчизняної та світової історії : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23–24 квітня 2010 року / за заг. ред. С. І. Дегтярьова. – Суми : СумДУ, 2010. – С. 158–163; Павленко С. Ф. Професори та студенти Київського університету Святого Володимира на сторінках "Щоденника" М. Грушевського / Світлана Федорівна Павленко // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 37. – С. 179–186; Тельвак В. Михайло Грушевський у Київському університеті (до проблеми формування теоретико-методологічних поглядів) / В. Тельвак // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 186–209.

3. Новікова О. О. Посол вітчизняної науки ... / О. О. Новікова. – С. 96.

4. Пискорский В. К. Франческо Ферруччи и его время / В. К. Пискорский. – Киев, 1891.

5. Сохань П. С. Українець, який творив духовну спадщину Європи ... / П. С. Сохань. – С. 7.

6. Вяла О. М. Формування наукових інтересів В. К. Пискорського в Київському університеті Св. Володимира ... – С. 27.

7. Владимир Константинович Пискорский // Портреты историков. Время и судьбы : в 2 т. – М., 2000. – Т. 2. – С. 126.

8. Державний архів Києва, ф. 16, оп. 369, спр. 15, арк. 216, 216 зв., 217.

9. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 pp.) / М. С. Грушевський. – К., 1997. – С. 24.

10. Там само. – С. 56.

11. Там само. – С. 60.

12. Там само. – С. 57.

13. Піскорський В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Піскорський // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / упоряд.: О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К., 1997. – С. 243.
14. ДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 930, арк. 10.
15. Там само, арк. 30.
16. Там само, арк. 33.
17. Піскорський В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Піскорський // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / упоряд.: О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К., 1997. – С. 208.
18. Там само. – С. 207.
19. Там само.
20. Там само. – С. 208.
21. ІР НБУВ, ф. 23, оп. 1, спр. 18, арк. 6.
22. Піскорський В. К. История моего профессорства в Нежине. – С. 209.
23. Там само.
24. Моціяка П. П. Ніжинська сторінка життя і творчості В. К. Піскорського П. П. Моціяка. – С. 110.
25. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1002, арк. 15; спр. 1303, арк. 11–14.
26. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1189, арк. 42.
27. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1303, арк. 11–14.
28. Піскорський В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Піскорський. – С. 213.
29. Будде Е. Ф. В. К. Піскорський : некролог // ЖМНП. – 1910. – октябрь. – С. 56.
30. Москаленко А. Є. Сторінка з історії медієвістики на Україні / А. Є. Москаленко // Український історичний журнал. – 1971. – № 4. – С. 97.
31. В'яла О. М. Педагогічна діяльність вченого-історика Володимира Косянтиновича Піскорського в Ніжинському історико-філологічному інституті / О. М. В'яла. – С. 242.
32. Піскорський В. К. История моего профессорства в Нежине. – С. 210.
33. Там само.
34. Там само. – С. 209–210.
35. Піскорський В. К. Вопрос о значении и происхождении шести "дурных" обычаев в Каталонии / В. К. Піскорський // Университетские известия. – 1899. – № 2. – С. 1–49; № 12. – С. 51–85; Состояние поэтов в Каталонии в средние века // Сборник историко-филологического Общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин., 1900. – Т. 3. – С. 46–57; Піскорський В. К. В. Стебс и В. Балагер / В. К. Піскорський // Сборник историко-филологического Общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. 4. – С. 27–34.
36. Піскорський В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Піскорський. – С. 210.
37. Там само. – С. 211.

38. О составе и деятельности Общества // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – С. 32.
39. О занятиях Археологической Комиссии // Там само. – С. 37.
40. Там само. – С. 43–45.
41. Археологическая летопись (к Археологическому съезду в Харькове) // Киевская старина. – Июнь. – 1901. – С. 200.
42. О занятиях Археологической Комиссии. – С. 56.
43. Там само.
44. Лучицкий И. Отзыв о сочинении В. К. Пискорского "Крепосное право в Каталонии в средние века. Киев, 1901", представленном в Историко-Филологический факультет для преобретения степени доктора всеобщей истории / И. Лучицкий // Киевские университетские известия. – 1901. – № 12 (декабрь). – Ч. I. – С. 13.
45. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: від гімназії вищих наук до університету / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2000. – С. 92.
46. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 930, арк. 69 а.
47. Пискорский В. К. История Испании и Португалии / В. К. Пискорский. – СПб. : Типогр. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902.
48. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. – С. 213.
49. Голубкін Ю. О. З історії медієвістики у Ніжинському історико-філологічному інституті / Ю. О. Голубкін, В. О. Дятлов // Друга обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей. – Чернігів, Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 94.
50. Пискорский В. К. Начало академической свободы в Западной Европе / В. К. Пискорский // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – Нежин : Типо-Литогр. М. В. Глезера, 1900. – Т. 18. – С. 1–19.
51. Дятлов В. А. Научно-педагогическая деятельность В. К. Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте... / В. А. Дятлов. – С. 58.
52. Там само.
53. Там само.
54. Там само. – С. 59.
55. Там само.
56. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 215.
57. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 217.
58. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1320, арк. 9.
59. Там само.
60. Там само, арк. 11.
61. Наши дни. – 1905. – № 22. – 19 января.
62. Там само.

63. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 220.
64. Там само.
65. Мильская Л. Т. Руський історик-испаніст В. К. Пискорський (1867–1910 гг.) / Л. Т. Мильская, И. С. Пичугина // Проблемы испанской истории. – М., 1975. – С. 230–239.
66. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 1, спр. 346, арк. 3.
67. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 2–3.
68. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 224.
69. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 227.
70. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 3.
71. Тревожные дни в Нежине // Киевские отклики. – 1905. – № 298. – Октябрь.
72. Лейберов О. "Огради жизнь, имущество и честь русских людей, и всю исстрадавшуюся Россию" – жовтневі події 1905 року в Ніжині / О. Лейберов // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2008. – Вип. 8 (11). – С. 114.
73. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 231.
74. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 3.
75. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 233.
76. Симоненко В. 1905 рік. Чорна сотня в Ніжині / В. Симоненко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 121.
77. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 4–5.
78. Новікова О. Посол вітчизняної науки / О. Новікова, А. Піскорський // Дзеркало тижня. Україна. – № 23. – 21 червня. – 2002.

УДК (94)477"1918"

Р. В. Тимченко

Причини поразки Центральної Ради та передумови приходу гетьмана П. Скоропадського до влади в українській історіографії

У статті аналізується стан наукової розробки проблеми зміни форми правління на Україні наприкінці квітня 1918 р. Визначаються основні течії наукових шкіл у вивченні причин поразки Центральної Ради та приходу до влади П. Скоропадського.

Ключові слова: гетьман, П. Скоропадський, Українська держава, історіографія, Центральна Рада.

В статье анализируется состояние научной разработки проблемы изменения формы правления на Украине в конце апреля 1918 г. Определяются основные течения научных школ в изучении причин поражения Центральной Рады и прихода к власти П. Скоропадского.

Ключевые слова: гетман, П. Скоропадский, Украинское государство, историография, Центральная Рада.

The state of scientific development problems changing the form of government in Ukraine at the end of April 1918 is analyzed in the article. The main flow of scientific schools in the study of the causes of the defeat of the Central Rada and the coming to power P. Skoropadsky is determined.

Key words: hetman, P. Skoropadsky, Ukrainian state, historiography, the Central Rada.

Українська революція 1917–1921 рр. стала періодом нетривалого існування різних українських національних проєктів. Серед основних державних утворень цього часу був гетьманат Павла Скоропадського. Поява та розвиток Української держави 1918 р. ознаменувала перехід до нового етапу революції. Деякі дослідники розглядають події квітня-грудня 1918 р. як консервативну революцію, що посилив ідеологічну складову державницького напрямку історіографії.

Особливо актуальним вивчення даного етапу революції, репрезентованого гетьманською державою П. Скоропадського, стало з набуттям Україною незалежності. Проблема глибшого дослідження гетьманату стає актуальною в умовах впливу політики та особистих

переконань історика на його тексти. Тому чимало питань спонукають до історіографічних дискусій. Серед них і проблема приходу П. Скоропадського до влади.

У 20-х рр. XX ст. сформувалося три течії дослідження гетьманату П. Скоропадського. Перша – прихильники національних і соціалістичних орієнтацій періоду Центральної Ради і Української Народної Республіки, які вважали гетьманський переворот початком реставрації старих порядків. Друга – безпосередні діячі Української держави, представники державницького історіографічного напрямку, що вважають прихід П. Скоропадського до влади у квітні 1918 р. єдиним можливим варіантом подальшого розвитку революції, оскільки вузько орієнтована політика Центральної Ради вже повністю себе вичерпала. Третя – радянська історіографія кваліфікувала гетьманську державу як контрреволюційну буржуазно-поміщицьку диктатуру, що трималася завдяки німецько-австрійській окупації.

Варто відзначити, що й сучасним дослідникам не вдалося уникнути традиційних підходів у трактуванні місця і ролі гетьманату в перебігу Української революції. Як результат – гетьманат постає в позитивному або негативному ракурсі і, незважаючи на нововиявлені документи, частина науковців ці джерела адаптують до власних переконань. Серед них можна виділити В. Солдатенка, І. Гошуляка, Г. Папакіна.

Одним із головних дискусійних питань української історіографії є визначення причин поразки Центральної Ради та передумов гетьманського перевороту. Перші праці провідних діячів революції М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи критично оцінюють квітневий переворот, виходячи з власного неприйняття гетьманського режиму. Аналізуючи дані праці, В. Солдатенко відзначає відсутність чіткого зв'язку між причинами усунення УЦР і остаточною поразкою революції [1].

Мемуаристи різних політичних напрямків зводили причини занепаду УЦР до двох основних чинників. З одного боку, розгортання українсько-більшовицької війни послабило українську владу й сприяло проявам анархії. З іншого, німецьке командування втратило віру в спроможність УЦР виконувати економічні зобов'язання перед Четвертим союзом відповідно до положень Брестського мирного договору. Зокрема, голова УЦР М. Грушевський відзначав, що “німецька військова сила стала рішучим фактором в Україні” [2]. Вона в порозумінні з окремими політичними кругами України вирішила провести переворот, щоб усунути соціалістичний уряд від влади [3]. Земельний

закон "озлобив буржуазію проти Ц. [ентральної] Ради. [...] Вона ставилась ворожо й до національно політичних українських постулятів, а тепер ще і в соціальних своїх інтересах побачила себе zagrożеною і старалася з свого боку похнути німецьке командування до перевороту". В. Винниченко прямо вказував, що державний переворот був вчинений німецькими генералами [4]. Схожі позиції відстоює й П. Христюк: "Вона (німецьке військова сила – Р.Т.) фактично і перевела переворот в порозумінню з другою силою – поміщиками та капіталістами, використавши в декоративних цілях третю силу – дрібну українську буржуазію" [5]. Таким чином, основною рушійною силою, на його думку, виступали іноземці – німці й росіяни. І. Мазепа виправдовується, що непопулярну "соціалізацію" землі Центральна Рада розпочала під тиском обставин, аби подолати більшовицьку пропаганду. Водночас, він підкреслює, що регіони не отримували жодних директив з Києва, а це не подобалося німецькій окупаційній владі. "Можна собі уявити, яке вражіння справляло на німців це фактичне безвладдя на Україні, – писав І. Мазепа, – точніше невідготованість українців організувати державні апарати влади власними силами. Наслідком цього легко було зробити гетьманський переворот", який мав всі ознаки "квалості" тодішнього українського суспільства [6].

Представники державницького напрямку, насамперед, Д. Дорошенко не відкидав впливу німців на прихід гетьмана до влади, але наголошував, що праве крило себе зарекомендувало й отримало довіру від союзників [7]. Н. Полонська-Василенко вважала, що головною причиною перевороту була недовіра німців до політики Центральної Ради [8].

Звісно, не можна зводити причини гетьманського перевороту тільки до зовнішніх факторів, на яких наголошують мемуаристи. Зокрема, діаспорний історик П. Мірчук наголошує на неспроможності "українських соціалістів організувати державне життя й успішно керувати ним" [9]. Виходячи з його суджень, саме політика УЦР стала визначальним чинником того важкого становища в країні навесні 1918 року. Публіцист, військовий діяч армії УНР Б. Гомзин у статті "Двадцять роковини відновлення гетьманства в Україні" констатує: "Гетьман П. Скоропадський врятував молоду Українську Державу від повернення в стан небуття. Хоч цей порятунок був хвилиний, і хоч український хаос усе ж підточив, залив і знищив відновлене Гетьманство, проте ця подія, цей проблиск світла в хуртовині безцільного революційного борсання, стала в історії України отим каменем, "єго же" [10].

Оцінки сучасних українських істориків стосовно гетьманського перевороту суттєво не змінилися. Як влучно відзначив В. Верстюк: “Українські історики позбуваючись радянських парадигм історіописання міняли їх на еміграційні та діаспорні, вільно чи невільно творили в своєму середовищі неоуєнерівців та неогетьманців” [11]. Частина дослідників (В. Солдатенко, І. Гошуляк) критикують гетьманат П. Скоропадського в контексті загальної концепції Української революції 1917–1921 рр. [12]. Для них прихід гетьмана до влади розглядається як “історична катастрофа”, “контрреволюція”. Інша (Г. Папакін, П. Гай-Нижник, Ю. Терещенко), навпаки, ідеалізують, а то й глорифікують роль П. Скоропадського в державотворчому процесі доби Української революції [13]. Частина сучасних науковців (Р. Пиріг) намагається глибше дослідити історичні передумови і фактичні обставини постановлення цього державного утворення і його місце в перебігу революційних процесів на українських землях [14].

Дослідник В. Клименко-Мудрий проаналізував політику УЦР в контексті зовнішньополітичних впливів, що, з одного боку, виходили з радянської Росії, а з іншого – від німецьких та австрійських військ, що звільнили українські землі від більшовиків. Недостатнє врахування українськими лідерами цих сил дало підстави автору стверджувати, що Центральна Рада проводила політику, відірвану від реального життя [15]. Хоча В. Клименко-Мудрий дещо перебільшує у своїх твердженнях, особливо це стосується питання ігнорування позицій Німеччини. Адже Центральна Рада не мала реальних важелів впливу на політику окупаційних властей, для яких головним завданням була поставка продуктів харчування та сировини до Центральних держав

В. Савченко у монографії “Павло Скоропадський” вважає, що головною причиною краху УЦР був її конфлікт з німецьким командуванням, коли українські керівники “не мали бажання перетворюватися в повних маріонеток іноземних генералів” [16]. На нашу думку, цілком вірогідно, що українці просто не хотіли цих перетворень, а займалися тільки балачками і розкрадали німецькі кошти, які останні виділяли для допомоги. Про це свідчить хоча б відомий випадок з міністром сільського господарства М. Ковалевським, коли він отримав валізу з грошима і сховав, як згодом стане відомо, для “антигетьманського повстання”. Абсурд цього виправдання полягає в тому, що ця крадіжка була здійснена ще за два тижні до ліквідації Центральної Ради.

Німецьке військове командування, на думку В. Савченка, було незадоволене аграрними перетвореннями в УНР, спробами приєднати Крим та відкритою агітацією з трибуни Центральної Ради проти

союзників-окупантів. Тому німецькі військові і дипломати шукали альтернативу УЦР: новий, більш дієздатний уряд або навіть створення генерал-губернаторства [17].

О. Реєнт розкриває проблему зриву сільгосппоставок, які викликали у фактичних господарів України (німців) невдоволення Центральною Радою. Глибинні причини слід шукати в органічному несприйнятті імперсько-монархічним Берліном та Віднем республікансько-демократичної моделі розвитку, яку обрала Україна, не кажучи вже про повагу до суверенних прав [18]. Хоча імперії ніколи не розглядали суверенні права підконтрольних народів, бо головне суверенне право – це право монарха.

Усе це наклало відбиток на дослідження окремих істориків. В. Солдатенко не вважає гетьманат "закономірним" етапом Української революції, хоча при цьому він критикує політику гетьманського режиму, а падіння УЦР визначає неминучим. Головним фактором у цьому, на його думку, є зовнішній: "Це насправді настільки очевидно, що зайве на цьому аспекті зупинятися" [19]. Тому детально аналізує внутрішні чинники: весною 1918 р. побільшало суспільних суперечностей, а жодної перспективи швидкої і обнадійливої нормалізації життя правлячі кола не пропонували. До того ж йшла боротьба усередині фракцій та партій, що перебували при владі. Населення не підтримувало УЦР, а заможні верстви взагалі піддали критиці її аграрну реформу, соціалізацію землі, яка їм не імпонувала. Окрім того, УЦР не мала достатніх збройних сил. Їх кількість не перевищувала 15 тис., до цього слід додати, що за наказом військового міністра О. Жуковського від 15 квітня про передислокацію, більшість стрільців на момент повстання перебували в дорозі [20]. З В. Солдатенком погоджується інший дослідник гетьманату Г. Папакін. Він наголошує, що П. Скоропадський зустрічався з самостійниками (Д. Донцовим) та хліборобами-демократами (В. Липинським, М. Міхновським). Також були контакти із Союзом землевласників (В. Кочубеєм, О. Вишневським) та іншими. Але, як відзначає дослідник, жоден із рухів не виправдав сподівань, тому в П. Скоропадського визріла ідея створення власної політичної партії [21]. Адже громадські сили, розчаровані політикою УЦР, почали пошуки політичної альтернативи. Національно-соціального вектора зійшовся на "Українській народній громаді", яка об'єднавала державно-консервативні сили українців та росіян, офіцерів першого Українського корпусу, на чолі яких стояв П. Скоропадський.

Бентежило суспільство, особливо селян та колишніх поміщиків, політика соціалізації землі, що проводила УЦР. Хлібороби буквально

обсідали М. Грушевського та міністерство землеробства, оскільки в більшості з них землі підлягали поділу і вони не хотіли їх засівати, не знаючи, кому дістанеться врожай [22]. Зовнішній фактор у ліквідації УЦР вважає пріоритетним й І. Гошуляк. Він аргументовано доводить, що причини краху УЦР лише зовнішньополітичні, підтверджуючи словами В. Липинського: “Побили себе ми самі. Ідеї, легенди про одну єдину, всіх українців об’єднуючу, вільну і незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись, і тому, розуміється, така Україна здійснитись, придати реальні живі форми не могла” [23]. Хоча не заперечує й внутрішню кризу, у яку потрапила Центральна Рада, непідготовленість її лідерів до державного життя й проведення важливих реформ у складний революційний час. Як відзначає історик: “Всього кілька тисяч національно свідомих українців, що були не підготовлені до державного життя, активно взялися за справу національного пробудження багатомільйонних мас, які, не маючи достатньої національної свідомості, дуже часто не розуміли необхідності своєї державності і не виявляли належного бажання боротися за неї” [24]. Тут виникає питання, чому зовнішній чинник був пріоритетним, адже у його словах уже криється відповідь на питання. Керівництво Центральної Ради, яке не мало досвіду державного будівництва, не хотіло вчитися й не враховувало інтереси різношерстого українського населення в умовах загроз з боку сусідніх держав. Тому керманичам УНР не вдалося поєднати національні й соціальні проблеми, а також вирішити земельне питання: навіть бідні селяни втратили довіру до влади. А покликання німців ще більше відвернуло від неї населення, яке й так уже не підтримувало її політики [25]. Поряд із цим І. Гошуляк намагається виправдати діяльність УЦР: “Суспільно-політичне, військове і економічне становище на Україні було тоді таке складне, умови державного будівництва настільки важкі, що невдачі того періоду навряд чи можна пояснити здебільшого неправильною політикою і помилками Центральної Ради та її урядів” [26]. На нашу думку, це пов’язано з особистим ставленням науковця до Центральної Ради, адже він прийняв аргументацію уенерівського табору та інструменталізацію фактів, що характерні для радянських істориків.

Таким чином, навіть палкі прихильники УНР та М. Грушевського наголошують на значних прорахунках політики Центральної Ради, внутрішніх чварах і недостатній підтримці населення. Тому й не дивно, що врешті “союзники” німці, а також певна частина українського політикуму вирішила змінити форму правління.

Схожі думки, але з ще більшою критикою УЦР висловлюють дослідники гетьманської держави, для яких характерне її абсолютно позитивне сприйняття. Зокрема, П. Гай-Нижник відзначає, що в органах виконавчої влади УНР не було досвідчених, професійно підготовлених державних службовців. Таким чином, він повторює і видозмінює позитивістську аргументацію. Останньою крапкою, на його думку, було проголошення закону "Про утворення українського народного війська", адже від армії були усунуті всі "соціалістично несвідомі елементи". Історик констатує: "Центральна Рада так і не стала "уособленням національно-демократичного фронту", позаяк саме її лідери розкололи спочатку український національний рух [...], згодом було нівельовано й поняття демократичного фронту" [27]. П. Гай-Нижник на основі австрійських документів доводить, що вже в середині березня 1918 р. граф О. Чернін повідомляв про господарський хаос та фінансову кризу краю. Він припускав можливість зміни влади в Україні, однак про кандидатуру нового очільника держави не йшлося [28].

Р. Пиріг доводить, що німецькі офіційні кола сприяли відновленню УНР, але не розглядали її як рівноправного партнера. Прихід німецьких військ до України не змінив соціальної політики Центральної Ради, особливо в галузі земельних відносин, а приватновласницька ідеологія поміщиків була ближчою до німецького офіцерства. На думку історика, безплідність спроб німецьких військових повернути кермо соціального курсу УНР вправо, скептицизм щодо здатності українського центрального уряду оволодіти ситуацією на місцях і загроза зриву експортних поставок продовольства з України підштовхнули військове командування до зміни влади в Україні [29]. Л. Осауленко та В. Засєкін наголошують: "Всі закони, постанови і рішення зависали в повітрі, часто не виходячи з кабінетів і залів засідань. Простого обивателя, який натерпівся від більшовицької окупації, просто дратували і лютували всілякі закони і нововведення Центральної Ради, яка допустила в країну окупантів, призвела до голоду, грабежів, безробіття" [30]. Український уряд сформований з випадкових людей швидше нагадував "галасливий дискусійний клуб" [31]. Центральна Рада взагалі нічого не робила, були тисячі безробітних тільки в Києві, не відкрита жодна українська школа, не було довіри до уряду. Ю. Терещенко взагалі піддав гострій критиці діячів Центральної Ради, які, на його думку, провадили "розпалювання міжкласової ворожнечі і протиборства", тому проголошення гетьманату було закономірною реакцією українського суспільства [32]. Звісно, що позиції останніх істориків очевидні через їхні наукові погляди, адже вони вважають гетьманат – етапом

найвищого розвитку державності в період Української революції. Завдяки гетьману П. Скоропадському частково вдалося подолати господарський хаос, розвивати культурні надбання України, будувати українську державність, щоправда через зовнішні фактори та короткоплинність цього періоду не все заплановане вдалося реалізувати.

Внутрішній чинник занепаду УЦР переважає й у інших сучасних істориків – В. Верстюка, О. Гавриленка та І. Логвіненка. В. Верстюк закидає діячам Української революції невміння організувати та розбурхати приспану століттями національну й політичну свідомість народних мас [33]. О. Гавриленко та І. Логвіненко наголошують на внутрішніх причинах – протиріччях усередині правлячої еліти Центральної Ради, дефіцитом людей державного рівня, недостатності збройних сил УНР тощо [34]. Дійсно, ці докази мають реальне підґрунтя, адже боротьба усередині Центральної Ради була досить гострою, що заважало проводити чітку й скоординовану політику. Дослідники дійшли висновку про згубність упровадження демократичних засад в управлінні державою, натомість зріють ідеї відновлення сильної авторитарної влади.

Але існують і дещо відмінні точки зору. Зокрема, львівський історик Я. Грицак, навпаки, наголошує на досягненнях Центральної Ради: “ЦР таки вдалося добитися чималих успіхів. В першу чергу це стосується національної мобілізації українських мас та проголошення Української Народної Республіки. Вона досягала цих результатів, поєднуючи національні мотиви з соціальними, укладаючи численні союзи та компроміси”, але саме “політика компромісів погано надається для часів, які зветься революцією”. Щоправда, представники Центральної Ради тоді недооцінювали динаміки революційного процесу, і це призвело до важких наслідків і перевороту. Дійсно, частково з ним можна погодитися, адже Центральна Рада намагалася в такий складний час вести УНР до незалежності, а відсутність практичних навичок державного керівництва завадила це зробити.

Фактично переобрання влади П. Скоропадським було безкровним. Єдина згадка про зіткнення між січовими стрільцями, що обороняли будинок засідань Ради, і підрозділами прибічників гетьмана є в Д. Дорошенка. Він повідомив, що в результаті сутичок загинуло три особи з боку гетьманців. А всього в перевороті брало участь лише кілька сотень людей [35].

Таким чином, незважаючи на значні дослідницькі напрацювання останнього часу в історії приходу П. Скоропадського до влади залишається ще чимало міфологізованих сторінок, нез'ясованих обставин,

перекручених фактів. Перш за все це пов'язано з принциповим наслідуванням діаспорної історіографії щодо її поділу на народницьку і державницьку, котрий після Української революції 1917–1921 рр. вплинув на формування уенерівського та гетьманського таборів, що відобразилася в гострій полеміці між сучасниками тих подій. Власне у підсумку, ця історіографічна дискусія вплинула на подальші дослідження, а її основні міфи, аргументи та уявлення позначилися на наукових працях сучасних істориків.

Адепти гетьманату доводять, що це був єдино правильний вихід з суспільно-політичної кризи, що виникла на початку 1918 р., а сучасники та історики уенерівського спрямування критикують його за знищення досягнень першого етапу революції.

Література

1. Солдатенко В. Українська революція: причини поразки, уроки та історичне значення / В. Солдатенко // Україна вчора, сьогодні, завтра : збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 122.
2. Грушевський М. По шкоді / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – Т. 172. – 1918. – С. 33–34.
3. Грушевський М. Світова війна і революція / М. Грушевський // Свобода. – 1919. – Ч. 113. – 23 вересня. – С. 3.
4. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Відень, 1920. Ч. 3. – 1920. – С. 15–16.
5. Христюк П. Замітки та матеріали Української революції / П. Христюк. – Відень, 1921. Т. 3. – 1921. – С. 3.
6. Мазепа І. Україна в огні і бурі революцій 1917–1921 / І. Мазепа. – К., 2003. – С. 60.
7. Дорошенко Д. Історія України / Д. Дорошенко. – К., 2002. Т. 2. – 2002. – С. 31.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. Т II. – 1992. – С. 489.
9. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1956. – С. 226.
10. Гомзин Б. У двадцяті роковини відновлення гетьманства в Україні / Б. Гомзин // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави. – Нью-Йорк, 1955. – С. 17.
11. Верстюк В. Українська революція в рефлексії міжвоєнної еміграційної історіографії / В. Верстюк // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe : матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). – С. 57.

12. Солдатенко В. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режим / В. Солдатенко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 5–19 ; Гошуляк І. Про причини поразки Центральної Ради / І. Гошуляк. – УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 31–45.
13. Гай-Нижник П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським / П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 132–164 ; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина : історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К., 2003. – 282 с. ; Терещенко Ю. І. Гетьманат П. Скоропадського як консервативна революція / Ю. І. Терещенко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С. 13–41.
14. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Пиріг. – К., 2011. – С. 47–86.
15. Клименко-Мудрий В. Чому була усунута від влади Українська Центральна Рада / В. Клименко-Мудрий // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича: доповіді та матеріали. – Київ, 1996.
16. Савченко Г. Павло Скоропадський / Г. Савченко. – К., 2008. – С. 115.
17. Там само. – С. 116–118.
18. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К., 2003. – С. 53.
19. Солдатенко В. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режим / В. Солдатенко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 6.
20. Там само. – С. 5–7.
21. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К., 2003. – С. 45.
22. Там само. – С. 62.
23. Там само. – С. 39–40.
24. Гошуляк І. Про причини поразки Центральної Ради / І. Гошуляк // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 33.
25. Там само. – С. 42.
26. Там само. – С. 39.
27. Гай-Нижник П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським / П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 134–135.
28. Там само. – С. 137.
29. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року / Р. Пиріг. – К., 2001. – С. 83–84.
30. Осауленко Л. Гетьман Павло Скоропадський / Л. Осауленко, В. Засєкін. – Луцьк, 2003.
Кн. 1. – 2003. – С. 72.
31. Там само. – С. 74.
32. Терещенко Ю. До 85-річчя Української держави – гетьманату Павла Скоропадського / Ю. Терещенко // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – 2003. – № 2. – С. 12.

33. Верстюк В. Українська революція / В. Верстюк // Історія України. – К., 1997. – С. 208.

34. Гавриленко О. А. Гетьманський переворот 1918 р.: причини та наслідки / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко // Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених : науково-практичний збірник. – К., 2000. – № 3. – С. 2–3.

35. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – К., 2002.

Т. II. – 2002. – С. 38.

О. В. Оніщенко

Жінки в Українській Центральній Раді

У статті висвітлено кількісний склад жінок, які отримали мандати членів Української Центральної Ради. Проаналізовано основні напрямки та обсяг роботи жінок-представниць Центральної Ради щодо піднесення та реалізації ідеї національного державотворення, надання допомоги біженцям, українізації освіти, охорони здоров'я жінок та дітей, розвитку культури.

Ключові слова: жінки, Українська Центральна Рада, державотворення, біженці, освіта, культура.

В статье представлен количественный состав женщин, которые получили мандаты членов Украинской Центральной Рады. Проанализированы основные направления и объем работы женщин-представительниц Центральной Рады относительно реализации идеи создания национального государства, оказания помощи беженцам, украинизации образования, охраны здоровья женщин и детей, развития культуры.

Ключевые слова: женщины, Украинская Центральная Рада, государственность, беженцы, образование, культура.

In the article represented the number of women who received redentials of members of the Ukrainian Central Rada. The basic directions and the amount of work of female representatives of the Central Rada on recovery and realization of the idea of national statebuilding, assisting refugees, ukrainization of education, women and children health, culture.

Key words: women, the Ukrainian Central Rada, statebuilding, refugees, education, culture.

Минуло майже сто років від початку подій Української революції 1917–1921 рр., подій, які залишили вагомий слід на багатовіковому шляху українців до власної держави.

Як і сьогодні, у важкі для країни часи, жінки поруч з чоловіками стали до побудови нового суспільства, нових політичних органів влади. Саме тому досвід минулих поколінь є актуальним для сучасників, які, як і сто років тому, виступають за розвиток держави на засадах гуманізму, демократії, забезпечення національних інтересів громадян.

Джерельну базу даного дослідження складають, у першу чергу, безпосередньо документи Української Центральної Ради, видані

Інститутом історії України НАНУ [26], а також тогочасна преса [9; 14; 17]. Надзвичайно цінними є праці самих діячок українського національного руху 1917–1921 рр., а саме, К. Антонович, З. Мірної, С Русової, Н. Суровцової [1; 12; 13; 19; 20; 25].

Також дане дослідження базується на працях біографічного характеру – це нариси життя і творчості, наукової та громадської діяльності І. Розгін про Валентину Радзимовську [18], С. Русової про цілу низку визначних українських жінок [21], Л. Смоляр про З. Мірну [22], Ю. Солод про Людмилу Старицьку-Черняхівську [23], Є. Сохачької про Олімпіаду Пащенко [24] тощо. Етапною у дослідженні українського жіночого руху стали праці М. Богачевської-Хом'як "Дума України – жіночого роду" та "Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939" [3; 4].

Серед досліджень, присвячених різним аспектам життя та діяльності української інтелігенції у революційну епоху, особливо слід відзначити розвідки В. Верстюк, Т. Осташко [5], Н. Миронець [11] та Л. Петришиної [16], які безпосередньо стосуються діяльності жінок в Українській Центральній Раді.

Початок 1917 р. для українських губерній позначився стрімким зростанням національно-визвольного руху, активними учасницями якого стали жінки різного віку, соціального стану, національності.

На чолі українського національно-визвольного руху стала Українська Центральна Рада (УЦР). На Українському Національному Конгресі (6–8 квітня 1917 р.) було значно розширено склад УЦР. До її складу увійшло 118 осіб від українських губерній, українських громад Москви, Саратова, Кубані, Ростова-на-Дону, політичних партій, громадських і культурно-освітніх організацій [26, с. 10].

Серед членів Української Центральної Ради були і жінки. Спочатку їх налічувалося 6, згодом 15, а згідно списку персонального складу Української Центральної Ради, затвердженого мандатною комісією шостих загальних зборів від 8 серпня 1917 р., членами Ради була вже 21 особа жіночої статі [Підрахунки автора за: 5, с. 211–227].

Серед представників національних меншин налічувалося 6 жінок: А. Гербер, Г. Заславська-Круповецька, Е. Каганова, Л. Рабінович, В. Резина, С. Фукс. Це переважно представниці від єврейської та польської громад, що активно діяли на території українських губерній.

Так, наприклад, польське населення Києва на 1917 р. разом з біженцями складало 80 тис. чол. Поряд з польськими політичними партіями діяла також велика кількість громадських об'єднань [10, с. 49–51]. Польські жінки Києва згуртувалися у власний гурток на чолі

з Г. Кноль. 2–3 травня 1917 р. гурток провів З'їзд польських жінок, зібравши 400 представниць із Умані, Харкова, Вінниці, Бердичева, Білої Церкви. Обговорювалися такі питання: виховання та освіта, охорона материнства, організація жінок-польок у товариства та союзи, зрівняння жінок у правах з чоловіками тощо [17].

Також у Києві діяло “Товариство розповсюдження просвітництва між євреями в Росії”, членами якого також були переважно жінки [14].

Всеукраїнську Раду робітничих депутатів в УЦР репрезентували 4 жінки: Н. Захарченко, О. Клір, М. Лисиченко та Ю. Шевченко.

Від “Просвіт” м. Києва мандати отримали:

Зінаїда Мірна (1875–1950), яка протягом 1917 р. очолювала Київську філію Товариства охорони жінок, член УПСФ. Згодом вона була обрана головою Виконавчого комітету у справах біженців та входила до Малої Ради [22].

Софія Русова (1859–1940), яка при Генеральному Секретаріаті УЦР очолила відділи позашкільної освіти й дошкільного виховання у секретаріаті освіти [5, с. 153–154].

Від Товариства Українських Поступовців:

Людмила Старицька-Черняхівська (1869–1941) – очолила видавничий департамент секретаріату освіти. Була обрана також членом Малої Ради [23, с. 71–80].

Любов Яновська (1861–1933) – письменниця, активна діячка українського жіночого руху.

Від Київського регіону:

Марія Грушевська (1868–1948) – увійшла до комісії для підготовки статуту автономії України [5, с. 85–86].

Від українських колоній (м. Саратов):

К. Любинська – член Генерального секретаріату народної освіти.

Від Українського Жіночого Союзу:

В. Нечаївська (1895–1972) – громадсько-політична діячка, письменниця.

Від Союзу автономістів-федералістів:

В. О'Коннор-Вілінська (1867–1930) – письменниця та перекладач, діячка українського національно-громадського руху. Член Малої Ради [5, с. 139–140; 27, с. 237–240].

Від Українського педагогічного товариства:

О. Пашенко (1879–1972) – громадська діячка Східного Поділля. У 1917 р. вона була головою земської управи Кам'янець-Подільського повіту та головою Кам'янець-Подільської селянської спілки, співорганізаторкою

нізаторкою Кам'янець-Подільського державного укрїнського університету [24, с. 139].

Також мандати членів УЦР отримали:

О. Грушевська (Парфиненко) (1878–1961) – український історик, літературознавець, шевченкознавець, бібліотекар, букініст.

М. Ішуніна (1878–1920) – громадська діячка, член ТУП, "Просвіти", "Комітету допомоги жертвам війни".

З перших днів формування Центральної Ради жінки активно залучилися до державотворчого процесу. Велику роботу проводили вони з організації різноманітних з'їздів, конференцій, зустрічали делегатів, займалися їх розселенням, харчуванням.

На долю З. Мірної випала підготовка Всеукраїнського національного конгресу та улаштування "Дня Національного Фонду". "До Києва, – згадувала Зінаїда Мірна, – мали з'їхатися делегати від селян, військових, робітників. Перед Центральною Радою стало завдання – всіх цих людей кудись примістити... Мені було просто сказано: "До Києва прибуде понад 1000 делегатів, здебільшого селян, які до готелів не підуть, їх треба розмістити по безплатних помешканням. Цю справу поручається Вам..." [12].

Наступним випробуванням для Зінаїди Мірної, врешті, як і для всіх діячок Центральної Ради, стала організація "Дня національного фонду" [13].

Центральна Рада не мала грошей і, щоб вийти з цієї матеріальної скрути, вирішено було провести "День національного фонду". День Фонду призначили на 23 травня, але через те, що Мірній пізно доручили цю справу, то всю підготовчу працю жінкам треба було провести за місяць. Слід було створити Комітет для проведення "Дня національного фонду" і в цій непростій ситуації Зінаїда Мірна усвідомлювала, що очолити Комітет має особа, яку знає та поважає громада, і яка в неймовірно важких умовах може "витягнути" справу. Її прохання були звернені до Л. Старицької-Черняхівської, їх єднала давня спільна праця у громадських організаціях, вони навчалися разом працювати задля загальної справи. Чималих зусиль коштувало Зінаїді Василівні умовити Л. Старицьку-Черняхівську на цю посаду. Сама ж З. Мірна взяла на себе складну функцію скарбниці. Важливо було вчасно подати інформацію, пояснити необхідність створення такого фонду і З. Мірна писала звернення, статті, листівки до газет. Спільно з Л. Старицькою-Черняхівською вони готували відозви до громадян з закликом складати в жертву на національні потреби одноденний заробіток, організувати різні грошові збірки та улаштувати скрізь в місцях

свого перебування “День національного фонду”. Ці відозви були розіслані по містах, селах, скрізь, де жили українці. Людмила Старицька-Черняхівська їздила по Україні й закликала підтримувати цю ініціативу. Планувалося, що збирання грошей розпочнеться одночасно серед усього громадянства 23 травня. Але кошти стали надходити вже через тиждень і громадяни прохали надсилати їм для дальшого збору нові листи. “День національного фонду” продовжувався в Києві 3 дні. Вечорами в ці дні відбувалися різні вистави, вдень – мітинги, відчити. По всьому місту збиралися гроші під керівництвом членів Комітету. Головною касою управляла З. Мірна, вона безпосередньо займалася підрахунком коштів. Марія Грушевська, Оксана Стешенко, Людмила Черняхівська-Старицька, Валерія О’Коннор-Вілінська та Марія Старицька працювали над улаштуванням вистав та відчитів по театрах. Акцією продажу українських книжок займалася Любов Яновська. Зібрані гроші віддавали до банку на рахунок Центральної Ради [22].

У серпні 1917 р. З. Мірна очолила Комітет при “Товаристві допомоги населенню України, що постраждало від війни” і якому були передані всі допомогіві інституції Земгора й “Тетянівського комітету”. Коли 5 жовтня 1917 р. на скликаній В. Винниченком нараді був створений Виконавчий Комітет у справах біженців, його головою одностайно обрали З. Мірну [11, с. 54].

Жінки, що працювали у складі УЦР, докладали також чимало зусиль, опікуючись наймолодшими громадянами, освітою та вихованням дітей дошкільного віку. 15 листопада 1917 р. у Києві розпочало роботу Товариство народних дитячих садків, до якого входили С. Русова, М. Ішуніна, В. Нечаївська та інші. Товариство відкрило перший “Український дитячий клуб”, у якому діти займалися музикою і іграми, читанням, ручною працею.

Важливим напрямком діяльності для УЦР стала справа українізації освіти. Для вироблення загального плану роботи були проведені у Києві на початку квітня – перший, а у серпні 1917 р. – другий Всеукраїнські педагогічні з’їзди, які виробили програму перебудови системи освіти в Україні.

Як зазначала С. Русова: “... учительство гаряче взялося за працю... висловлено необхідність негайно складати підручники для початкової й середньої шкіл, утворено в Києві товариство розповсюдження шкільної освіти на Україні. Трохи пізніше заснувалася дуже енергійна “Головна Українська Шкільна Рада”, вироблялись пляни, як саме переводити українізацію шкіл по всій Україні...” [20, с. 143].

Проте на перешкоді українізації постали великі труднощі – відсутність досвіду роботи, не вистачало педагогів та підручників, опір упровадженню української мови викладання з боку шовіністично налаштованих кіл. С. Русова, яка в українському уряді безпосередньо займалася цим питанням, очолюючи відділи позашкільної освіти та дошкільного виховання, жалілася: “Скоро я побачила, що знаю її [справу українізації] добре теоретично, та не маю досвіду, як провадити її практично на цілому терені величезної України” [20, с. 144].

Однак, незважаючи на труднощі у роботі, результати щодо впровадження української мови у сферу навчально-виховних закладів виявилися досить непоганими. Перша Українська гімназія почала свою роботу вже 19 березня 1917 р. у Києві, а протягом 1917/1918 навчального року по Україні відкрилося 30 українських гімназій [7, с. 15].

У Кам'янці-Подільському, завдяки завзятій праці Олімпіади Пашченко та її колег, з 1 вересня 1917 р. було розпочато навчання українською мовою у початковій школі, з 1 вересня 1918 р. відкрито українську гімназію імені С. Руданського, а 22 жовтня 1918 р. розпочав роботу Кам'янець-Подільський державний український університет [24, с. 139].

Жіночі гімназії, заклади відомства Імператриці Марії після падіння царату були переведені у відомство Міністерства народної освіти. При цьому наплив бажаючих навчатися у них не зменшився. Наприклад, до Житомирської жіночої гімназії Св. Анастасії на 1917/1918 навчальний рік поступила 241 заява, а на наступний 1918/1919 навчальний рік надійшло 277 заяв переважно від доньок чиновників, службовців, міщан та незначна частина від селян [6].

Першою українізованою вищою школою став Фребелівський Інститут у Києві, який займався підготовкою працівників дошкільних закладів. При ньому завдяки активній роботі С. Русової вдалося відкрити український відділ. Але бажаючих навчатися українською мовою виявилось мало. Про труднощі, з якими проходив процес українізації даного навчального закладу, С. Русова згадувала так: “... найголовніше – не було слухачок, ми викладали для 10–12 слухачок і раз-у-раз із розпачем я питала себе: де ж наші українки? Всі в партійній роботі? Адже ж праця керівниці в селянських дитячих садках мала мати таке величезне культурне значення в свідомих руках. І дивно було, що для українізації дитячих садків щодо вибору праць, матеріалу найбільше зробила людина, що сама по-українському ніколи не говорила, що була цілком російського виховання – пані Лавриненко; працюючи по дитячих організаціях під час війни в “Союзи міст” (де давав напрямок

Д. Дорошенко), ця жінка внесла в український дитячий садок справді українські етнографічні елементи в дитячі праці, ігри, співи..." [19, с. 180].

Революційні події 1917 р., окрім усього іншого, сприяли відродженню культурного життя українського народу. Одним з перших кроків до відродження національної культури стало створення професійного театру на теренах України. 24 квітня 1917 р. постав Комітет українського національного театру. Його членами були: М. Грушевська, Л. Старицька-Черняхівська, В. О'Коннор-Вілінська, О. Стешенко, М. Заньковецька та Н. Дорошенко [25, с. 388].

Для успішної роботи Комітет організував кілька відділів: комісію з завідування трупом, драматичну школу, робітничий театр, літературно-репертуарну комісію.

11 вересня 1917 р. розпочав роботу Театральний відділ Генерального Секретаріату УЦР на чолі з М. Старицькою, Л. Старицька-Черняхівська очолила видавничу секцію, В. О'Коннор-Вілінська – літературну.

8 жовтня 1917 р. Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька, Н. Дорошенко зорганізували Першу народну драматичну школу в Україні.

За аналогією з Комітетом українського національного театру діяв організаційний Комітет із заснування Української Академії мистецтв.

К. Антонович (дружина Д. Антоновича) та Г. Антонович (сестра Д. Антоновича) сприяли якнайшвидшому затвердженню статуту Академії. К. Антонович згадувала: "Ми залишились з його сестрою Галею і майже зразу рішили, що нам треба щось зробити, щоб статут Академії таки затвердили! Переговорити треба для цього з міністрами Центральної Ради. Міністри це майже всі були наші добрі знайомі, які бували чи в нас, чи в Галі. Ми рішили з ними поговорити і вияснити їм чому так важно ствердити статут, щоб швидше зробити відкриття Академії і почати навчання. Ми пішли на засідання Ради і на перерві побачились і переговорили з міністрами. Кожен з них розумів, що цю справу таки треба негайно провести. За кілька день на засіданні був Устав Академії затверджений..." [1, с. 189].

Урочисте відкриття Академії відбулося 22 листопада 1917 р. Це був перший навчальний заклад в Україні, що одержав статус державного, а 18 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон "Про Українську Академію мистецтв" [15, с. 33].

Залучалися до громадсько-політичного життя і представниці інших національностей та народів. Так, на З'їзді Поневолених Народів

Росії, який проходив у Києві у вересні 1917 р., були присутні представниці учительської спілки від кримських татар – Е. Шабарова та А. Ісхакова. Також серед учасників з'їзду були: безпартійна представниця Білорусії – П. Мядзіянка та делегатка від Росії з дорадчим голосом Н. Островська – представниця більшовицької партії.

Крім того, багато жінок, які не були членами УЦР, займали різного роду адміністративні посади.

Так, С. Вольська (1894–1946) працювала референтом у Центральній Раді, а також була активною діячкою українського жіночого руху протягом 20–30-х років ХХ ст. [25, с. 382].

Л. Скрипник – очолила комісію друкарських справ, працювала у комісії зі складання відозв та у комітеті Українського Національного Фонду [26, с. 40–43].

М. Грінченко (Гладіліна) (1863–1928) – член президії Українського національного з'їзду. Член ВУАН [26, с. 362].

Н. Суровцова (1896–1985) – з весни 1917 р. працювала в Умані як інструктор Центральної Ради. Восени повернулася до Києва і в УЦР обіймала посаду діловода у секретаріаті внутрішніх справ (у департаменті в справах біженців), згодом – завідувачка загального відділу Секретаріату закордонних справ [2, с. 366–367].

В. Радзимовська (1886–1953) у 1917 р. працювала на кафедрі фізіологічної хімії, практикувала як хірург і входила до відділу Центральної Ради, який згодом став Міністерством охорони здоров'я [18, с. 11].

Таким чином, жінки, працюючи у складі Української Центральної Ради, спрямовували свій потенціал на побудову міцної основи української державності.

Як писала З. Мірна: "Коли тепер у спогадах пригадується мені вся та колосальна робота, зроблена нами, українськими жінками в Центральній Раді, то з певністю можна твердити, що так працювати, як ми працювали, можна тільки раз у житті. Працювати при тих умовах не підготовленості, при малому досвіді. З людьми, котрі цього досвіду мали, може, ще менше, при велетенських масштабах праці і тільки з беззастережною вірою в її конечність, з безмежною відданістю її ідеї, з відданістю да самозабуття! І хоча не дала та праця тих результатів, яких ми від неї чекали, не привела нас до закріплення нашої державності, але була вона потрібна для Батьківщини, як буде потрібна для відновлення нашої держави праця наступних жіночих поколінь" [22].

В цілому важкі часи Першої світової війни та розгортання революційних подій 1917 р. призвели до значного поступу у сфері забезпечення прав жінок, значно розширили можливості реалізації жіночого

потенціалу. Як зазначала С. Русова: “У такий природний життєвий стан перейшла українська жінка від інстинктивно несвідомого вузького родинного життя до широкої діяльності добре освіченої виховниці й громадянки, якій український нарід завдячує немало в своїх змаганнях як до освіти, так і до волі, до свого національного і соціального визволення” [21, с. 11].

Отже, жінки-члени Центральної Ради, голови відомств та відділів, члени політичних партій, делегатки з'їздів, національних конгресів, секретарки, референти, друкарки, перекладачки, стенографістки, телефоністки – всі вони, працюючи на тих чи інших посадах, виконували безліч буденної роботи, без якої політичне та громадське життя було неможливим. Кожна з них зробила власний внесок у спільну справу – справу побудови української держави.

Література

1. Антонович К. З моїх споминів / К. Антонович. – Вінніпег, Літопис ВУАН. – 1966, 1967, 1972, 1973.
Ч. 2 – 5 (24–27). – С. 181–240.
2. Балицька О. Деякі питання державотворчої діяльності української інтелігенції (березень 1917 – квітень 1918) / О. Балицька // Розбудова держави. – 1993. – № 11. – С. 28–35.
3. Богачевська М. Дума України – жіночого роду / М. Богачевська. – К. : Воскресіння, 1993. – 112 с.
4. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.
5. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 256 с.
6. Державний архів Житомирської області, ф. 79, оп. 1, спр. 142, 152.
7. Зубалій О. Д. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) / О. Д. Зубалій, Д. С. Рященко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 12–23.
8. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
9. Ликвідація ведомства Императрицы Марии // Волянь. – 1917. – 9 марта.
10. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) / І. Т. Лісевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 49–51.
11. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді / Н. Миронець // Слово і час. – 1996. – № 8–9. – С. 52–55.
12. Мірна З. Праця жіноцтва в Українській Центральній Раді // Жінка. – 1937. – Ч. 10.

13. Мірна З. Жінка в Українській Центральній Раді / З. Мірна // Жіноча доля : альманах на рік 1929. – Коломия, 1928. – С. 12–13.
14. Общество для распространения просвещения между евреями в России // Южный край. – 1917. – 23 февраля.
15. Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради / Т. С. Осташко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 24–38.
16. Петришина Л. Роль жінок у діяльності Української Центральної Ради / Л. Петришина // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська видавнича спілка, 2000. – С. 285–293.
17. Польская жизнь. Съезд польских женщин // Киевская мысль. – 1917. – 5 мая.
18. Розгін І. Валентина Радзимовська. Короткий нарис життя та наукової й громадської її діяльності / І. Розгін. – Вінніпег, 1968. – 48 с.
19. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
20. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – К., 1996. – 208 с.
21. Русова С. Наші визначні жінки: літературні характеристики-силуети / С. Русова. – Виніпег, 1945. – 107 с.
22. Смоляр Л. Жіночі долі в контексті історії української державності [Електронний ресурс] / Л. Смоляр. – Режим доступу: [http://file:///C:/Users/pc1/Downloads/eine_2000_7_5%20\(1\).pdf](http://file:///C:/Users/pc1/Downloads/eine_2000_7_5%20(1).pdf). – Назва з екрана.
23. Солод Ю. Державотворчі й націєтворчі магістралі в політичній та мистецькій практиці Людмили Старицької-Черняхівської / Ю. Солод // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська видавнича спілка, 2000. – С. 71–80.
24. Сохацька Є. І. Олімпіада Пащенко – діячка освітянського руху початку ХХ ст. / Є. І. Сохацька // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція : матеріали та доповіді. – Могилів-Подільськ, 1996. – С. 136–140.
25. Суровцова Н. Спогади / Н. Суровцова. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.
26. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1. – 588 с.; Т. 2. – 422 с.
27. Хорунжий Ю. У тузі за Батьківщиною / Ю. Хорунжий // Зона. – 1993. – № 4. – С. 237–240.

УДК 17.023.36

Н. Д. Ковальчук

“Заклик” та “відгук” у контексті кордонного характеру української цивілізації

Стаття присвячена аналізу кордонного характеру української цивілізації згідно цивілізаційного підходу А. Тойнбі “заклик-відгук”. Для розв’язання поставленої проблеми розглядається розвиток вільної особистості зрозумілої в найширшому сенсі цього слова і таке значення концепту софійності для збереження та подальшого розвитку української цивілізації.

Ключові слова: кордонна цивілізація, вільна особистість, концепт софійності.

Статья посвящена анализу пограничного характера украинской цивилизации цивилизационного согласно подхода А. Тойнби “призыв-отклик”. Для решения поставленной проблемы рассматривается развитие свободной личности понятной в широком смысле этого слова и такое значение концепта софийности для сохранения и дальнейшего развития украинской цивилизации.

Ключевые слова: пограничная цивилизация, свободная личность, концепт софийности.

The article is dedicated to the analysis of border status of the Ukrainian civilization according to the A. Toynbee’s approach “challenge and response”. In order to resolve this problem the development of free individuality is shown in a large context. And this meaning of the sophianic conception provides further development of the Ukrainian civilization.

Key words: border civilization, free individuality, sophianic conception.

Національна культура репрезентує неповторні риси як індивідуального буття людини, і, особливо, її харизматичних особистостей, так і історичні особливості українського етносу, з якого пізніше утворюється українська нація. В певному розумінні, національна культура втілює ціннісно-смысловий Універсум, у якому як етнос, так і людина шукають своє місце і свої ідеали.

Протягом останніх двох століть українська культура опинилася в затінку російської культури. У результаті цього, багато культурних процесів в Україні подавалися як російське явище. Тому зараз актуальною для України (особливо для її сприйняття на Заході), є

необхідність чітко диференціювати українську специфіку у світовому історико-культурному процесі.

Українська культура досліджується різними методологічними засобами: порівняльно-історичний метод дослідження та історико-археологічний підхід (М. Брайчевський, П. Толочко). Метод культурно-категоріального аналізу (В. Горський, М. Попович, І. Бичко). Метод стереотипів і аналіз наукового стилю (Д. Чижевський). Метод культурно-архетипічного аналізу (С. Кримський, Н. Ковальчук), цивілізаційний підхід (Ю. Павленко, Ю. Пахомов). Однак проблема цивілізаційного підходу дослідження української культури в контексті "заклик-відгук" у контексті А. Тойнбі з урахуванням кордонного характеру української цивілізації є малодослідженим.

Метою даної статті є аналіз феномену кордонного характеру української цивілізації в контексті цивілізаційного підходу А. Тойнбі "Заклик"–"Відгук". Для вирішення поставленої проблеми потрібно вирішити наступні завдання: 1) проаналізувати сутність поняття "цивілізація" і визначитись з використанням змісту цього терміна в представленій науковій розвідці; 2) довести, що в специфічних умовах кордонної цивілізації можна було вижити тільки на ґрунті розвитку вільної особистості зрозумілому в найширшому сенсі цього слова; 3) значення концепта софійності для подальшого розвитку української цивілізації.

Передусім потрібно звернутися до поняття "цивілізація, яке трактується неоднозначно. Вважають, що поняття "цивілізація" вперше ввів у науковий обіг маркіз де Мірабо в 1757 році. Цей термін відповідно до етимології (від латинського – це вихований, громадянський, державний, а також щось гідне громадянина) означав загальний високий рівень соціального та культурного розвитку. В цьому сенсі це поняття починає широко застосовуватися у Франції та Англії з другої чверті, а в Росії – третьої чверті ХІХ століття.

В сучасній науковій та філософській літературі поняття "цивілізація" використовується у багатьох смислових значеннях, серед яких можна виділити три головних.

По-перше, під цивілізацією розуміється стадія (ступінь, епоха) соціокультурного розвитку людства, яка слідує за первинним ладом.

У 50–70-х рр. ХХ ст. у західній літературі (починає з праць В. Г. Чайлда), а потім і в радянській літературі неодноразово обговорювалася проблема критеріїв розмежування первинних суспільств і ранньочивілізаційних соціокультурних структур. Зрозуміння цивілізації як наступної за первинним ступенем соціокультурного розвитку

людства працює в сучасній соціальній філософії і в історії (особливо, коли мова йде про стародавні і ранньосередньовічні суспільства), археології, теоретичній етнографії тощо.

По-друге, цивілізацію іноді визначають стан або ту стадію розвитку певної соціокультурної системи, коли творчі сили зникають і замість живого і безпосереднього їх прояву ми споглядаємо механічне, відчужене від внутрішнього сенсу буття. У цьому контексті цивілізація розглядається в якості антитези культури як щось механічне, штучне – живому та творчому. Це характерно, передусім, для німецької традиції, в особливості для О. Шпенглера.

По-третє, цивілізація розглядається як окрема соціокультурна система, яка має свої просторово-часові виміри, базові духовно-культурні (ціннісні) основи і відносно довго часові, стійкі структури економічних, соціально-політичних та культурних зв'язків. Таке розуміння цивілізації присутнє передусім концепції А. Тойнбі, але ми зустрічаємо його значно раніше вже у таких класиків західно-європейської історіографії XIX ст. як Ф. Гізо і Г. Бокль, а також відповідні розробки проводили й інші спеціалісти, як-от: Є. Рожковський, Г. Померанц і Ю. Павленко.

Спираючись на концепцію А. Тойнбі, яка репрезентує появу цивілізації в контексті “Заклик” – “Відгук”, ми будемо проводити аналіз поставленої проблеми.

У вивченні цивілізації в Україні головним виступає врахування кордонного характеру цивілізацій цієї країни у період її формування в добу Київської Русі. Тут йдеться про цивілізацію, яка знаходиться на кордоні між “розумною ойкуменою” культури і силами ворожнечого буття, що втілюють або стихію природи, або варварського соціуму. У специфічних умовах кордонної в Україні вижити можна було тільки на ґрунті розвитку вільної особистості зрозумілому в найширшому сенсі. І. Мірчук писав: “Українці, на відміну від росіян, тримаються західної орієнтації. Хоч вони не мають власних філософічних систем, у яких “я” знаходило б свій конституційний принцип або як підстава до дальшої спекуляції, однак усе їх духовне життя, їх філософічне мислення, їх розуміння моралі, творення правних норм, а передусім практична діяльність, впливають з поняття особистості, що її обмеження, навіть в інтересах загалу, відчувається завше болюче” [1, с. 298]. Індивідуалістичне настановлення українця цілком виявляються в його розумінні спільності в громадянському житті.

Якщо виходити з концепції А. Тойнбі, що будується за схемою “заклик–відгук”, то освоєння степу й було відповіддю української

цивілізації на заклик Універсуму. Степ з простору кочовища перетворюється на переоране поле, річки – на зони перешкоди набігам у транспортні артерії, околиці міст та сел, – у хутори на зразок ферм чи ранчо”, – зауважує відомий український професор С. Б. Кримський [2, с. 104]. Відповідно в українській етнічній свідомості зростає цінність поняття кордону, межі.

З поширенням феномену “поля” в українській культурі відбувається становлення етнічної свідомості. На передній план виступає не опозиція “місто – степ” (як альтернатива порядку та хаосу, софійності та безодні), а зіставлення “місто – хутір”, де останній символізує трансформацію степової стихії у ферму, тобто обжитий куток особисто відвойованої природи. Взагалі в українській ментальності та пов’язаній з нею національною культурою спостерігається паралелізм зображення життя природи і людини, органічний зв’язок природного і соціального. Степ тут не просто географічне чи екологічне явище, а соціальний ґрунт. “Прив’язаність до рідного ґрунту для українця, – пише з цього приводу С. Грица, – має особливий сенс, бо вона асоціюється з синдромом вічного страдництва за відсутності рідної хати – своєї держави. Поняття “рідний” в українській мові має неперекладаний ідеоматичний смисл” [3, с. 20]. Отже, в Україні рідна земля – це вже не тільки ґрунт, а рідний соціум, що асоціюється з національною державністю.

Підґрунтям свободи та вільної особистості в Україні були козацькі спільноти. Зародилась і зміцніла козаччина в Україні в умовах державно-політичного лихоліття на спустошеному татарами “Дикому полі” в безпосередньому сусідстві та боротьбі з кримськими нападниками. Козаччина постає як стихія без ясної мети і політичної програми. Але, об’єднавшись з громадянством, козаччина змінила свою роль оборонця степових окраїн на роль творця та будівничого української державності.

Січове товариство було спілкою вільних осіб. “Волю маємо за дражайшу річ, тому що бачимо, що риbam, птицям, також звірям і всякому створенню є вона мила”, – казали запорозькі козаки. П. Шевальє, автор книжки “Історія козацьких війн проти Польщі”, писав: “Козаки з гордістю носять своє ім’я, вони бадьорі, міцні і мало дбають про нагромадження майна. Вони вільнолюбні і не здатні терпіти ярма, вони сміливі та хоробрі”. Французький інженер Гійом де Васер Боплан, який прожив в Україні сімнадцять років, зазначав, що українці “дотепні та спритні, винахідливі і з широкою душею, не

прагнуть до великого багатства, а над усе цінять волю, без якої не можуть жити” [4, с. 5].

Великі зміни в демократичному розвитку міст пов'язані з прийняттям і упровадженням Магдебурзького права. Місто було позбавлено прямого втручання з боку існуючої влади. Це право проголошувало рівність усіх мешканців міста перед законом. Магдебурзьке право надавало великі пільги містам, бо залучало жителів міст до самоуправління, яке чинилося на принципах вибору адміністрації, судової влади тощо. Як зазначає фахівець у галузі історії українського права А. Яковлів, унаслідок запровадження Магдебурзького права “змінився давній характер українських городів, вони перетворилися в “міста”, а населення їх у “міщан”, що користувалися правом місцевої самоуправи, мали свій суд, своє право” [5, с. 240].

Розвинений індивідуалізм українців обумовлений етикою “інтелектуалізму, пов'язаний з тягінням до ідеалів Просвітництва”. У 1652 і 1655 роках Україною подорожував сирієць П. Алеппський. Його вразило найбільше те, що по всій землі козаків він помітив прекрасну рису, яка викликала здивування: усі козаки, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин, доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи.

Свій вклад у розвиток ідей вільної індивідуальності внесли в Україні академічні вольності, що розвиваються з діяльністю братств, ідей просвітництва взагалі. Вже в XV ст. по всій Україні виникають братські громадянські організації українського населення, що об'єднуються для захисту своїх станових інтересів, відстоювання своїх національно-культурних справ. Я. Ісаєвич в своїй праці “Братства та їх роль в розвитку української культури в XVI—XVIII століттях” зазначає, “... що за своїм статутом братство – це мала бути всестанова організація: членом її міг бути кожний православний, незалежно від соціального походження, національності, майнового стану,” — пише він [6 с. 46]. Ту саму думку висловлює і Б. Грінченко в своїй праці “Братства і просвітня справа”. “Уступити до братства міг кожний: городяни і селяни, пани і мужики, жінки і чоловіки — аби платив вкладку до скриньки громадянської та слухався братської настанови” [7, с. 10]. Братчики виступали вихователями моральних якостей людини, її честі й гідності. В українській культурі братства заснували принцип виборності духовенства світських людей і підпорядкування духовенства цим громадянам. При тому братства досягли такого становища, коли не клір управляв народом, а народ кліром.

Велике значення в розвитку вільної особистості належить Києво-Могилянській академії. Вона була світським навчальним закладом, до якої могли вступити люди всіх станів незалежно від віку. Цікавий приклад, який свідчить про це, знаходимо в інструкції, написаній Р. Заборовським, у першому його пункті: "До академії може прийматися для набування знань кожна вільна людина всякого звання й стану, звідкілля б вона не прийшла, аби визнавала східну християнську віру й мала здібності до навчання" [8, с. 102–103].

Вчилися студенти Києво-Могилянської академії всяк на свій кошт і скільки хто забажає: "Яко вільні люди до шкіл Київських вільно приймаються і, скільки хто захоче, вчать. Також вільно, хто куди захоче, в яке звання відлучаються. І завжди з часом прибувають, а з часом відбувають учні" [9, с. 36]. Цікаво, що той же Р. Заборовський запровадив чіткіший внутрішній порядок в академії і видав інструкцію під назвою "Закони Києво-Могилянської академії". Головна мета навчання пов'язана з розвитком вільної особистості студентів Києво-Могилянської академії, створенням атмосфери розкнутості, яка б сприяла усвідомленню своєї цінності і гідності.

Відомий вислів В. Винниченка про те, що українську історію не можна читати, не прийнявши брому. Адже на долю України випала трагічна доля переживання багатьох катастроф світової історії. Україна-Русь зазнала масштабної катастрофи татаро-монгольського спустошення. Але після цього випробування не закінчились. Україна перетворилась на "Марсове поле" Європи, що було затиснуте між Османською та Російською імперіями, Польським та Шведським королівствами. Безперервний ланцюг невдач та поразок пронизував сюжети української історії від подій "Слова о полку Ігоревім" до трагедій Берестечка, Батурина, епохи Руїни та безпрецедентної (за програницями щасливими можливостями) поразки української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. А потім – жах голодомору, Чорнобильської катастрофи та сьогоднішніх подій на східному фронті. Це потребувало і потребує зараз неймовірних героїчних зусиль для опору смертельним загрозам.

Отже, за катастрофічністю українська історія нагадує долю біблійних народів, більшість з яких загинула, а врятовані (якщо мати на іудейський етнос) виробили собі ідеологію богообраності.

Якщо при формуванні Московської держави росіяни запозичили зі спадщини Візантії ідею "Третього Риму", тобто державного всевладдя, то Україна Русь висуває ідеологію "Другого Єрусалиму", ідеологією любові до рідної мови та ідеологією святості. Ця ідеологія

була пов'язана з високими духовними і моральними якостями. Вихідним пунктом цієї ідеології був концепт софійності.

В Україні з самого початку її існування є кордон з дикою природою – “степ”, є кордон між цивілізацією та варварством. Степ був джерелом постійних нападів кочових племен тюркського походження в Україні і тому розглядається як хаос. Цьому хаосові і потрібно було протиставити “розумну ойкумену”, якою виступало місто як софійне начало.

Місту в культурі України взагалі і зокрема в становленні і розвитку вільної особистості належить особлива роль. “Міста, — зазначає П. Толочко, — ставали центрами давньоруської державності, вихідними функціями яких були: адміністративно-політична редистрибутивна (концентрація і перерозподіл додаткового продукту), а також — культова. Для землеробської округи давньоруське місто — це природний центр. Воно було породжено цією округою і без неї не мислилося” [10, с. 233]. Численні мандрівники називають Київську Русь країною міст

В українській культурі слово як прояв софійності виступає не тільки як образ мови, а мова не тільки як образ спілкування, а як особливий тип так званої мовної свідомості. Це поняття, введене О. Потебнею, означало розширене розуміння слова як моделі людської присутності у світі, як моделі духовного мікrokосмосу. Таке розуміння слова існувало і у В. Гумбольдта, і в німецькій культурі. Українська ментальність йде ще далі. Слово тут зіставляється і з макрокосмом, розглядається як конфігурація “алфавіту світу” (Григорій Сковорода). Інакше кажучи, слово універсалізується і в духовному, і в онтологічному аспекті. Більше того, слову надається функція позначення виразу національної ідеї, проводиться аналіз його як політичного та ідеологічного чинника. Подібно до того, як Біблія розповідає про придбання іудеями духовної Батьківщини в релігії після знищення їхньої державності, так і в Україні слово інтерпретується як репрезентант духовної Батьківщини, національного ґрунту.

Симптоматично, що в українській історії відокремлюється цілий період діяльності так званих полемістів, які розглядають слово як “меч духовний” (Л. Баранович), як форму захисту національно-релігійного суверенітету українського народу щодо католицизму і мусульманства. Звертає увагу і те, що в Україні ширше, ніж в інших народів, розвинувся жанр гомелітики і риторики як систематичне

розкриття сповідальної сили слова. В Україні жанр гомелітики починає конкурувати і з жанром життя святих, і з жанрами художньої творчості.

Для XIX століття і нашого часу боротьба за утвердження українського слова, української мови посідає не менш важливе місце, ніж питання матеріального життя, економічного і державного будівництва. Тому в Україні мовні, політичні, державні питання і в цілому всі проблеми національного буття виступають не відокремлено від утвердження українського слова. Найбільш яскраво феномен українського слова репрезентував Т. Шевченко в своїй "мовній молитві" в "Неофітах":

Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!...
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось.
Те слово, божеє кадило,
Кадило істини. Амінь" [11, с. 284–285].

Отже, кордонний характер української цивілізації пов'язаний з потребою формування носіїв вільної індивідуальності, функціонуванням козацьких громад як організаційної форми рівноправності та братства людей, демократичним устроєм великих міст як центрів державотворення, академічні вольності, що розвиваються з діяльністю братств, Києво-Могилянської академії та просвітництва взагалі та історичними особами, які виявилися здатними репрезентувати імперативи волі у національній ментальності. Все це свідчать про ті потенційні можливості, що були втрачені Україною внаслідок її колонізації царизмом, але зараз стають історичним джерелом демократичного розвитку Української державності в контексті сучасної цивілізації. Також кордонний характер української цивілізації пов'язаний с концептом софійності, який сформулював таку ментальність, яка дозволила вистояти і побороти всі катастрофи, які випали на долю українського народу.

Література

1. Мірчук І. Історія української культури / І. Мірчук. – Мюнхен ; Львів, 1994. – 380 с.
2. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К. : Фенікс, 1996. – С. 91–112.
3. Грица С. Міграція фольклору / С. Грица // Фольклор українців поза межами України : зб. наук. статей. – АН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. – К., 1992. – С. 20–40.
4. Наливайко Д. С. Очима заходу – Рецепт України в Західній Європі XI–XVIII століть / Д. С. Наливайко. – К. : Основа, 1998. – 578 с.
5. Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Антонович Д. А. Українська культура. – Мюнхен : Видавництво українського техніко-господарського інституту, 1988. – С. 236–251.
6. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – К. : Наукова думка, 1966. – 251 с.
7. Грінченко Б. Братства і просвітня справа / Б. Грінченко. – Черкаси, 1917. – 45 с.
8. Аскоченский В. Киев с древнейшим его урочищем Академией / В. Аскоченский. – К. : Ун. тип., 1856. Ч. 2. – 1856. – 370 с.
9. Акты и документы относящиеся к истории Киевской академии. – Отд. 2. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 36.
10. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1989. – 254 с.
11. Шевченко Т. Г. Твори : у 5 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1978. Т. 3. – 1978. – 365 с.

Л. С. Соколова

У пошуках походження українського народу-нації в спадщині В. Щербаківського

Стаття присвячена 140-річчю українського етнолога, археолога, мистецтвознавця та історика Вадима Щербаківського. У статті подаються короткі відомості про життєвий шлях, акцентується увага на авторській концепції етногенезу.

Ключові слова: В. Щербаківський, український народ, українська нація, етногенез.

Статья посвящена 140-летию этнолога, археолога, искусствоведа и историка Вадима Щербакивского. В статье представлены краткие сведения о его жизненном пути. Акцентируется внимание на авторской концепции этногенеза.

Ключевые слова: В. Щербакивский, украинский народ, украинская нация, этногенез.

Article dedicated to the 140th anniversary of ethnologist, archaeologist, art critic and historian Vadym Scherbakivskyj. Brief information about his biography is presents in the article. Attention is accented on the ethnogenesis conception.

Key words: V. Shcherbakivskyj, the Ukrainian people, the Ukrainian nation, ethnogenesis.

Серед інтелектуалів, які, опинившись у вимушеній еміграції, спричинилися до формування українського історичного знання особливу роль відіграв археолог, етнолог, мистецтвознавець музейний діяч і колекціонер, Вадим Михайлович Щербаківський (17 березня 1876 р., с. Шпичинці Вчорайшанської вол., Сквирського пов. Київської губ., тепер Ружинський р-н, Житомирської обл. – 18 листопада 1957 р., м. Лондон) – дійсний член Чеської Академії наук, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, Словацького наукового товариства, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Української Вільної Академії наук в США, автор близько 100 наукових праць [5, с. 274–278].

Про життєвий шлях і творчу спадщину В. Щербаківського з нагоди 70-річчя написав його колега по УВУ П. Курінний [2], а також І. Федчиняк [6], та І. Мірчук [4] тощо. В Україні біографію, діяльність та

праці вченого вивчали В. Ульяновський [5], О. Франко [7] та ін. У публікації О. Шакурової [8] розглянуто проблему українського етногенезу, що також є предметом нашого дослідження.

Завдання статті: висвітлити передумови написання книги “Формация українського народу” як першої синтетичної праці вченого; представити основні положення концепції автора.

Народився майбутній шукач походження українського народу у сім’ї священика. Після навчання у Київській та Ніжинській гімназіях, Вадим вивчав математику в Петербурзькому і Московському університетах. За участь у таємній антиурядовій організації був заарештований і висланий до рідного села під посилений нагляд поліції без права виїзду на 4 роки (1897–1901). З 1901 р. студент-математик продовжував навчання в Київському університеті та додатково відвідував лекції професорів історико-філологічного факультету Г. Павлуцького, В. Перетца, В. Антоновича, В. Хвойки. У складі хору М. Лисенка їздив на відкриття пам’ятника І. Котляревському в Полтаві (1903), де познайомився з українськими діячами.

У 1904 р. В. Щербаківський прослухав повний курс археології. Беззастережно відкидав “обезвартнюючий” і “обезцікавлюючий” погляд на археолога як на чудака, копача, старожечника, сміттяря [10, с. 254]. Був переконаний, що археологія і етнографія дають матеріал для розуміння психології народу, його історії, для будування своєї філософії, дають можливість історичної синтези. Вважав, що писати про історію, філософію та психологію народу можна лише після вивчення археології й етнографії.

Молодий науковець доповідав про результати експедицій на засіданні товаристві Нестора Літописця в Києві (1904) та на археологічному з’їзді у Полтаві (1905). Одна з його перших праць “Деревляні церкви на Україні і їх типи” (1906). У 1906 р. брати Щербаківські під керівництвом директора Київського художньо-промислового музею М. Біляшівського підготували виставку українського народного мистецтва. Але плани спільної подальшої праці не здійснилися. За участь у соціалістичній організації Вадима заарештували вдруге, але завдяки клопотанням депутата Думи О. Трегубова замість висилки на Сибір він виїхав на три роки за кордон, до Австрії.

Таким чином він опинився у Галичині. Працював у Львівському церковному музеї під керівництвом І. Свенціцького, здійснив експедиції по Галичині, Закарпаттю і Буковині. У Львівській реставраційній школі здобув фах реставратора. Став членом етнографічної комісії НТШ, яку

очолював В. Гнатюк. Серед тогочасних публікацій – “Архітектура у різних народів і на Україні” (1910).

На посаду археолога-завідувача Полтавського земського природничо-історичного музею його рекомендував Д. Яворницький. За десять років щорічних археологічних і етнографічних експедицій він поповнив фонди на 10 тис. експонатів, описавши свої знахідки в публікаціях: наприклад, про розкопки в с. Гонцях (1914 і 1915), с. Липовому (1916), м. Городищі (1918).

В 1917 р. В. Щербаківський став ректором новоствореного при музеї Українського народного університету, в якому читав курс археології та українського мистецтва. Комісар охорони пам'яток Полтавщини (або як тоді говорили “Губкомис”) рятував колекції і фонди за будь-якої влади. Був ініціатором створення Українського Наукового товариства дослідження і охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині (1918), очолив його і навіть написав його історію. Долучився до організації Полтавського українського університету (1918–1922) своїми вчинками і коштами: купив книжок та підручників на 10 тис. карбованців і викладав археологію. Коли в Полтаві встановилася влада більшовиків (1920), яка через збройний опір селян оголосила воєнний стан (1921), то непевність, небезпека, репресії, голод і холод спонукали до виїзду. У 1922 р. під приводом закордонного відрядження вчений відбув до Праги і вивіз частину своїх матеріалів.

Безперервно від 1922 р. до 1945 р. В. Щербаківський був професором археології в Українському вільному університеті і Українському високому педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова, очолив кафедру праісторії й археології УВУ, працював деканом філософського факультету, також був співзасновником Українського історично-філологічного товариства (1923 р.).

Листування вченого з Україною тривало до 1930 р., але через процес над Спілкою Визволення України зв'язки перервалися. З того часу ім'я і праці В. Щербаківського були викреслені з науки і пам'яті в УСРР. В той же час історико-філологічна комісія НТШ у Львові в 1930 р. обрала В. Щербаківського своїм дійсним членом. Він співпрацював з Українським науковим інститутом у Варшаві, був обраний надзвичайним членом Українського наукового інституту в Берліні. Підтримував наукові контакти з українськими емігрантами в США. Брав участь у всіх українських наукових з'їздах та наукових конгресах Європи з археології, етнографії, мистецтва, географії та славістичних дисциплін.

На конгресі в Софії, присвяченому географії й етнографії слов'ян професор мав доповідь “До проблеми географії праслов'ян” (1936). Саме в цей час І. Огієнко в “Нашій культурі” друкував його працю “Про українську протоісторію” (1935, 1937). Тоді ж В. Щербаківський написав курс лекцій, який потім видав книгою “Формация українського народу. Нарис праісторії України” (1937) [11].

У вступі автор зазначив, що його завдання показати, що український народ формувався з різних елементів, які проживали на його території; що певні етнічні елементи грали важнішу роль і збереглися тілесно (соматично) і психічно до наших днів; дати соматичні, соціологічні, економічні, психологічні характеристики цих елементів; звернути увагу на ті чисельні та істотні різниці, які відділяють українців від мовно і географічно найближчих сусідів; виправити помилки московської науки, яка завжди відбивала на собі московські державно-політичні тенденції, і представити критично оцінені дані європейської науки; і таким чином подати передісторію та протоісторію України [11, с. 1].

У курсі і нарисі професор застосував до історії праслов'ян теорію розвитку всесвітньої історії, опубліковану австрійськими етнологами В. Коперсом і В. Шмідтом у 1926 р., під назвою “теорія трьох культурних кругів”, згідно з якою перший круг – тотемістичний, вищих ловців; другий – матріархальний, примітивного хліборобства; третій – патріархальний, пастухів-номадів; а власне “культурний круг” – це область, в якій живуть люди, що мають спільний спосіб життя [11, с. 10].

Невдовзі з'явилася дискусійна стаття В. Щербаківського “Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології” (1940) [10], яка поглибила попередній нарис. Автор вважав, що його опонент спирається на застарілі й хибні теорії і автоматично переносить на висвітлення передісторичної доби в Україні.

Книга “Формация української нації” (1941) [12] доповнила нарис. Праця вченого була прихильно сприйнята. Наприклад, редактор Календаря-альманаху “Український державник” Б. Гомзин звернувся до професора В. Щербаківського з проханням (лист від 13.05.1942): “... Конче потрібна стаття на тему: Откуда Українська Земля пошла і стала єсть? Ніхто, окрім Вас, написати на цю тему добру статтю не може. А її саме тепер треба. Потрібний “Родовід” нашого Народу, хто він, якої крові та звідки. Ви вже багато писали про це й дуже цікавого...” [1].

Наприкінці травня 1945 р. В. Щербаківський перебрався до Німеччини, де ініціював відновлення діяльності УВУ в Мюнхені. Був першим ректором відновленого університету (1945–1947), проректором (1947–

1948), деканом філософського факультету (1948–1951), відновив Історично-Філологічне Товариство, співпрацював з УВАН і НТШ та готував свої праці. Так, у 1947 р. він перевидав свою празьку книгу "Палеоліт. Конспект лекцій читаних в Українським Вільнім Університеті в Празі" (1938), значно поглибивши і розширивши її зміст, під назвою "Кам'яна доба в Україні" (1947).

У 1951 р. В. Щербаківський поїхав до Лондона з наміром працювати у бібліотеці Британського музею. Опікувався українськими студентами і сам був під опікою "Союзу українців у Великій Британії". Тоді з'явилися його останні прижиттєві публікації, серед них "Матеріали до висвітлення південного походження слова "Русь" як нашого народного імені" (1953) та "Московські теорії і український нарід" (1953). Ніби останньою крапкою після смерті В. Щербаківського у 1957 р. стало перевидання книги "Формація української нації" (1958) [12].

Після огляду життєвого шляху Вадима Щербаківського здається, що він, незважаючи на перешкоди, ніби виконував свій план: провів етнографічні польові дослідження і археологічні розкопки, вивчав попередників, дискутував з сучасниками, аналізував результати своєї праці, щоб, синтезуючи свої знання і досвід, відповісти на завжди актуальне питання: звідки походить український народ-нація?

У працях "Формація українського народу" (1937), "Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології" (1940) і "Формація української нації" (1941) на підставі археологічних та етнографічних матеріалів представлена власна концепція В. Щербаківського, відмінна від схеми М. Грушевського. Учень В. Антоновича в процесі свого дослідчого розвитку приєднався до археологічної школи культурних кругів і був єдиним представником її на Україні [3, с. 125]. Історик, етнограф і археолог П. Курінний назвав її найбільшим здобутком вченого і виклав зміст у вигляді скорочених тез:

"1. Історія народу-нації, це є історія тої території, яку цей народ займає.

2. Завданням науки є вияснити, оскільки кожен з народів, що жили на тій території, передав нам свою спадщину, свою кров, тобто фізичну і психичну культуру, оскільки брав участь у створенні тої чи іншої культури..., яка сприяла у свою чергу... розвою психіки та інтелігенції населення.

3. В. Щербаківський вважав, що українці є та були автохтонами на своїй землі ще від VI стор. від Р. Х. тільки ж не від неоліту (трипільської культури) тобто не менш як 5000 років.

4. В. Щербаківський заперечує думку М. Грушевського про арктичну прабатьківщину індоєвропейців, але не пристає виразно ні до нордійської, ні до капсійської варіації цієї теорії.

5. В. Щербаківський вважає, що арійці прийшли в контакт з Месопотамією на межі III-го та II-го тисячоліття до н. е. і тоді одержали деякі “портативні запозичення” – предмети металові, уживані слова, вироби культури, техніки хліборобства, металургійні. Що вони бродили по Європі від Каспійського моря до Балтики й були номадами.

6. Хліборобство не могло поширюватися серед номадів (індоєвропейців), бо тому перешкоджала релігія, відсутність потрібних знань і знарядь хліборобської праці.

7. Номади завоювали хліборобів і користувалися з продуктів їх праці, обертаючи хліборобів на рабів.

8. Індоевропейська єдність нині не існує. Теперішні національності є спадкоємцями тубільних рис аборигенів.

9. Індogerмани у нас – аристократична верства, що нав'язала свою мову підкореним. Підкорені псували цю мову. Звітси і діалекти її.

10. Щодо прабатьківщини слов'ян, то В. Щербаківський вважає, що праслов'янами були Агатирси і Неври, могли бути Гельони, але Будинів вважає вже за литовців. Фат'янівську культуру вважає за литовську, себто за праіндогерманську. Вважає, що литовцями були й Кіммери.

11. Трипільську культуру (від Дунаю по р. Кубань) вважає за хліборобську культуру, що належала до групи кавказько-малоазійських мов.

12. Індogerманці – люди шнурової кераміки, як завойовницька аристократична верства – ще в неоліті увійшла в контакт з трипільською культурою.

13. Хліборобське населення навчилося аристократичної мови й переробило її на свій лад і це й була праслов'янська мова на терені України.

14. Отож праслов'янськими племенами В. Щербаківський вважав Гіпербореїв, яких він дорівнює до Агатирсів, Гельонів і Скитів хліборобів. Малоазійцями є: Таври, Меоти, Сінди, Керкети, Дандарії, Псеси, Дзюрі, Дості та Маххії. На терені мальованої кераміки виникла праслов'янська мова, яка піднялася по Дніпру – Дреговичі та В'ятичі. Від них розвинулася білоруська, а від останньої – московська мова.

15. На підставі виразної культурної традиції В. Щербаківський твердить, що ніякого переселення слов'ян не було. Вони завжди жили на Україні від неоліту.

16. Українська галузь слов'ян посідала свою територію від неоліту, охороняла її проти Скитів валами в 1000 км довжини і відтоді почався процес її національного формування" [3, с. 125–127].

Сьогодні концепція В. Щербаківського, на відміну від свого часу, вважається надто категоричною, спрощеною, застарілою, і почасти спростованою. Але вчений достойний того, щоб його ім'я пам'ятали не тільки мистецтвознавці, етнологи, археологи, краєзнавці, оскільки більшість його праць мають фактологічний характер і відіграють роль першоджерел, а також історики, історіографи та історіософи, оскільки науковець один із перших почав писати про український етногенез, запропонував як альтернативу самому "батькові української історії" М. Грушевському, не поверхову, а оперту на своїх практичних і теоретичних дослідках.

На завершення слід додати, що ніби на підтвердження попередньої думки, напередодні 140-річчя братів Вадима і Данила Щербаківських було здійснено перевидання праці "Українське мистецтво" (2015) [13] з додатками, а у квітні 2016 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбувся науковий семінар до ювілею вченого. Наступного 2017 року – 60-ті роковини пам'яті В. Щербаківського. Він, як і його брат Данило, так багато встиг зробити й написати, що оцінка їхньої діяльності й спадщини, значення для української науки, внесок в українознавство могли б стати змістом наукової конференції на їх батьківщині за участю науковців Житомира, Києва, Львова, Полтави тощо.

Література

1. Гомзин Б. Лист до В. Щербаківського (13.05.1942) [Електронний ресурс] / Б. Гомзин // Савченко Н. Празький період наукової діяльності В. М. Щербаківського. – Режим доступу: <http://stos.com.ua/2016/03/02/nadiya-savchenko-prazkyj-period-naukovoji-diyalnosti-v-m-scherbakivskoho/>. – Назва з екрана.
2. Курінний П. Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя) / Петро Курінний. – Женева, 1947. – 10 с.
3. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний. – Мюнхен : УВУ, 1970. – 138 с.
4. Мірчук І. Проф. д-р В. Щербаківський (1876–1957) / Іван Мірчук // Визвольний шлях. – Лондон, 1957. – Ч. 3. – С. 328–330.
5. Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини. Бібліографія основних праць В. Щербаківського / Василь Ульяновський // Щербаківський В. Українське мистецтво: вибрані неопубліковані праці / упоряд. та вст. ст. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995.

– С. 5–101; 274–278 ; Ульяновський В. “Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа... багата міцніша”: В. Щербаківський у самооцінках і сприйнятті сучасників / Василь Ульяновський // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2007. – Ч. 1. – С. 2–20.

6. Федчиняк І. Проф. д-р В. Щербаківський / Ігнатій Федчиняк // Сурмач. – 1956. – Ч. 1–2. – С. 8–13.

7. Франко О. Наукова та суспільно-політична діяльність В. Щербаківського / Оксана Франко // Український вільний університет у Празі (1921–1996). Слов'янська бібліотека. – Прага, 1998. – С. 45–55 ; Франко О. Доля наукового архіву В. Щербаківського / О. Франко // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 4. – С. 116–125.

8. Шакурова О. Проблема походження українського народу у науковій спадщині В. Щербаківського, М. Чубатого та Я. Пастернака / Ольга Шакурова // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 155–170.

9. Щербаківський В. Вступна лекція з археології / Вадим Щербаківський // Щербаківський В. Українське мистецтво: вибрані неопубліковані праці / упоряд. та вст. ст. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 253–273.

10. Щербаківський В. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології / Вадим Щербаківський. – Прага : б. в., 1940 ; Щербаківський В. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології / Вадим Щербаківський // Праці українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1941. – Т. 3. – С. 27–40.

11. Щербаківський В. Формация української народу: нарис праісторії України / Вадим Щербаківський. – Подєбради : УТП, 1937. – 45 с.

12. Щербаківський В. Формация української нації: нарис праісторії України / Вадим Щербаківський. – Прага : Вид-во Ю. Тищенко, 1941. – 147 с.; Щербаківський В. Формация української нації: нарис праісторії України / Вадим Щербаківський. – 2-ге вид., перероб. – Нью-Йорк ; Прага : Вид-во Ю. Тищенко : Говерля, 1958. – 147 с.

13. Щербаківський Д. М. Українське мистецтво : в 2 томах з додатками / Вадим і Данило Щербаківські ; передм. І. О. Ходак ; предм.-геогр. показч. В. М. Слободяна ; упоряд. О. О. Савчук. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. – 472 с.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

УДК 94-054.6(477.51)"1812"

О. О. Лейберов

“Люди, на себя подозрение навлекающие...” – поліцейський нагляд за іноземцями Ніжина у 1812 році

У статті вивчається становище іноземних підданих у російській провінції в 1812 р., розглядаються різні аспекти державної політики, що проводилася у даній сфері у період війни з наполеонівською Францією, відношення суспільства до іноземців, що знаходилися під поліцейським наглядом.

Ключові слова: іноземці, поліцейський нагляд, державна політика, Ніжин.

В статье описывается положение иностранцев в российской провинции в 1812 г., рассматриваются правительственная политика, проводимая в этой сфере в период войны с наполеоновской Францией, отношение общества к иностранцам, находившимся под надзором полиции.

Ключевые слова: иностранные подданные, полицейский надзор, государственная политика, Нежин.

There is covered the status of foreigners in the Russian province in 1812, considered the government policy carried out in this sphere in the period of the war with the Napoleonic France, attitude of the society to the foreigners who were under the surveillance of the police.

Key words: foreigners, police surveillance, state policy, Nizhyn.

Вже більше двох століть відділяють нас від подій 1812 року. Однак Вітчизняна війна традиційно продовжує привертати увагу істориків. Один з наукових напрямів цієї проблеми – становище іноземців у Російській імперії у роки війни 1812 року довгий час вивчався недостатньо. Тільки в останні десятиліття в історичній науці інтерес до даної теми почав зростати. Разом з тим варто відмітити, що дослідники звертають більше уваги саме на одну із складових проблеми – військовополонених “Великої армії” Наполеона, що перебували на

теренах імперії у 1812–1814 роках. Широке коло питань, пов'язаних з умовами утримання полонених солдат та офіцерів наполеонівської армії, їх географічним розміщенням, чисельністю, національним складом, соціально-правовим статусом, використанням праці військовополонених, знайшли своє відображення у цілій низці ґрунтовних наукових досліджень, що побачили світ останнім часом [1–10]. Але не менш важливою проблемою, що стоїть перед сучасними дослідниками епохи 1812 року залишається питання пов'язане з положенням іноземних підданих, що опинилися на території Російської імперії на момент початку війни з наполеонівською Францією. Історіографія питання обмежується кількома краєзнавчими публікаціями російських істориків. На основі документів центральних органів влади та документації місцевих губернських установ, що зберігаються у регіональних архівах, автори намагалися вивчити та проаналізувати заходи по нагляду над іноземними підданими з боку офіційної влади [11–13]. На жаль, у вітчизняній історичній науці взагалі відсутні наукові розвідки з даної тематики. Тому проблема вимагає подальшого дослідження та ґрунтовного вивчення.

На початку XIX століття у Російській імперії діяла відносно м'яка нормативно-правова база для в'їзду та виїзду іноземців з країни, але разом з тим існувала жорстка система контролю та нагляду за іноземними підданими на території самої держави. Але загострення міжнародної ситуації у Європі змусило російський уряд у кінці березня 1812 року заборонити видачу закордонних паспортів російським підданам. Крім того, під загрозою арешту та висилки у “дальние города империи”, був заборонений в'їзд іноземцям “неприятельных наций” на територію країни. З початком військових дій нагляд за іноземцями був посилений в першу чергу з боку Міністерства поліції, військового міністерства та губернських адміністрацій. Останні повинні були слідкувати за лояльністю іноземців, що вже проживали у країні, контролювати їх переміщення, виявляти шпигунів та неблагонадійних осіб. Інструкцією для дій влади на місцях стало розпорядження головнокомандуючого з Санкт-Петербурга, генерала від інфантерії Сергія Кузьмича Вязмитінова від 5 липня 1812 року. У ньому він повідомляв, щоб “... иностранцам, кои в столице и губернских городах, так и до прочих местах Российской империи находятся сделать следующий разбор”. Документ передбачав розподіл всіх іноземців, що проживали в країні на три категорії. “Иностранцев оставит в губернии только тех в благонадежности коих начальник

оной совершенно убежден и приемлет на себя точную ответственность в том, что они личным... либо ни каким иным способом не начнут нарушать спокойствие. Всех тех иностранцев кои окажутся не благонадежными и сомнение находящими выслать за границу. Те же из них, коих сочтете на усмотрение начальников губернии... что они разглашением своим в иностранных государствах... могут подать повод неблагоприятным или вредным для России последствиями, выслать в разные российские города" [14, арк. 2]. Крім того, у розпорядженні наказувалося при проведенні "разбора" з'ясовувати наступні дані про кожного іноземця: "1. Ім'я та прізвисько. 2. Національна приналежність. 3. До якого стану належить. 4. Чи має у власності будинок, магазин і з якими товарами. 5. З якого часу знаходиться у Росії. 6. До якої з трьох вище перелічених категорій відноситься" [14, арк. 4 зв. – 5].

Ніжинське повітове керівництво отримало це розпорядження від Чернігівського цивільного губернатора барона І. В. Френсдорфа тільки 5 серпня і не квапливо розпочало впроваджувати його у життя. Це пояснюється тим, що всі сили місцевої влади були зосереджені на зборі земського ополчення, проведенні чергового рекрутського набору та формуванні й відправці транспортів з продовольством і фуражем для діючої армії.

Під підозру потрапили всі іноземці, що проживали у місті, а "в повете Нежинском по заверению господина комиссара здешнего никаких иностранцев на жительстве и временном пребывании не оказалось" [14, арк. 33]. Кількість проживаючих у Ніжині на той час іноземців була не значною. Їх нараховувалося всього вісім осіб чоловічої статі, але більшість з них мала багаточисельні родини. Для порівняння у Москві проживало – трохи більше 3,5 тисячі іноземців, у північній столиці – 6068 осіб, але у таких губернських центрах як Саратов та Астрахань, їх нараховувалося всього 56 та 40 осіб відповідно, а в усій Смоленській губернії проживало всього 28 іноземних підданих.

10 серпня на ім'я ніжинського повітового маршала дворянства Матвія Яковича Почеки надійшов черговий циркуляр з грифом "таємно" ("по секрету") від губернатора, у якому він наказував: "Прошу Вас при разборе иностранцев в повете не упустить обращением внимания ... иностранных духовных чиновников из которых если бы оказались люди на себя подозрения навлекающие, то о таковых немедленно донести мне для уведомления" [14, арк. 12]. І хоча в місті було кілька

лютеранських та римо-католицьких приходів, але за їх священнослужителями нічого підозрілого помічено не було і вони були швидко залишені у спокої.

Тільки через два тижні, на кінець серпня, ніжинський поліцмейстер Михайло Данилович Бардуков підготував та відправив до Чернігова результати проведених “разборов” (ці документи зібрані та зберігаються зараз у Ніжинському відділі збереження Державного архіву Чернігівської області в окремії справі “Переписка Чернігівського цивільного губернатора з Ніжинським поліцмейстером про надання списків та свідчень про іноземців, що проживають у Ніжинському повіті”). Згідно його “Списка иностранцев, находящимся в городе Нежине” у місті проживали: Готліб Адольф Брінель, уродженець міста Штольп, що у пруській Померанії, 26 років та його дружина Юзефа, уродженка та піддана королівства Саксонії. У Росії вони проживали з 1809 року, але знаходилися на тимчасовому перебуванні. Дітей та власного дому не мали [14, арк. 1]. Учитель німецької мови народного училища титулярний радник Вільгельм Федорович Філіпп 54-х років, він мав дружину Розу, італійку, що народилася у Росії та двох синів – Федора й Олександра та дочку Анну 4-х років. Власного будинку не мав [14, арк. 1]. Уродженець м. Любек ніжинський аптекар Іван Самойлович Цигра, 47 років. Разом з ним проживала дружина Кароліна 34-х років, сини – Отто – 13 років, Андрій – 10 років, дочки – Єлизавета – 15 років, Емілія – 8 років та Луїза – 3-х років. У Росії родина проживала з 1786 року. У місті І. Цигра мав власний кам’яний будинок [14, арк. 17 зв.]. Іван Еберц, австрійський уродженець, 44 роки. Одружений на Катерині Збенихемер, дітей не мають. Франц Преторіус, аптекарський помічник, що прослужив у аптеці І. Цигри [14, арк. 33 зв.]. Вюртембержець Лонгин Натангелов Фринер, 82-х років, удівець. Іван Філіпов Філіберт, уродженець швейцарського м. Женеві, 50 років разом з дружиною Єлизаветою 38 років, уродженкою швейцарського міста Лозани та дітьми – Іваном 15 років, Василем 14 років, Федором 6 років, Катериною 12 років, Анною 8 років, Марією 9 місяців. Філіберт був власником пансіону благородних дівиць у м. Ніжині та мав власний будинок у місті [14, арк. 1]. Останній вже наступного дня після проведення розбору подав на ім’я М. Я. Почеки характеристику, в якій повідомляв про себе, що він хоча і є уродженцем Швейцарії, але переїхав у Росію у 1788 році до м. Курська. А у 1806 році у Харкові прийняв російське підданство, про що є підтверджуючі документи. Крім того, І. Філіберт повідомляв, що вся його родина, як і він сам, прийняли греко-російське віросповідання [14,

арк. 8]. На думку М. Бардукова, жоден з них не представляв своєю поведінкою будь-якої небезпеки громадському спокою та мешканцям міста. Тому ніяких заходів по обмеженню їх діяльності або свободи пересування здійснено не було. Але у своєму звіті поліцмейстер окремо відмітив ад'ютанта Фердинанда Фомича Міллера 58 років, що мав дружину Франциску (Фініціану) 32-х років, уродженку Варшавського герцогства та сина Костянтина 13 років. Міллер раніше проживав у м. Стародуб, де ще у 1807 році прийняв присягу на вірність російському престолу та відкрив пансіон для "благородных детей мужеского пола" [14, арк. 9]. Під підозру він потрапив завдяки тому, що у молодості служив офіцером у римсько-імператорській (австрійській) службі. На нього були запрошені документи з попереднього місця проживання. Наглядач училищ Стародубського повіту, чиновник 8-го класу Назар'єв надав йому цілком позитивну характеристику. Однак це не завадило місцевій владі, після завершення перевірки, примусити Міллера пройти переатестацію зі складанням іспитів на знання німецької та французької мов, як такого, що "проживает в России с 1784 года и мог их забыть". Однак думка поліцмейстера про благонадійність "нежинских иностранцев" не була врахована губернською адміністрацією. Справа у тому, що на той момент військова ситуація на кордонах губернії корінним чином змінилася. У північно-західних повітах з'явилися перші ворожі зағони з польської дєвізії генерала Х. Домбровського. У двадцятих числах серпня місяця маршал Чернігівського повітового дворянства М. М. Стороженко писав М. Я. Почєці: "По случаю появившихся в белорусской губернии партий разбитого неприятеля, шатающихся для добычи и чинящих грабежи, хоть и упредил он (генерал-губернатор Малоросії Я. І. Лобанов-Ростовский – О. Л.) в прикосновенных к тем губернии поветам: Городницком, Новозыбковском, Суражском и Мглинском конную по границе цепь с помощью казаков и половины назначенных из тех поветов ополчения защитников... неприятельские шайки могут злодейски прокрасться в пределы Малороссии" [15, арк. 34]. Для підсилення військових частин "чечерського зағону" підполковника М. О. Кленовського, губернське керівництво було змушене перекинути у Городнянський повіт першу половину Ніжинського піхотного полку земського ополчення (15 офіцерів та 674 ополченців) на чолі зі штабс-капітаном І. І. Шаулою [15, арк. 56]. Але впевненості, що ополченці зможуть зупинити полки регулярної армії не було і тому зағроза ворожого вторгнення на територію губернії залишалася цілком реальною.

Саме тому вже 11 вересня князь Іван Васильович Баратов, що тимчасово виконував обов'язки ніжинського повітового маршала на час відпустки М. Я. Почеки (у нього у кінці серпня померла дружина Марія), отримав листа від І. В. Френсдорфа. Чернігівський губернатор "по секрету" повідомляв, що "... нахожу Готлиба Бринеля и Франца Преториуса подлежащими выселке во внутрь России" та наказував "отправить сих иностранцев немедленно в город Харьков" [14, арк. 21]. Своє рішення стосовно арешту та висилки "ніжинських іноземців" губернатор не пояснював, але можна припустити, що головну роль тут зіграли відсутність власності та статус тимчасового перебування на території імперії. Скоріше за все губернська влада хотіла зайвий раз перестраховатися, адже реальної їх вини у шпигунській діяльності або антиурядових настроях чи політичній неблагонадійності встановлено не було. Тільки після отримання цього листа І. С. Цигра письмово повідомив поліцію "про неблагонадійність" Преторіуса, давши йому негативну характеристику [14, арк. 33 зв.]. Чим був зумовлений такий спізнілий прояв "громадської пильності" власника аптеки по відношенню до свого робітника, на жаль, не відомо.

15 вересня 1812 року Готліб Бринель разом із дружиною та Франц Преторіус були заарештовані. Наказ про їх висилку з Ніжина начальник місцевої інвалідної команди капітан Гуров отримав вже наступного дня [14, арк. 25]. Йому приписувалося виділити "одного унтер-офіцера и двух солдат, благонадежного и трезвенного поведения, которым можно поручить доставление арестованных в город Харьков... безостановочно по прибытии туда явится к тамошнему г. гражданскому губернатору... и здав оных кому повелено будет за распиской представить оную" [14, арк. 32]. Але висилка арештантів затягнулася на два тижні. З'ясувалося, що арештовані не мають достатньо коштів для винайму коней та екіпажу і тому "должны быть отправлены к месту высылки за счет казны". Однак повітове казначейство не квапилося з виділенням грошей на спорядження та відправку Бринеля та Преторіуса, мотивуючи це тим що грошей у місцевій скарбниці не має. Губернатор був змушений ще раз письмово звернутися до міського поліцмейстера з наказом, як можна швидше вислати іноземців з міста. Тільки 30 вересня, після того як унтер-офіцер Серебряков отримав 44 крб 82 коп прогонних грошей, конвой з арештованими виїхав з Ніжина. До цього всі два тижні арештовані трималися "под крепким караулом" у місцевій в'язниці, адже іншого приміщення для них у місті не знайшлося. 5 жовтня 1812 року вони були доставлені у Харків та здані міському поліцмейстеру під розписку.

Подальша їх доля не відома, але можна припустити, що "ніжинські іноземці" потрапили під дію Всемилоствивішого імператорського маніфесту від 30 квітня 1814 року, який "даровал прощение и освобождение" всім заарештованим та засланим.

Підводячи підсумки, слід наголосити, що комплекс заходів здійснених місцевою адміністрацією по відношенню до іноземних підданих, що проживали у Ніжині, був обумовлений загальнодержавною політикою імперської влади та проводився відповідно до отриманих від губернського керівництва інструкціями. "Разбор" іноземців, проведений у 1812 році завдяки своєму масштабу та скрупульозності зібраних даних, дає можливість скласти узагальнений історико-соціальний портрет іноземців, що опинилися у Ніжині на початку російсько-французької війни. Значна їх кількість проживала тут роками і навіть десятиліттями, займаючись різноманітними мирними професіями. Зосередженість усіх іноземців у повітовому центрі зайвий раз свідчить про те, що ніжинські поміщики не мали фінансової можливості або бажання запрошувати та наймати на службу представників інших держав у якості вихователів, учителів своїх дітей або прислуги.

Незначна кількість іноземців, що проживали у Ніжині, відсутність між ними французьких підданих, дали можливість уникнути розгулу шпигуноманії та "полювання на внутрішніх ворогів", як це було, наприклад, при генерал-губернатору Ф. В. Ростопчину у Москві. Все ж таки представники місцевої влади зайвий раз перестрахувалися, виславши з міста Франца Преторіуса та Готліба Брінеля разом з дружиною. Адже було очевидним, що вони не представляли ніякої загрози та не створювали потенційної небезпеки місту, повіту, губернії та імперії в цілому.

Таким чином, вивчення проблеми іноземців дозволяє поглянути на одну з найменш вивчених сторін вітчизняної історії. Архівні матеріали по Ніжинському повіту дають можливість представити реальне становище, у якому опинилися вихідці з інших держав з початком війни у Малоросійській губернії, простежити долю окремої простої людини в історії.

Література

1. Бессонов В. А. Нормативные документы, определявшие содержание военнопленных в Российской империи в 1812 г. / В. А. Бессонов // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Бородино, 1999. – С. 12–23.

2. Бессонов В. А. Численность военнопленных 1812 года в России / В. А. Бессонов // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – М. : Калита, 2002. – С. 18–38.
3. Иванов К. В. Система финансирования военнопленных 1812–1814 гг. / К. В. Иванов // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Бородино, 1997. – С. 198–207.
4. Миловидов Б. И. Использование военнопленных 1812 г. на работах: тенденции правительственной политики / Б. И. Миловидов // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2011. – С. 163–190.
5. Миловидов Б. П. Военнопленные армии Наполеона в Пензенской губернии в 1812–1814 гг. / Б. П. Миловидов, С. Н. Хомченко // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – М. : Полиграф сервис, 2006. – С. 261–288.
6. Потрашков С. В. Военнопленные Великой армии в Слободско-Украинской губернии / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Бородино, 1999. – С. 143–149.
7. Потрашков С. В. Военнопленные Великой армии и губернские власти (по документам канцелярии Слободско-Украинского гражданского губернатора) / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – М. : Калита, 2001. – С. 204–210.
8. Хомченко С. Н. Военнопленные армии Наполеона в Астраханской губернии в 1812–1814 гг. / С. Н. Хомченко // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – М. : Полиграф сервис, 2007. – С. 166–175.
9. Хомченко С. Н. Военнопленные армии Наполеона в Оренбургской губернии / С. Н. Хомченко // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2009. – С. 360–386.
10. Хомченко С. Н. Военнопленные армии Наполеона в Казанской губернии в 1812–1814 гг. / С. Н. Хомченко // Бородино и наполеоновские войны. Битвы. Поля сражений. Мемориалы. – Можайск, 2008. – С. 293–306.
11. Бессонов В. А. “Разбор иностранцев” в 1812 году в Калужской губернии / В. А. Бессонов // Отечественная война 1812 года и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейных коллекциях : материалы Всерос. научн. конф. – Малоярославец, 2008. – Вып. XVI. – С. 138–144.
12. Тимофеева Е. Г. Иностранцы под надзором полиции в Астраханской губернии в 1812–1814 годах / Е. Г. Тимофеева // Известия Волгоградского государственного педагогического университета, 2012. – Вып. № 9. – С. 14–18.
13. Тотфалушин В. П. “Разбор” иностранцев в 1812 году и Саратовская губерния / В. П. Тотфалушин // 1812 год: война и мир : материалы Всерос. науч. конф. – Смоленск : Свиток, 2009. – С. 170–179.
14. Державний архів Чернігівської області у м. Ніжині (далі – ДАЧОН), ф. 343, оп. 1, стр. 210.
15. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, стр. 214.

О. Л. Іванюк

Історії полків як напрямок військово-історичних досліджень у Наддніпрянській Україні у XIX – на поч. XX ст.

У статті розглядається процес становлення одного з напрямків військово-історичних досліджень у XIX – на поч. XX ст. – полкової історіографії. Висвітлюються питання класифікації, структури полкових історій. Аналізується методика, джерельна база й об'єктивність військово-історичних наукових розвідок. Акцентовується увага на працях провідних дослідників цієї доби П. О. Бобровського, А. З. Мишляєвського, В. О. Потто, Є. О. Альбовського, О. І. Григоровича, А. Луганина, О. Г. Мартинова, М. В. Гербеля, які стосуються Наддніпрянської України.

Ключові слова: військово-історичні дослідження, "полкова історіографія", архівні установи, історичний опис, Слобідські козацькі полки, Імператорське Російське військово-історичне товариство, полковий формуляр.

В статье рассматривается процесс становления одного из направлений военно-исторических исследований в XIX – начале XX в. – полковой историографии. Освещаются вопросы классификации, структуры полковых историй. Анализируется методика, ключевая база и объективность военно-исторических научных исследований. Акцентируется внимание на работах ведущих исследователей этой эпохи П. А. Бобровского, А. З. Мышляевского, В. А. Потто, Е. А. Альбовского, А. И. Григоровича, А. Луганина, А. Г. Мартынова, Н. В. Гербеля, касающихся Надднепрянской Украины.

Ключевые слова: военно-исторические исследования, "полковая историография", архивные учреждения, историческое описание, Слободские козацьи полки, Императорское Русское военно-историческое общество, полковой формуляр.

Article highlights the process of becoming one of the areas of military and historical research in the XIX – early XX century – regimental historiography. The issue of the classification and structure of regimental histories is considered. The methodology, source base and objectivity of military-historical scientific researches are analyzed. Attention is focused on the works of leading researchers of this period P. A. Bobrowski, A. Z. Myshlayevski, V. A. Potto, E. A. Albovski, A. I Grigorovich, A. Luhanin, A. H. Martynov, M. V. Gerbel which are related to Dnieper Ukraine.

Key words: military history research, "regimental historiography" archival

institutions, historical description, Sloboda Cossack regiments of the Imperial Russian Military Historical Society, regimental form.

У XIX ст. Російська імперія сформувала сталі кордони. У зв'язку з цим постала необхідність створити й обґрунтувати спільне історичне поле для зосереджених у державі народів. Тому написання історії стало однією з основних рис наукових досліджень у XIX – на початку XX ст. Поряд з тим у XIX ст. відбувалася професіоналізація історичної науки й диференціація історичних знань. Окремим напрямком досліджень стала військова історія. У цій царині працювали: М. І. Богданович, М. Є. Бранденбург, П. О. Бобровський, М. Ф. Дубровін, О. В. Вісковатов, Г. С. Габаєв, С. П. Зиков, Г. А. Леєр, О. І. Михайловський-Данилевський, А. З. Мишлаєвський, В. О. Потто, О. К. Пузиревський, А. Г. Єлчанінов, Є. О. Альбовський, О. І. Григорович, Ф. А. Щербина та ін.

Особливе місце у реконструюванні історії надавалося військовим (особливо переможним) подіям минулого. Одним із напрямків, які розвивалися в контексті досліджень історії, стала “полкова історіографія”, метою якої було створення історії окремих військових підрозділів імперської армії. Окрім терміну “полкова історія”, побутують також – “полкова історіографія”, “історія полків”, “історія військових підрозділів”. Г. С. Габаєв класифікував полкові історії так: історії для офіцерського складу, короткі історії (читання) для нижчих чинів, пам'ятні й записні книжки для новобранців [8, с. 2].

Серед авторів, які займалися історичними розвідками й аналізом історії окремих військових підрозділів, слід відзначити також П. О. Бобровського, М. Соколовського, С. Гулевича. Полкові історії привернули увагу О. І. Григоровича. У передмові до укладеного ним бібліографічного довідника автор подав статистичні відомості щодо кількості полкових історій і пам'яток, пов'язаних з історичним минулим окремих підрозділів [5; 24; 10].

За радянської доби дослідники майже не зверталися до розробки питань пов'язаних з полковою історіографією XIX – початку XX ст. Короткий нарис історії розвитку літератури, присвяченої полковим історіям, було подано у монографічних дослідженнях Л. Г. Бескровного [3; 4]. Але цей огляд автора не був оригінальним. Він значною мірою повторював дослідження П. О. Бобровського, М. Соколовського, С. Гулевича, О. І. Григоровича. Також короткий нарис полкової історіографії було наведено у статті Л. Г. Беловинського [2]. Серед праць початку XXI ст. заслуговує на увагу стаття І. В. Хохлова, присвячена окресленій темі [25].

Метою дослідження є висвітлення процесу створення полкових історій військових підрозділів доби імперії у Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX ст. Відповідно до мети сформульовано такі дослідницькі завдання: проаналізувати стан військово-історичних досліджень у другій половині XIX – на початку XX ст.; визначити структуру історій полків; висвітлити об'єктивність і недоліки наукових розвідок історії військових підрозділів Наддніпрянської України.

Основи дослідження історії окремих полків закладаються у другій чверті XIX ст. Однією з перших полкових історій вважається "Хроника Российской императорской армии", написана генерал-лейтенантом С. М. Долгоруковим у 1798 р. Автор подавав відомості лише про три полки російської армії, які збереглися до кінця XVIII ст. У той самий час він не звернув увагу на ті військові підрозділи, які було розформовано до царювання Павла I. І хоча дослідження мало низку істотних недоліків і помилок, воно було визнано своєрідним зразком імперської військової історіографії [22, с. 8]. У 1832 р. друком вийшла праця О. В. Вісковатова "Краткая история Кавалергардского ее величества полка", яку у Росії прийнято вважати першим дослідженням полкової історіографії [6].

Дослідженнями в царині полкової історіографії, які стосувалися Наддніпрянської України, займався й М. Костомаров. Під час служби у Кінбурському драгунському полку. Він зосередив зусилля на вивченні справ повітового судового архіву м. Острогозьк, де квартирував підрозділ. М. Костомаровим було написано історичний опис Острогозького слобідського полку з додатками найважливіших документів. У планах було скласти історичні описи й інших Слобідських полків. Але історія полку опублікована не була. М. Костомаров зазначав, що його праця, поряд з іншими паперами була вилучена під час арешту у 1847 р. й повернута не була [15, с. 446].

Розвиток полкової історіографії радянський історик Л. Г. Бескровний поділив на два етапи. Перший – до середини XIX ст., коли розвідки мали спорадичний і аматорський характер, другий – пов'язаний із закінченням російсько-турецької війни, коли у всі військові округи було надіслано наказ про створення в усіх підрозділах пам'яток для солдатів й написання історії полків [4, с. 308]. Розквіт створення полкових історій припав на початок XX ст. Загалом упродовж XIX – на початку XX ст., за твердженням російського дослідника С. В. Волкова, було написано історії усіх гвардійських полків (крім 2-ї й 3-ї лейб-гвардійських стрілецьких), 13 гренадерських, 105 піхотних, двох стрілецьких і трьох Східно-Сибірських стрілецьких,

14 драгунських, 11 гусарських, 12 уланських, кількох козацьких полків Донського, Кубанського, Тверського, Забайкальського й Сибірського військ, 11 військових училищ, 22 кадетських корпусів тощо [7]. За його підрахунками, загальна чисельність полкових історій сягала 300. Хоча відомості стосовно кількості написаних полкових історій дещо різняться. Так, К. Л. Козюрюнок подає перелік з 687 книг, які створені в жанрі полкової історіографії [14].

Переважна більшість з них мала офіційний і навіть пропагандистський характер. Автори подавали значний масив історичних фактів, але поряд з тим намагалися піднести роль того або іншого підрозділу у подіях минулого і свідомо приховували поразки й випадки, які ганьбили його. У результаті таких досліджень зазвичай страждала об'єктивність, тому частина полкових історій мала сумнівну наукову цінність. Це було відзначено військовими істориками кінця XIX – поч. XX ст. Російський журналіст, редактор журналу “Русская старина” М. І. Семевський зазначав, що більшість полкових історій: “... это биографии кафтанов, брюк, штанов, штиблет, сапог, шляп и пр.” [24, с. 32].

Умовно існуючі полкові історії, які стосуються Наддніпрянської України, можна поділити на кілька видів: дослідження історії полків, які були сформовані на основі українських козацьких (переважно Слобідських) і полкові історії підрозділів, які у певний час перебували (були розквартировані) в Україні [28]. До перших належать розвідки, присвячені Охтирському, Харківському та ін. полкам. Другу групу становлять, наприклад, полкові історії 25-го Драгунського Казанського полку, який був передислокований в Україну у 1737 р. з метою охорони кордонів, а з 1897 р. розміщувався у місті Тараща, а згодом у Житомирі, 125-го Курського піхотного полку, який брав участь у придушенні польського повстання в Правобережжі, а з 1910 р. квартирував у м. Рівне тощо.

Роботи з дослідження історії військових підрозділів здійснювалися традиційно генералами й офіцерами російської армії. Це пояснювалося розпорошеністю й не систематизованістю джерел, а також секретністю частини з них [27]. У XX ст. процес створення полкових історій координувався Імператорським Російським військово-історичним товариством (далі ІРВІТ).

У цей час не було єдиного погляду на те, хто саме мав писати історію військових підрозділів. Частина дослідників дотримувалася поглядів, що найкраще створити такий твір може лише людина, яка служила або служить у військовому підрозділі, залучати ж до

розвідок цивільних є можливим лише за крайньої потреби, оскільки іноді траплялося так, що цивільні виконавці намагалися зтягти час або збільшити обсяг робіт і авторський гонорар. Так, військовий діяч А. З. Мишлаєвський підкреслював, що люди, які будуть це робити повинні "відповідально ставитися до виконання свого завдання, а не бути вільнонайманими" [11, с. 11]. Дослідник військової історії П. О. Бобровський зазначав: "Чужий, чи свій офіцер, перш за все, повинен бути правдивим у відображенні подій, має подавати їх такими, якими вони є у документах..." [5, с. 17].

Для певної кількості авторів створення полкових історій було почесним дорученням командування підрозділу і вони, не маючи певного досвіду, приспускалися у своїх творах значної кількості історичних і фактологічних помилок. Тому часто до створення нових полкових історій, залучали тих дослідників, які не належали до підрозділу, але мали відповідний досвід. Так, наприклад, військовий історик, генерал від кавалерії, голова військово-історичного відділу при штабі Кавказького військового округу В. О. Потто був автором кількох полкових історій, у тому числі Охтирського гусарського й Новоросійського драгунського полків [20; 21].

Траплялися й ті автори, хто мав власне зацікавлення у тій справі якою займався. Одним з таких дослідників був штаб-ротмістр 4-го Харківського уланського полку Євген Альбовський. У 1895 р. ним було написано першу частину полкової історії Харківського слобідського козачого полку за 1651–1765 рр [1]. На становлення Є. Альбовського як військового історика мали значний вплив відомий український учений, дослідник Слобожанщини Д. І. Багалій й архіваріус, кандидат права Харківського університету М. М. Плохінський. Д. І. Багалій не лише підтримав початківця, але й надав у користування частину архівних матеріалів і книги власної бібліотеки. М. М. Плохінський здійснював допомогу у читанні архівних матеріалів.

У зв'язку з цим, полкова історія Є. Альбовського, на відміну від багатьох інших розвідок військових авторів, стала глибоким науковим дослідженням. Він не лише відбирав фактологічний матеріал, але й перевіряв його відкидаючи відомості, які не мали достовірного підтвердження у історичних джерелах. Йому вдалося відтворити історичне минуле Слобідської України у XVII–XVIII ст. Часто в питаннях заселення її території, заснування міст він стає першодослідником. Через два роки Є. Альбовський видав другу частину означеної полкової історії й довів події до кінця XIX ст. Дослідникові вдалося не

лише відтворити фактологічну історію полку, але й показати картини побуту російської армії упродовж майже 200 років.

3 листопада 1910 р. на засіданні ІРВІТ представники Розряду полкових і корабельних історій запропонували компромісне рішення – залучення до написання полкових історій офіцерів частини було бажаною, але не обов'язковою умовою. Автора передбачалося обирати таємним голосуванням офіцерів військового підрозділу з подальшим затвердженням командиром і оголошенням відповідного наказу [25, с. 160]. З 1913 р., після першого з'їзду хранителів полкових музеїв, завдання створення полкових історій покладалося на полкові історичні комісії, які обиралися у кожному військовому підрозділі й складалися з 4 офіцерів [25, с. 165].

Більшість видань готувалося дослідниками до ювілеїв військових підрозділів або шефства над частиною тієї чи іншої правлячої особи. До 200-літнього ювілею підрозділу генерал-лейтенант артилерії, поет, перекладач, видавець М. В. Гербель написав історію Ізюмського слобідського козацького полку [9]. До 126-ліття з часу виникнення ротмістр О. Г. Мартинов, написав історію 12 Драгунського Стародубського полку, сформованого у 1783 р. з українських козаків, за наказом військової колегії [18].

Частина з них була спрямована на виховання новобранців, або курсантів. Прикладом може слугувати "Пам'ятка Київського гренадера" укладена підпоручиком Б. Єгор'євим [13]. Твір було підготовлено до 200-літнього ювілею солдатського полку Віліма Вілімовича фон Дельдена, одного з перших полків доби російського царя Петра I, який з 1708 р. отримав назву Київського піхотного й певний час, після Прутського походу був розквартирований у цьому місті, а згодом переведений до Санкт-Петербурга. З виховною метою автор демонструє героїчні звершення полку під час основних військових подій XVIII–XIX ст. А саме: висвітлює участь підрозділу у Північній війні 1700–1721 рр., Семилітній війні 1756–1763 рр., російсько-турецьких війнах 1768–1774 й 1787–1791 рр., у битві під Аустерліцем, під час франко-російської війни тощо.

Але були й багатотомні видання, які докладно викладали історію військової частини й містили значну кількість додатків і публікації джерел. Дослідник військової історії П. О. Бобровський у 1901 р. писав: "Ніколи ще, з часів облаштування регулярної армії у Росії, не було такого палкого прагнення мати історію полків, як за останні 25 років..." [5, с. 16]. Досліджуючи історію полку, офіцери ставили мету зафіксувати в пам'яті участь військового підрозділу у тій або

іншій війні. Завдання полкової історії, на думку військового історика, дослідника бойового шляху кількох полків імперської армії, А. Луганіна, полягало у її повчальності. Він зазначав, що важливо знати ті утаємничені від сторонніх механізми, які приводили полк у дію й спонукали до героїчних звершень. Існувала й інша точка зору, під час написання полкової історії необхідно було показати в першу чергу героїчне минуле підрозділу і його звершення як у воєнний, так і у мирний час [16, с. 1].

Полкові історії навряд чи можна вважати виключно дослідницькими працями. Радше це хроніки окремих військових підрозділів з відзначенням найважливіших подій, оповідями про солдат і офіцерів, які відзначилися у тих або інших битвах. Увага приділялася як військовим діям полку, так і його внутрішньому життю й повсякденності. Політичні події розглядалися у фоновому режимі й виключно, якщо вони стосувалися військового підрозділу.

На написання й видання полкової історії дослідники витрачали, зазвичай, кілька років, хоча, на думку А. З. Мишлаєвського, для детального дослідження необхідно було 8–10 років [19, с. 24]. Тієї ж думки, дотримувався О. Г. Мартинов. Він вважав, що лише на розробку справ Московського архіву необхідно кілька років і зусилля кількох істориків [18, с. VII].

Часто роботи виконувалися запрошеними фахівцями за участі офіцерів частини. Залучення цивільних дослідників обумовлювалося такими причинами: нестачею вільного часу в офіцерів частини, відсутність у офіцерів навичок дослідної й архівної роботи, відсутність літературних здібностей. До робіт долучалися хранителі полкових музеїв. Полковий історик розпочинав роботи з дослідження справ полкового архіву й інших історичних матеріалів, які зберігалися у частині, а саме щомісячних і щорічних рапортів, вхідних й вихідних журналів, судових справ, формулярних списків (останні давали можливість відтворити бойовий шлях частини). Опис внутрішнього життя базувався, також, на спогадах військових тощо. Спогади про діяльність полку могли бути, а могли й не зберегтися. Так, Є. Альбовському, працюючи над історією Харківського козацького полку, не вдалося знайти жодних спогадів чи записок, тих хто служив у підрозділі. Але й наявні спогади, зазвичай, не охоплювали весь історичний шлях підрозділу. Військовий історик А. Луганін вважав це джерело достатньо суб'єктивним і насиченим історичними помилками.

Основним джерелом дослідження полкової історії, на думку А. Луганіна, може слугувати лише статистика: "... мертва сама по собі кожна окремо, при співставленні її з іншими, цифра красномовно розповідає нам про життя полку крок за кроком і при цьому зовсім не заангажовано" [16, с. 3]. Євген Альбовський зазначав, що основним джерелом дослідження історії полку є полковий формуляр. Він був своєрідним літописом підрозділу. Але полковий формуляр часом містив значні хронологічні прогалини й мав значну кількість історичних помилок. Є. Альбовський одним із найважливіших джерел дослідження історії полку вважав накази командирів. Він стверджував що вони є дзеркалом у якому відображається полкове життя, де з неймовірною ясністю віддзеркалюється особистість командира, його ставлення до підлеглих і його діяльність.

Після дослідження полкового архіву складалася коротка історія з посиланнями на джерела. Третім кроком було створення детальної історії полку. З 1904 р. циркуляром Головного штабу від 16 вересня було встановлено такий порядок написання полкових історій. Дослідник мав узагальнити матеріали і доповісти про результати командиру дивізії. Якщо останній затверджував подані матеріали було можливим перейти до написання історії. Інколи місцеві архіви не дозволяли докладно простежити історичне минуле полку. Так, О. Г. Мартинов зазначав, що зберігання полкових документів ніколи не було предметом особливого піклування командирів підрозділів, особливо у військовий час. Тому повсякденне життя солдатів підрозділу практично залишилося поза увагою дослідника, оскільки були відсутні взагалі особисті справи військовослужбовців [18, с. VII].

Микола Гербель у передмові до своєї праці зазначав, що значна частина архіву Ізюмського гусарського полку загинула під час пожежі 1811 р. у м. Ліді, а інша вже у Літині зберігалася неналежним чином і постраждала від вологи [9, с. VI]. Такий самий стан справ спостерігався й у Харківському Слобідському козацькому полку. Архівні документи, які відображали історію підрозділу до 1794 р., було втрачено під час революційних подій у Варшаві.

Ще однією перешкодою щодо детального висвітлення історії військового підрозділу була розпорошеність архівних справ по різних архівних установах. Є. Альбовський зазначав, що справи Харківського Слобідського козацького полку з 1803 до 1828 рр. зберігалися у м. Лівнах, до 1835 р. – у міській ратуші у Несвіжі, до 1846 р. – у Золотоноші. Сам полковий архів містив лише послужні списки офіцерів з 1855 р. й накази командира підрозділу з 1852 р.

А відповідно полковий архів не міг слугувати ґрунтовним джерелом з історії підрозділу.

У таких випадках дозволялося відрядити автора до центральних архівних установ. Є Альбовський згадував, що відрядження сплачувалося державою з розрахунку від 1 крб 50 коп обер-офіцерам й 3 крб штаб-офіцерам добових [1, с. IV]. Фінансування відрядження регулювалося циркуляром Головного штабу від 9 грудня 1882 р. за № 276 [17, с. 78].

У 1910 р. розряд полкових і корабельних історій ІРВІТ розробив новий циркуляр Головного штабу. Він встановлював оплату за відрядження й збільшувався термін роботи дослідників у Центральних архівних установах до 6 місяців.

Дослідження велися у таких установах: Загальний архів Головного штабу, Військово-вчений архів Головного управління Генерального штабу, архів Канцелярії Військового міністерства, архів капітулу Російських імператорських і царських орденів, архів морського міністерства, архів Міністерства іноземних справ, Сенатський архів, Архів св. Синоду, архів Державної ради, Московський архів міністерства юстиції, Артилерійський історичний музей, Інтендантський музей, Суворовський музей, Імператорська публічна бібліотека тощо. Найважливішою для дослідників полкових історій установою був Московський відділ архіву Головного штабу. Тут зберігалися формулярні списки усіх полків, щомісячні рапорти, особові справи генералів, рапорти, доповідні записки й інші історичні документи, які дозволяли реконструювати бойовий шлях і повсякденне життя полків.

У 1913 р. вийшла друком праця полковника, бібліотекаря Головного штабу О. І. Григоровича "Опыт руководства к составлению полковых историй", яка стала своєрідним методичним посібником для дослідників [11]. Автор пропонував на першому (підготовчому) етапі вивчити полкову хроніку, створити програму збирання матеріалів, скласти список офіцерів, звернення до офіцерів з проханням підготувати історичні записки, робота у бібліотеці й архіві полку, штабу дивізії, корпусу, укладання бойової хронічки полку, огляд історії війн і вибірка необхідних матеріалів, дослідження історії полків, з якими підрозділ мав бойові завдання і зрештою укладення полкової історії.

Полкові історії мали достатньо різну структуру. Побутувало кілька варіантів. Зазвичай автор розподіляв зібраний матеріал на кілька логічних частин за напрямками діяльності підрозділу й викладав

кожен з них від його заснування до часу створення полкової історії. Інший прийнятий варіант це розташування історичних подій у хронологічному порядку й оповідь про всі сфери діяльності полку у кожному з часових проміжків. Цей спосіб був найбільш поширений. Історичний матеріал розподілявся за такими рубриками: 1. Організація полку. Тут автори описували ті підрозділи, до яких входив полк, його оснащення й спорядження. 2. Комплектування полку. 3. Служба й заняття. 4. Становище чинів – службове й не службове. 5. Моральний стан полку. 6. Санітарний стан. 7. Побут. 8. Зовнішня діяльність полку. Кожна з рубрик підсумовувалася висновками автора.

Інколи події, пов'язані з життям військового підрозділу, викладалися у хронологічній послідовності з урахуванням років царювання того або іншого імператора й основних військових подій XIX ст. Прикладом може слугувати історія 12 Драгунського Стародубського полку ротмістра О. Г. Мартинова [18]. Полкова історія включала такі розділи: 1. Формування полку. 2. Вступ на престол імператора Павла. 3. Імператор Александр I. 4. Вітчизняна війна. 5. Польське повстання. 6. Царювання імператора Александра II. 7. Війна з Туреччиною. 8. Повернення полку на постійне місце перебування. У додатках подавалася інформація про шефів підрозділу, полкових командирів, офіцерів, списки про нагородження тощо.

В окремих випадках автори здійснювали історичні екскурси у часи, які передували створенню військових підрозділів. Так, Микола Гербель, описуючи історію Ізюмського Слобідського козацького полку, розпочав оповідь із заселення Слобідської України, згадавши первісні часи, а також скіфів, сарматів, печенігів, хозар, виникнення міст Чугуєва й Царєборисова. У першому розділі автор довів виклад до створення п'яти Слобідських полків: Рибінського, Ізюмського, Сумського, Охтирського і Харківського. До історичного екскурсу долучено було історичні джерела створені попередниками, наприклад свідчення французького інженера Гійома Левассера де Боплана. Крім викладу історії полку, історію заселення Слобідської України подав також Є. Альбовський.

Зазвичай полкові історії доповнювалися статистичним і джерельним матеріалом, який ілюстрував комплектування й бойові звершення підрозділу. Вартість видання могла бути різною. Історія полку за сто років коштувала приблизно 6–7 тис. рублів [25, с. 163–164]. Вартість багатотомних видань сягала 40 тис.

Таким чином, у другій половині XIX ст. одним з напрямків військово-історичних досліджень, стала “полкова історіографія”. Створені у цей час полкові історії поділялися на історії для офіцерського

складу, короткі історії для нижчих чинів, пам'ятні й записні книжки для новобранців. Наукові розвідки, які стосуються Наддніпрянської України, мають кілька типів: дослідження історії полків, які були сформовані на основі українських козацьких Слобідських і полкові історії підрозділів, які у певний час перебували в Україні. Переважна більшість з них мала офіційний, пропагандистський характер, і присвячувалася ювілеям військових підрозділів.

Упродовж другої половини XIX ст. було розроблено методику військово-історичних досліджень. Проблемами щодо реалізації наукових розвідок були недосвідченість авторів, розпорошеність архівів, загибель частини документів під час війн або унаслідок недбалості осіб, які відповідали за зберігання. Провідними дослідниками цієї доби були П. О. Бобровський, О. І. Михайловський-Данилевський, А. З. Мишлаєвський, В. О. Потто, Є. О. Альбовський, О. І. Григорович.

Отже, упродовж XIX – на початку XX ст. було опубліковано низку військово-історичних досліджень, які висвітлюють основні події минулого Наддніпрянської України, містять краєзнавчі розвідки з історії Слобожанщини, деталізують бойовий шлях окремих гусарських, уланських, драгунських, піхотних полків.

Література

1. Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка (1651–1765 гг.). / Е. А. Альбовский. – Харьков : Тип. Губернского Правление, 1895. – 231 с.
2. Беловинский Л. В. Истории полков русской армии / Л. В. Беловинский // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 12. – С. 88–90.
3. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России / Л. Г. Бескровный. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1957. – 454 с.
4. Бескровный Л. Г. Очерки военной историографии России / Л. Г. Бескровный. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 316 с.
5. Бобровский П. О. Истории полков русской армии / П. О. Бобровский // Русский инвалид. – 1904. – № 84.
6. Висковатов О. В. Краткая история Кавалергардского Ея Императорского Величества полка / О. В. Висковатов. – СПб. : Военная Типография, 1832. – 96 с.
7. Волков С. В. Русский офицерский корпус [Электронный ресурс] / С. В. Волков. – М. : Воениздат, 1993. – 368 с. Сайт "Военная литература". – Режим доступа:
http://militera.lib.ru/h/volkov_sv1/index.html. – Назва з екрана.
8. Габаев Г. С. О некоторых вопросах полковой историографии: Доклад, прочитанный 11 января 1912 г. в разряде полковых и корабельных историй / Г. С. Габаев. – М., 1912.

9. Гербель Н. В. Изюмский слободской казачий полк, 1651–1765 / Н. В. Гербель. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1852. – 163 с.
10. Григорович А. И. Перечень историй и памятков войсковых частей. Гвардейский корпус, гренадерские, пехотные и стрелковые части, драгунские, уланские, гусарские и казачьи полки. – 2-е изд., доп. – Ч. I / А. И. Григорович. – СПб. : Первая Женская Типография Т-ва “Печ. Станка”, 1913. – 96 с.
11. Григорович А. И. Пособие для составления полковых историй и устройства музеев / А. И. Григорович ; сост. и. д. столонач. Арх. ист. отд. Гл. упр. Ген. штаба ротмистр А. Григорович. – СПб. : Военная типография, 1906. – 156 с.
12. Заланский К. М. Военно-историческая работа в русской армии (конец XIX – начало XX в.) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / Заланский К. М. – М. : Военный университет, 1987. – 27 с.
13. Егорьев Б. Памятка Киевского гренадера / Б. Егорьев. – М. : Тип. Борисенко и Бреслин, 1900. – 36 с.
14. Козюренко К. Л. Полковые истории русской армии. Библиография [Электронный ресурс] / К. Л. Козюренко. – Режим доступа: <http://chigirin.narod.ru/ppolkov.html>. – Назва з екрана.
15. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского ; примеч. И. Л. Бутича. / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.
16. Луганин А. Опыт истории лейб-гвардии Волынского полка / А. Луганин. – Варшава : Тип. С. Оргельбранда, 1884. – Ч. 1 (1817–1849). – 438 с.
17. Луганин А. Полковая “историография” / А. Луганин // Военный сборник. – 1901. – 11 ноября. – С. 75–99.
18. Мартынов А. Г. История 12 Драгунского Стародубского полка / А. Г. Мартынов. – СПб. : Типография “Бережливость”, 1908. – 328 с.
19. Мышлаевский А. З. О полковых “историографах” : пособие для составления полковых историй и устройства музеев / А. З. Мышлаевский. – СПб., 1906.
20. Потто В. А. История Ахтырского гусарского полка / В. А. Потто. – СПб., 1902.
Т. 2. – 1765–1796. – 1902. – 154, 17 с., 27 л. илл. карт.
21. Потто В. А. История Новороссийского драгунского полка. 1803–1865. / В. А. Потто. – СПб., 1866. – XIII, [3]. – 631 с.
22. Рабинович М. Д. Полки петровской армии 1698–1725 : краткий справочник / под ред. доктора исторических наук Л. Г. Бескровного // Труды Государственного ордена Ленина исторического музея / М. Д. Рабинович. – М. : Советская Россия, 1977. – Вып. 48. – 110 с.
23. Рудницкий А. Памятка 125-го Курского пехотного полка / А. Рудницкий. – Житомир : Типо-Литография С. Бродовича, 1891. – 71 с.

24. Соколовский М. Полковая история в её постепенном развитии / М. Соколовский, С. Гулевич // Военно-исторический сборник. – 1912. – № 1. – С. 15–44.

25. Хохлов И. В. Полковая историография русской армии в конце XIX – начале XX вв. / И. В. Хохлов // Вопросы истории. – 2008. – № 2. – С. 159–166.

26. Ченнык С. Крымская кампания 1854–1856 гг. Восточной войны 1853–1856 гг. / С. Ченнык // Военно-исторический очерк. – Севастополь, 2010. – Ч. 1. – Вторжение. – 320 с.

27. Шеин И. А. 1812 год в военной историографии в канун 100-летней годовщины Отечественной войны / И. А. Шеин // Труды ГИМ: Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография. – М., 2002. – Вып. 132. – С. 269–270.

28. Шустов В. Н. История 25-го Драгунского Казанского полка 1701–1901 гг. / В. Н. Шустов. – К. : Типография Штаба Киевского военного округа, 1901. – 424 с.

УДК 94(477)“18/19”

I. В. Гулак

Податкова політика та податкова система Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті розглядається питання податкової політики та податкової системи Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: податки, податкова система, фінансова система.

В статье рассматривается вопрос налоговой политики и налоговой системы во второй половине XIX – начале XX века.

Ключевые слова: налоги, налоговая система, финансовая система.

The article discusses the questions of the tax politic and tax system of the Russian empire in the second half of XIX – early XX centuries.

Key words: tax, tax system, financial system.

У цьому світі неминучі тільки смерть і податки.
Бенджамін Франклін

Вагомою регуляторною та стимулювальною складовою держави є її податкова система.

Податки – обов'язковий елемент фінансової системи у всі часи й у всіх державах незалежно від того, яку модель економічного розвитку вона обирає. Відсутність податків паралізує фінансову систему загалом, роблячи її неієздатною, а в остаточному підсумку – позбавленою будь-якого сенсу. У сучасних умовах нестабільності та кризових явищ постає потреба у створенні ефективної системи оподаткування, що спонукає поглянути у минуле, щоб не допустити низки помилок сьогодні.

Вивченням питання еволюції податкової системи України займається значна кількість науковців, проте воно є недостатньо дослідженим. Серед дослідників питань, пов'язаних з розвитком податкових систем, можна виділити таких вчених, як: Н. Н. Британську, Д. В. Шпильову, К. Г. Синиченку, М. С. Грушевського, О. Субтельного, Ф. О. Ярошенку, В. Л. Павленку [8] та ін.

Завданнями автора статті є дослідження еволюції податкової системи, аналіз її особливостей та вивчення її впливу на економічний розвиток держави.

Дослідження питань стосовно розвитку податкової системи є важливими внаслідок необхідності всебічного реформування економіки, підвищення рівня фінансової безпеки країни, зміцнення її фінансових можливостей. Формування податкової політики та подальша її реалізація має важливе значення та вирішальний вплив на податкову систему держави. Адже саме завдяки сформованій податковій політиці встановлюються ті чи інші податки, надаються податкові пільги, встановлюються ставки податків тощо.

Щодо визначення та виокремлення податкової політики серед учених немає одностайності. Деякі вчені взагалі не виділяють державну податкову політику як самостійний напрям державної політики, а розглядають її у складі бюджетно-податкової політики, під якою розуміють діяльність держави, що визначає джерела формування державної казни, формування податкової системи та державного бюджету [3, с. 73].

Зауважимо, що визначення терміна "податкова політика" здебільшого наводять учені-економісти. Так, державна податкова політика розглядається як система заходів із залучення фінансових ресурсів до державного бюджету й державних цільових фондів, що передбачають здійснення обов'язкових платежів та відрахувань [1, с. 311]. Також є позиція, згідно з якою податкова політика – це діяльність держави у сфері запровадження правової регламентації та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих фондів держави [3, с. 74].

Правове тлумачення податкової політики наведено В. П. Печуляком, який під податковою політикою розуміє постійну, організовану, системну й цілеспрямовану діяльність / бездіяльність компетентних державних органів щодо засобів, методів і форм організації системи мобілізації податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів та інших цільових фондів, а також їх правову регламентацію з метою забезпечення збалансованості державного бюджету та стимулювання економічного розвитку країни [3, с. 74].

Таким чином, суть, структура та роль податкової системи визначаються податковою політикою держави, яка самостійно проводить цю політику в країні, відповідно до завдань соціально-економічного розвитку. Через податки, пільги, фінансові санкції за порушення норм податкового законодавства, які виступають невід'ємною частиною податкової системи, держава висуває єдині вимоги до ефективного ведення господарської діяльності у країні.

Податкова політика у державі, яка формується відповідними державними структурами, на практиці має прояв у податковій системі

країни. При визначенні податкової системи важливо розмежувати два підходи до її розуміння. По-перше, податкова система – це сукупність податків і податкових платежів, які законодавчо закріплені в державі. По-друге, податкова система включає механізми нарахування, сплати податків та організації контролю і відповідальності за порушення податкового законодавства [3, с. 76].

Основною базою побудови податкової системи є обсяг бюджетних витрат. Податки – не самоціль, а засіб для виконання державою своїх функцій, і з цих позицій вони походять від державних витрат.

Сучасні податкові системи мають досить складну структуру, що включає в себе різні види податків, які дозволяють урахувати і майнове положення платників, і одержувані ними доходи. Різноманіття форм податків пов'язано з прагненням урахувати розходження в платоспроможності платників податків, зробити оподаткування в цілому психологічно більш легким, відбити розмаїтість форм доходів, впливати на споживання і нагромадження.

Історія розвитку оподаткування свідчить, що податки можуть бути не тільки джерелом наповнення бюджетів, але й інструментом регулювання тих або інших соціально-економічних процесів. Наприклад, уряди країн можуть використовувати податкову систему для перерозподілу доходів між членами суспільства, стимулювати деякі види діяльності. Свідоме використання податків для досягнення визначених цілей відбувається в межах податкової політики [4].

Формуючи податкову політику, держава шляхом збільшення або зменшення державного обсягу податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаданню господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики. Використовуючи податкові пільги, держава регулює пропорції в економічній структурі виробництва й обміну, пропорції у розвитку продуктивних сил. Організація оподаткування здійснює значний вплив на реалізацію суспільного продукту, темпи нагромадження капіталу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави.

Податкова політика має бути спрямована на вирішення поставлених перед суспільством завдань, серед яких виділяють довгострокові і короткострокові. Податкова політика є системою урядових заходів для досягнення визначених завдань, що стоять перед суспільством, за допомогою податкової системи країни. Податкову

політику розглядають у широкому і вузькому аспектах. У широкому – вона охоплює питання формування державних доходів за рахунок постійних і тимчасових джерел (відповідно до податків і позик). Держава не може встановлювати занадто високий рівень оподаткування через протидію суспільства, вона змушена використовувати державні позики для покриття своїх витрат. Однозначно оцінювати політикові широкого використання позик не можна. Усе залежить від конкретної ситуації, але в будь-якому випадку позики необхідно повертати, а це можливо тільки за рахунок додаткових надходжень податків. Отже, державні позики – це не що інше, як відкладені на майбутнє податки. У вузькому аспекті податкова політика охоплює діяльність держави тільки у сфері оподаткування – встановлення видів податків, платників, об'єктів, ставок, пільг, термінів і механізму зарахувань у бюджет [4]. Таким чином, можна сказати, що головна мета податкової системи повинна полягати в забезпеченні надходжень податків у бюджет.

Податкова система може мати значний вплив на діяльність і поведінку платників податків. Унаслідок цього часто пропонують використовувати податкову систему для забезпечення визначеного бажаного поведінки суб'єктів оподаткування, хоча така ціль не має нічого спільного із забезпеченням надходжень у бюджет.

Податкова система не може бути дискримінаційною стосовно одних платників податків і надавати переваги іншим.

Податкова система повинна бути прогресивною, повинна сприяти інвестиціям, економічному розвитку, конкурентноздатності і працевлаштуванню, повинна бути стабільною та прогнозованою. Податкова система повинна бути за можливості більш простою та зрозумілою, а адміністрування податкової системи повинне бути справедливим і чесним [6, с. 364].

Отже, у світі не існує жодної податкової системи, яка б відповідала всім вищенаведеним вимогам, яким повинна була б відповідати оптимальна податкова система.

Податкова політика, як наголошує Ю. Б. Іванов, має два аспекти: формування державного бюджету і власне стягнення податків згідно зі всіма елементами податкової системи. Щодо першого аспекту – держава не може встановлювати максимальний рівень оподаткування через можливість появи соціальної напруги. У зв'язку з цим для покриття частини витрат використовуються позики як відкладені на майбутнє податки [6, с. 365–370].

Проблема побудови оптимальної податкової системи полягає у забезпеченні балансу потреб і можливостей держави і громадян,

публічними і приватними інтересами. Визначення податкової системи у працях російських фінансистів розглядається як комбінація податків, побудована відповідно до наукових принципів оподаткування для фінансування державних витрат (І. Янжул); взаємопов'язана сукупність податків, що склалася в певній державі під впливом всіх соціально-політичних, економічних і фінансових чинників (М. Соболев). У підручнику В. Федосова податкова система розглядається як "сукупність встановлених у країні податків", які "повинні бути взаємопов'язані між собою, органічно доповнювати один одного, не заходити у суперечність із системою в цілому та іншими її елементами" [6, с. 370].

В. Пушкарьова розглядає податкову систему як сукупність податків, що справляються в державі, форми і методи побудови їх, методи обрахування податків і податковий контроль. В. Вишневський характеризує податкову систему не лише як сукупність податкових законів, але й як інститут, що включає специфічний соціальний прошарок фінансових спеціалістів; правила і традиції бухгалтерського обліку; створені державою фіскальні та фінансові установи; формальні і неформальні процедури, пов'язані з обрахуванням, сплатою і розподілом визначених законодавством обов'язкових платежів.

Вітчизняні економісти О. В. Олійник, І. В. Філон визначають податкову систему як сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів, що справляються у встановленому законами України порядку. У більш широкому розумінні податкова система включає правові основи оподаткування, виконавчо-контролюючі органи, порядок розроблення та законодавчого закріплення формальних правил оподаткування, неформальні правила оподаткування [6]. Протягом кількох століть (від чотирьох принципів оподаткування, узагальнених А. Смітом, до дев'яти принципів, запропонованих А. Вагнером, і п'яти принципів, сформульованих Дж. Е. Стігліцом) вони доповнювалися, обґрунтовувалися, набували більш яскравих і точних формулювань. Зокрема, сформульовані А. Смітом принципи етичного та організаційно-технічного характеру були згодом доповнені принципами фіскальної достатності (А. Вагнер), економічної ефективності (Р. Мардсен, Дж. Е. Стігліц), політичної відповідальності (Дж. Е. Стігліц). Значення деяких принципів оподаткування з часом змінювалося, насамперед, принципу справедливості. Не залишалася сталою і субординація їх. Зокрема, А. Вагнер, враховуючи важливість державних функцій і необхідність фінансового забезпечення їх виконання, на перше місце поставив фіскальні принципи достатності та еластичності обкладання, тоді як більшість

його попередників і сучасників першочерговим вважали принцип справедливості оподаткування. В. Твердохлебов відстоював думку, згідно з якою вищим принципом обкладання є розвиток продуктивних сил. Натомість Дж. Е. Стігліц першорядним визнав принцип економічної ефективності, згідно з яким податкова система не повинна перешкоджати ефективному розподілу ресурсів. Ця позиція вченого цілком відповідає основним ідеям неолібералізму, з його вимогою обмеженого державного втручання в механізм ринкового саморегулювання [5, с. 76].

На початку ХХ ст. жваво обговорювались концепції податкової системи, побудовані відповідно до принципу розвитку продуктивних сил. Згідно з концепцією професора Андрее – основу податкової системи мають становити два податки: на нормальний (середній) дохід від капіталу і на використання капіталу, диференційований залежно від мети його використання. Майновий податок, на думку Андрее, не варто включати до податкової системи. Акцизи можуть застосовуватися переважно як засіб обкладання дрібних доходів і забезпечення диференційованого обкладання предметів першої погребі та предметів розкоші. В інтересах народного господарства має бути збережено також захисне мито. Податок на спадщину має утримуватися тоді, коли заподіяна ним шкода (послаблення стимулів до заощаджень) буде меншою, ніж користь від запровадження (заохочення до енергійної праці). Об'єктом обкладання має бути і дійсний дохід від праці, особливо задіяний у виробництві нематеріальних цінностей, що сприятиме надвиробництву їх. Така податкова система має спонукати до перетворення непродуктивного капіталу в продуктивний, а також забезпечення пропорційності в його розподілі між галузями виробництва [6, с. 80].

О. В. Олійник, І. В. Філон основними принципами податкової політики як діяльності актів вважають: фіскальну й економічну ефективність (достатність доходів, мінімізацію видатків на збирання доходів і запобігання ухиленню від сплати платежів до бюджету, еластичність податкової системи, рівномірний розподіл податків між адміністративно-територіальними одиницями) та соціальну справедливість (платниками податків повинні виступати всі члени суспільства, які отримують доходи). Історія розвитку податкових систем засвідчила еволюційний пошук застосування різних принципів для побудови оптимальних моделей і впровадження режимів оподаткування (загальний і спрощений режим; єдиний податок і численні податки та збори).

На початку ХІХ ст. в імперії було встановлено нові податки. Зо-крема, з легкої руки вихованця Петербурзької семінарії, реформатора

М. Сперанського в 2–3 рази збільшено подушний та оброчний податки, встановлено прибутковий прогресивний податок з поміщиків, нові непрямі податки, акцизи й мита. За царювання Олександра I було засновано Міністерство фінансів, Державне казначейство (посада державного скарбника була заснована за Павла I), державний контроль, Комісію з погашення боргів підвищено усі податки, впроваджено тимчасовий прибутковий податок з поміщицьких маєтків. Подушні збори вже не відігравали визначального значення у податковій системі.

У 1859 році було утворено комісію з перегляду податків і зборів. Серед заходів, здійснених за рекомендаціями податкової комісії, – заміна з 1 січня 1863 року “питейным” акцизом відкупного “питейного” збору; скасування подушного податку з міщан.

У 1875 році встановлено державний поземельний податок – єдиний податок, який сплачували зі своїх земель поміщики-дворяни. У 1880 році під впливом громадської думки було скасовано один з найтяжчих для населення податків – податок на сіль.

У 1879 році замість податкової комісії було засновано нову комісію для обговорення пропозицій про скасування подушного податку.

У 1887 році подушну подать з селян було замінено поземельним податком. Обтяжливі податки стали для України зловоденною проблемою. Проте російський уряд мало переймався проблемами народу й упроваджував усе нові й нові податки та форми контролю за надходженнями до бюджету. Саме з цією метою 30 квітня 1885 р. за проектом міністра фінансів М. Бунге при казенних палатах були впроваджені посади податкових інспекторів, які контролювали господарську діяльність й розміри одержаних прибутків, викривали зловживання при зменшенні у звітах реальної суми прибутків. Було впроваджено також посади податкових ревізорів, які контролювали діяльність місцевих установ та податкових інспекторів. Завдяки цим заходам урядові вдалося збільшити податкові надходження, створити перевищення експорту над імпортом, примножити золотий запас [4]. Сучасники М. Бунге розуміли, що здійснюване ним реформування податкової системи вимагає неабиякої сміливості й навіть самовідданості, аби наважитися на скасування податків, коли бюджет зазнавав щорічних великих дефіцитів.

Низка нових заходів в економічній політиці сприяла проведенню податкової та грошової реформ 1895–1897 років, яку підготував та провів у життя міністр фінансів С. Вітте.

Але головне й вирішальне значення у збільшенні надходження прибутків до державної скарбниці мали непрямі податки. Одним з найефективніших засобів стала державна монополія на горілку.

У сфері фінансів для Росії початку ХХ ст. характерним було бурхливе зростання державного бюджету. Але зміни у політичній, економічній та соціальній політиці Російської імперії відобразилися на внутрішній ситуації в Україні.

В основі російської економічної політики лежали, по-перше, ідеї англійських економістів ХVI–ХVII ст., які розглядали оптимізацію оподаткування через призму співвідношення між прямими та непрямими податками, по-друге, починаючи з середини ХІХ ст., помітно вплинула філософська концепція марксизму, за якою треба було здійснити перерозподіл фінансових ресурсів на користь немаєтних класів з метою розв'язання частини їхніх проблем.

До початку 1860-х років стала зрозумілою необхідність серйозних змін у суспільно-економічному ладі Росії. Питання про те, в якому напрямі повинні бути проведені зміни, представниками різних суспільних верств вирішувався по-різному, звідси витікає і те, що і проекти реформ були різними. В деяких проектах передбачалося збереження старого ладу, коли селянство повинно було обробляти землю поміщиків, отримуючи від нього в своє користування мінімальний шмат землі в якості натуральної "заробітної плати", в інших – селянам надавалося економічна свобода, але така яка зберігала б необхідність для них "добровільного" власного закріпачення. Державі повинно бути передано право безпосереднього володіння і розпорядження всіма селянами. За таких умов виникала можливість величезних вкладів в ті галузі промислового і транспортного будівництва, які не могли бути підвищені за рахунок приватної ініціативи. Відкривалися можливості для вкладів у невиробничу сферу, для матеріального забезпечення змін в адміністративній та військовій системах. Але дворянська держава не могла, звичайно, не турбуватися про "ображених" поміщиків, у яких відбиралися селяни і які лишалися частини своїх земельних багатств. Правлячі реформатори забезпечували поміщиків тим, по-перше, що надавали їм можливість не лише зберегти за собою землі, якими вони раніше користувалися, але й ще збільшити їх за рахунок скорочення традиційного селянського наділу. І, по-друге, тим, що феодальну ренту поміщики могли отримувати після реформи більш надійним, ніж раніше, шляхом: з початку у вигляді фінансового оброка, пізніше авансом, а в результаті – викупною ссудою, яка надавалася державою селян.

Істотні зміни протягом XIX – початку XX ст. відбулися в системі фінансово-кредитних відносин, які існували на українських землях. Головним джерелом бюджетних доходів царської Росії у першій половині XIX ст. були оброчний і подушний податки із селян. У галузі торгівлі – шинкові та митні збори. У промисловій сфері – податки з капіталів і торгових оборотів, незначні податкові збори із дворян. У структурі доходів знизилася частка подушного та оброчного податків і зросла частка непрямого оподаткування, насамперед так званого питейного доходу, який продовжував ґрунтуватися на системі відкупів і перед селянською реформою 1861 р. становив майже 30 % державного бюджету.

Отже, реформи, що відбувалися протягом другої половини XIX ст., призвели до утвердження капіталістичного способу господарювання. Найважливішим результатом цих перемін стало індустріальна модернізація, що була генератором усіх економічних і соціальних змін у тогочасній імперії та її національних окраїнах.

Доба ринкових відносин покликала до суспільного творення найбільш пристосованих, енергійних, підприємливих, працьовитих та матеріально здатних людей. Саме вони стали заповзятливими організаторами і творцями фабрично-заводської промисловості, нових форм торгівлі та кредитно-банківської системи.

Одночасно з різкими змінами в суспільному бутті, що відбувалися в Україні у пореформенну добу, йшов невпинний процес інтегрування української економіки в загальноімперську. Тисячами невидимих ниток українська економіка дедалі тісніше прив'язувалася до імперського державного тіла, зазнаючи колоніального визиску з боку метрополії.

Швидкий індустріальний розвиток країни потребував упорядкування фінансово-грошово-податкової системи. Відомо, що податки – це найбільш пізня форма державних доходів. Первісно податки мали назву *auxilia* (від. грец. допомога) і носили тимчасовий характер.

Слід зауважити, що видатними економістами і філософами різних часів висувалося чимале число теорій щодо походження податків. Одні автори вважали податок боргом кожного громадянина перед державою за забезпечення власного спокою і добробуту (Т. Гоббс); інші вважали податок жертвою, яку приносить індивідуум в інтересах держави (К. Канар), треті вважали податок страховою премією, а платників податків називали членами страхової спільноти, які страхують себе і свій бізнес від негативних суспільно-політичних процесів (М. Тьєр, Ф. Жирарден); деякі навіть висунули так звану теорію

насолоди, яка полягала у тому, що завдяки податкам людина отримує задоволення від суспільного порядку, правосуддя, забезпечення особистості й власності. Отже, сплачувати податки – значить отримувати насолоду (Сімонд де Сімонді).

Література

1. Базилевич В. Д. Державні фінанси : навч. посіб. / за заг. ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Атіка, 2002. – 368 с.
2. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собрание генералами генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб., 1865. – 345 с.
3. Коваль Д. А. Податкова політика та податкова система: сучасний стан та напрями розвитку / Д. А. Коваль // Право. – 2014. – № 4. – С. 73–76.
4. Кравченко О. М. Податкова система України: стан та перспективи розвитку / О. М. Кравченко, Т. І. Кравченко // Право. – 2013. – № 3. – С. 67–72.
5. Тишковська Н. Л. Податкова система в Україні / Н. Л. Тишковська // Трипільська цивілізація. – № 7. – С. 76–84.
6. Трофімова Л. В. Податкова політика і податкова система / Л. В. Трофімова. – Форум права. – 2010. – № 1. – С. 364–370.
7. Чала О. А. Сучасна податкова система: інноваційні процеси / О. А. Чала // Економіка та підприємництво. – 2013. – № 6. – С. 133–136.
8. Ярошенко Ф. О. Історія податків та оподаткування в Україні : навч. посіб. / Ф. О. Ярошенко, В. Л. Павленко. – Ірпінь, 2002. – 240 с.

УДК 930:[94:37.011.3–051](477)"1944/195"

Л. М. Романець, І. М. Романюк

Українська історіографія повсякденного життя та соціального статусу вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років)

У статті здійснено концептуальний аналіз наукових досліджень повсякденного життя, соціального статусу, матеріально-побутових умов учителів України післявоєнних років. Авторами виокремлено етапи і періоди історіографії теми, напрями наукових розвідок. Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз наявної літератури, ми обмежуємо наше зацікавлення роботами, підготовленими дослідниками України. Досліджено основні історіографічні напрями вивчення даної проблеми вітчизняними науковцями.

Ключові слова: вчитель, статус, Україна, історіографія, повсякденність, наука, дослідження, напрям, суспільство, проблеми, освіта.

В статье произведено концептуальный анализ научных исследований повседневной жизни, социального статуса, материально-бытовых условий учителей Украины в послевоенные годы. Авторами выделены этапы и периоды историографии темы, направления научных исследований. Не претендуя на всесторонний анализ существующей литературы, мы ограничиваем наш интерес работами, подготовленными исследователями Украины. Исследованы основные историографические тенденции изучения данной проблемы отечественными учеными.

Ключевые слова: учитель, статус, Украина, историография, повседневность, наука, исследования, направление, общество, проблемы, образование.

The concept analysis of scientific research of everyday life, social status, way of living of the Ukrainian teachers in the postwar years is considered in the article. The authors emphasized some periods of historiography of the topic, and some scientific trends. Besides they limited the literary analysis paying attention to some ready research works made by the Ukrainian scientists.

Key words: a teacher, status, Ukraine, historiography, science, society, trends, research, problems, education.

Суспільно-політичні процеси 1944–1959 рр., займаючи особливе місце в новітній історії України, безпосередньо впливали на діяльність загальноосвітньої школи. Сфера освіти, її успішний розвиток – вирішальний чинник економічного та соціального зростання держави. У системі освіти загальноосвітня школа складає фундамент освіченості нації.

Новітні тенденції розвитку історичної науки на сучасному етапі пов'язані зі зростанням уваги до дослідження повсякденної історії, що цілком відповідає завданням розвитку історичних знань. Водночас норми повсякденного життя є вираженням соціально-культурного статусу як окремої особи, так і соціальної групи. Реалії тієї чи іншої епохи виявляються при вивченні деталей людської буденності. Проникнення в повсякденне життя і духовний світ учителів загальноосвітніх шкіл дозволяє наблизитись до більш глибокого розуміння епохи, більш точного відчуття часу. В цьому контексті педагогічні кадри стають об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу. Посилення уваги до повсякденного життя освітян зумовлене передусім їх визначальною роллю в житті українського суспільства.

Розвиток і функціонування шкільної освіти має надзвичайно важливе значення, вона є найдієвішим інструментом формування знань і свідомості підростаючого покоління. Крім того, деформація історичної науки в радянські часи замінила об'єктивне висвітлення на ідеологічні штампи. Тому процес накопичення історичних знань про загальноосвітню школу і педагогічних працівників залишився неоднозначним. Відновлення наукової істини має важливе значення для реформування системи освіти та формування національної самосвідомості громадян України.

Дане дослідження є спробою заповнити певну прогалину, яка існує у вітчизняній історіографії. Воно присвячене аналізу діяльності працівників освіти загальноосвітніх шкіл України, які зробили суттєвий внесок у розвиток освіти і культури України.

Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз наявної літератури, ми свідомо обмежуємо наше зацікавлення працями, підготовленими переважно дослідниками України. Зважаючи на доволі велику кількість праць, у яких тією чи іншою мірою повноти досліджується проблема становлення та розвитку радянської системи освіти, доцільним буде, на нашу думку, здійснити їх аналіз за кількома групами. До першої групи ми відносимо академічні, узагальнюючі видання УРСР; до другої – індивідуальні та колективні монографії, присвячені досліджуваній проблемі, а також окремі статті та брошури, що

виділяються серед інших своєю науковою чи педагогічною оригінальністю, дисертаційні роботи. Зрозуміло, що при аналізі робіт усіх груп наше зацікавлення насамперед спрямоване на досліджуваний період.

Поміж праць першої групи виділимо восьмитомну (у десятих книгах) "Історію Української РСР", у восьмому томі "Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки)" [37] подано фактичний матеріал про розширення мережі шкіл, збільшення кількості вчителів та учнів у них, зростання фінансових витрат на освіту. Тут же відзначається позитивна роль закону Верховної Ради Союзу РСР (грудень 1958 р.) "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР".

До першої групи видань належать і колективні монографії "Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967)" [59], "Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957" [64]. У них подано великий фактичний матеріал щодо становлення й розвитку радянської системи освіти, відбудови й зростання мережі шкіл, запровадження загальної обов'язкової початкової, восьмирічної та середньої освіти, підготовки і перепідготовки вчительських кадрів. Однак автори даних праць не змогли подати узагальнюючі дані, за якими можна було б простежити загальні тенденції кадрової політики в загальноосвітніх школах республіки. У роботах мають місце завищені оцінки, зокрема про неухильне зростання матеріально-технічної бази школи, забезпечення її вчителями.

Багатий фактичний матеріал з досліджуваної проблеми містить збірник "Народна освіта, наука і культура в Українській РСР" [60]. Збірник включає дані про рівень освіти населення, кількість загальноосвітніх шкіл, число вчителів та учнів у них, темпи шкільного будівництва та інше.

Історична література тих років базувалася на марксистсько-ленінських догмах і більшовицьких уявленнях про соціальну справедливість. Із цих позицій видана й узагальнююча праця "Розвиток української культури за роки радянської влади" [68], в рамках якої значне місце відведено розвитку освіти. У цій праці стверджується теза про добробут школи, говориться про неухильне зростання матеріального рівня як усього населення взагалі, так і вчителів та учнів зокрема. Між тим наслідки голоду, як і соціальне становище вчителів, не знайшли свого відображення у даній праці.

Серед видань виділяється низка індивідуальних і колективних монографій та збірників статей. Різні аспекти порушували автори, зокрема Є. Березняк [7], А. Бондар [10; 11], М. Грищенко [24; 25], С. Гутянський [27], О. Завадська [31; 32], І. Кошарний [43], М. Моторнюк [57; 58], К. Присяжнюк [61], О. Філіппов [86], Т. Шашло [92] та ін.

Питання розвитку загальноосвітньої школи розроблялися як в історико-педагогічному, так і безпосередньо в історичному аспектах. Увага до питань розвитку загальноосвітньої школи і педагогічних кадрів пояснюється тим, що саме в 40–50-х рр. в Україні домінували процеси відновлення семирічної, запровадження восьмирічної, відтак середньої освіти, що призвело до проблеми забезпечення школи педагогічними кадрами. Ця тема вважалася актуальною і тому знайшла своє відображення у низці праць наприкінці 50-х рр. Незважаючи на заангажованість переважної більшості висновків, почали з'являтися наукові праці, присвячені окремим аспектам соціально-культурного розвитку України. Звісно, пріоритетне значення відводилося позитивним зрушенням у галузі освіти. Характерними у цьому плані стали монографії М. Моторнюка [58], І. Богодиста [9], А. Ботвинова [12], О. Філіппова [86].

Офіційний розрив з політикою сталінізму дав поштовх до розширення тематики досліджень. У цей час навіть згадувалися деякі "помилки" у політиці партії та сталінські "перегини". Поряд з цим продовжувала діяти інерція "позитивності" у висвітленні політики партії та уряду в галузі освіти.

Новий етап у висвітленні діяльності загальноосвітньої школи розпочався у середині 50-х рр. "Відлига" справила певний позитивний вплив і на дослідження історії вчительства загальноосвітніх шкіл досліджуваного періоду. Інтерес істориків до даної тематики був спричинений певними змінами в системі освіти, зокрема "Законом про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР" (грудень 1958 р.) та відповідним Законом, прийнятим Верховною Радою Української РСР в квітні 1959 року [85].

Починаючи з 1959 р., дослідники стали зосереджуватися на висвітленні загальноосвітньої школи в контексті реформування народної освіти. Цим питанням стали присвячуватися монографії та наукові статті.

Однією з перших в українській історіографії радянської доби висвітлювала функціонування загальноосвітньої школи в умовах її реформування О. Завадська [31; 32]. Загалом, праці дослідниці мають пізнавальне значення, на їх основі можна прослідкувати

процес нагромадження історичних знань про реформування загальноосвітньої школи.

В історичних працях визначаються причини, які спонукали вище державне керівництво виступити ініціатором реформування народної освіти в кінці 50-х років ХХ ст. Одним з перших, хто звертався до тогочасної освітньої реформи, були історики С. Гутянський [27], М. Миргородський [53], К. Присяжнюк [61]. М. Гриценко в своїй монографії рішення влади про реформування освіти розцінив як "новий етап в історії радянської школи" [22].

Внесок у тогочасну розробку окремих напрямів розвитку загальноосвітньої школи своїми дослідженнями зробив М. М. Моторнюк [57]. На основі аналізу фактичного матеріалу він поряд з формами і методами партійного керівництва шкільною освітою в Україні відображає роль школи в суспільному розвитку. Однак усі форми і методи виховання розглянуто через призму "комуністичного виховання підростаючого покоління".

У кінці 50-х на початку 60-х років стали з'являтися індивідуальні та колективні праці. Їх авторами були В. Сухомлинський [80–82], Т. Шашло [92], К. Колосова [41], О. Завадська [31], А. Лукашенко [50], С. Гутянський [27]. Ці та інші автори в своїх працях не стільки досліджували існуючі в радянському житті процеси та явища народної освіти, скільки приводили факти для "підтвердження" перетворюючої ролі партії, "торжества її історичних накреслень і звершень".

Спільним для цих праць є те, що їх автори не лише обмежуються численним наведенням кількісних показників, а й вдаються до з'ясування суто педагогічних процесів, аналізують навчальні програми та плани з тих чи інших предметів для окремих класів, аргументують доцільність їх частих змін та уточнень. Однак вийти за межі установленого в той час погляду на роль школи в суспільстві та вчителя в ній автори не змогли.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми як в історичному, так і в історико-педагогічному плані, порушувалися у працях М. Гриценка [25], А. Зубаня [35], М. Лисака [48], І. Міценка [54], Д. Щербини [93]. Безумовно, більшість їх висновків витримані в дусі марксистсько-ленінської методології. Однак ці праці цікаві значним фактичним матеріалом.

З огляду на хронологічні рамки дослідження варто виділити доволі вагомий доробок І. Кошарного [43], який значною мірою визначав становлення освітніх процесів та формування учительських кадрів шкіл республіки.

Стимулом у підвищенні інтересів науковців до освітянської тематики було святкування річниць революції. Одне з чільних місць, присвячених цій нагоді, займали історичні огляди розвитку загально-освітньої школи в працях І. Білодіда [8], Л. Черкашина [88]. Вони висвітлювали історію школи за 40 років. Доробки названих авторів мали агітаційно-пропагандистський характер. Висвітлення загально-освітньої школи проводилося побіжно, в основному зверталася увага на позитивні аспекти відбудови шкільної мережі, кількісному зростанні вчителів та учнів. Характерними рисами цих видань були недостатня аргументованість, возвеличення досягнень радянської школи.

До історичного аналізу авторами залучені публікації, які певною мірою висвітлюють проблеми освіти в окремих областях та регіонах [14; 63; 65; 66; 67; 77]. Характерна ознака загальних праць полягає в тому, що вони констатували зростання кількості шкіл, учнів та вчителів тощо.

У цілому ж аналіз як історичної, так і історико-педагогічної літератури стосовно теми нашого дослідження та його хронологічних рамок свідчить про те, що процес узагальнення набутого досвіду, його переосмислення все ще попереду, що в цьому плані зроблено було лише перші кроки.

Автори освітянської історії післявоєнного періоду висловлювали офіційну точку зору, не підкріплюючи належним чином свої висновки відповідними документами та фактичними матеріалами.

Радянські історики не могли всебічно висвітлити ту чи іншу проблему з питань розвитку освіти, в першу чергу, через відсутність об'єктивної інформації, зумовленої засекреченням великої кількості архівних матеріалів, які стали доступними лише в умовах незалежної України.

У монографіях О. Філіппова [86] та М. Гриценка [22; 23] зроблена спроба довести наявність прогресивних тенденцій у розвитку шкільної освіти України. Відмінні за ідейним змістом і науковим аналізом зазначені праці свідчили про прагнення дослідників вникнути в процес освітнього розвитку.

Виховна функція школи, яка розглядалася як реалізація політики правлячої партії щодо народної освіти, була досить поширеною тенденцією досліджень. Зокрема, цими проблемами займалися Т. Шашло [92], О. Зубань [35], В. Мойсеєнко [56]. Роботи написані на значній джерельній базі, яка має певне пізнавальне значення. У них подано значний фактичний матеріал щодо відбудови й зростання

мережі шкіл, запровадження загальної обов'язкової семирічної і восьмирічної освіти, підготовки й перепідготовки учительських кадрів. Однак автори не змогли подати узагальнюючі дані щодо загальних тенденцій розвитку шкільної освіти, її політизації та ідеологізації, у працях не порушувалися питання розвитку народної освіти на фоні суспільно-політичного життя.

Загалом характерною рисою історіографії даного аспекту проблеми є той факт, що більшість дослідників лише узагальнювали досвід партійних організацій щодо зміцнення розвитку матеріально-технічної бази загальноосвітніх шкіл, але в літературі, особливо 70-х рр., залишилися недостатньо дослідженими причини слабкої матеріальної і навчальної бази шкіл республіки.

Багато праць істориків присвячено підготовці, забезпеченню загальноосвітніх шкіл кадрами спеціалістів, підвищенню їх кваліфікації. Вивченням ролі працівників у загальноосвітніх школах республіки займалися Б. Андрієвський [1], А. Лукашенко [50], І. Міщенко [55]. Однак низку аспектів, критичних моментів у ході підготовки і розстановки педагогічних кадрів належним чином не висвітлено. Це стосується, зокрема, забезпеченості вчителів житлом, перепідготовки вчительських кадрів, причини недостатнього забезпечення шкіл педагогами високої кваліфікації. Взагалі для багатьох досліджень характерне прикрашення стану справ, акцент зроблено на позитивному досвіді, штучному підкресленні ролі партії у вирішенні всіх шкільних питань.

Друга половина 1950-х – 70-ті роки стали переломними в історії загальноосвітньої школи. Хрущовська "відлига" зумовила дещо новий підхід до висвітлення недалекого минулого, в тому числі і при розгляді питань загальноосвітньої школи. Однак і вони не були позбавлені загальних хиб, притаманних як історичній науці взагалі, так і роботам з історії діяльності вчительства загальноосвітніх шкіл зокрема.

Винятково заангажовані монографії, статті, дисертації висвітлювали лише здобутки загальноосвітньої школи, зосереджувалися на зростанні кількості учнів та вчительського корпусу, не аналізуючи при цьому реального життя педагогів республіки. Не знайшов і згадки в тих працях вплив голоду 1946–1947 рр. на соціальне становище вчительства. Автори уникали сюжетів, пов'язаних з партійно-адміністративною чисткою вчителів, які перебували в полоні або ж знаходилися на тимчасово окупованій території.

Крім згаданих робіт та дисертацій, до історіографічного аналізу нами залучені й публікації провідних журналів та газет історичного та історико-педагогічного характеру, які виходили в Українській РСР (Україні) та за її межами. Зокрема, переглянуто низку публікацій близьких до теми нашого дослідження "Українського історичного журналу" 1957 – кін. 1980-х рр.

Для історичних праць 1970 – початку 80-х років, підготовлених дослідниками, характерна тверда аргументація про переваги радянської системи освіти. Кількісні показники кадрового забезпечення не відображали дійсного стану шкільної освіти.

У другій половині 1980-х років в історичній науці намітилися позитивні зрушення, які проявлялися в прагненні ліквідувати "білі плями", знайти альтернативні усталеним схемам пояснення. Історики стали частково переосмислювати відомі події і явища з нових позицій, почали використовувати раніш недоступні джерела. Українська історіографія вступила в період оновлення концептуальних засад і формування нового підходу до висвітлення проблем загальноосвітньої школи 1944–1959 рр. Але, як і попередники, історики в цей період не змогли впритул підійти до дослідження багатьох проблем, а саме: соціального становища вчителів, репресивно-каральних методів впливу на цю соціальну групу. Загалом дослідження питань загальноосвітньої школи набуло систематичного характеру і зайняло чільне місце в галузі гуманітарних наук.

Спільним для історіографії першого і другого періодів було те, що проблеми освіти висвітлювалися переважно в історико-партійних виданнях, а зміст всіх історичних праць жорстко підпорядковувався ідеології та політиці держави. Історіографічне значення праць перших двох періодів передусім у тому, що в них наводився значний фактологічний матеріал.

Таким чином, розглянуті роботи хоч і несуть величезний обсяг інформації, усе-таки занадто завантажені ідеологічними штампами і висвітлюють лише окремі аспекти досліджуваної проблеми. У той час були помічені тенденції для більш широкого аналізу історіографії проблеми, але це були тільки одиничні публікації.

Праці періоду перебудови радянського суспільства відзначаються критичним аналізом стану освіти в СРСР і УРСР. Зокрема, аналізується стан середньої школи на початок реформування.

Таким чином, характерною ознакою праць першого історіографічного періоду є: по-перше, тенденційний підхід до висвітлення проблем шкільництва, викликаний передусім культом особи Сталіна;

по-друге, суспільні науки в цей час виконували соціальне замовлення; по-третє, у працях тих років повністю відсутній критичний підхід до висвітлення тих чи інших сторін діяльності вчительства.

У кінці 80-х років ХХ ст. розпочався, а з проголошенням незалежності України став утверджуватися, новий етап у розвитку вітчизняної історіографії. Працям цього третього періоду притаманна об'єктивність та незалежність від політичної кон'юнктури; дослідники стали широко використовувати архівні джерела, які до цього були заборонені для вивчення та висвітлення.

Більш помітні зміни в підходах до вивчення діяльності вчительства загальноосвітніх шкіл в Україні відбулися з початком 1990-х років, головним чином завдяки вивільненню історіографії з-під тиску ідеології, наявності політичного плюралізму думок. Однак реальна потреба у висвітленні узагальнюючої картини ключових питань становища повоєнного вчительства України не зникла. Слід розкрити реальний процес тотального партійно-державного контролю та репресій, що мали місце у кадровій політиці, соціального становища вчителів, їх повсякденному житті, вплив голоду на становище педагогів, дійсного стану матеріально-побутових умов освітян, учнів та суспільства.

Проголошення незалежності України зумовило нові підходи до оцінки повоєнного періоду. З'явилася низка досліджень узагальнюючого характеру [15; 19; 21], в яких зроблена спроба поглянути на історію України з нових позицій. Слід зауважити, що у працях В. Барана [3–5], В. Литвина [49], колективній монографії В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка [46], В. Андрущенко [2] та інших робився певний акцент на висвітленні своєрідності освітянських проблем повоєнного періоду.

Заслуговує на увагу дослідження Н. Красножон [44; 45], де висвітлюється питання становища освіти, зокрема середньої, у важкий та складний період післявоєнної відбудови країни.

З'являється ціла низка видань, присвячених проблемі національної освіти і національної школи (педагогіка). Це праці Б. Ступарика [78], П. Гусака і Л. Мартеросяна [26] та ін. У їхніх працях зроблені висновки про те, що в УРСР була відсутня самостійна політика в області освіти, реформи кінця 50-х – початку 60-х років мали політехнічний ухил.

З критичної точки зору розглядають проведення реформи освіти російські дослідники Н. Чарушніков [87] і М. Сулима [79]. Вони проаналізували хід реформування загальноосвітньої школи, дали оцінку

проведеним змінам і методам її проведення. На думку авторів, школа не змогла в повному обсязі відповісти на виклик часу. У працях критикується орієнтація реформи на "трудове виховання" учнів, недооцінка гуманітарної складової освіти, методи "закріплення успіхів" реформи.

У 90-ті роки підготовлено низку дисертаційних праць, автори яких досліджували окремі аспекти життя педагогічних працівників. Серед них варто назвати кандидатські дисертації Р. Дудки [30], О. Капченко [39], Л. Тищенка [83], А. Середи [76], О. Чорної [89], С. Дем'янчука [29], М. Герасимової [16], В. Калініченко [38], а також докторські – С. Сворака [73], В. Курила [47], Т. Марусик [51]. У більшості з них наводилися факти й аргументи, серед яких особливе місце посідала освіта. Цінність цих досліджень у тому, що їх автори намагаються об'єктивно та неупереджено підійти до аналізу праць, які присвячені проблемам освіти. Особливість дисертацій і в тому, що їх авторами є молоді науковці, а свої дослідження вони будують на цивілізаційному підході до аналізу подій і фактів, використовують нові архівні документи.

Низка важливих сюжетів підготовки педагогічних кадрів, особливостей становища освіти досліджуваного періоду стали предметом досліджень А. Брехунець [13]; О. Ісайкіної [36], О. Прохоренко [62].

У тринадцятому томі 15-томного видання "Україна крізь віки" [6] В. Баран та В. Даниленко, аналізуючи фактичний матеріал, розкрили неоднозначність і суперечливість періоду, а також відзначили, що зрушення у сфері освіти мали на меті втримати під контролем духовне життя народу, а також виховання молодого покоління за допомогою радянізованого учительства.

Складним процесом розвитку української культури у повоєнні роки присвячено публікації О. Замлинської [33; 34] та В. Юрчука [94; 95], де окремі сторінки присвячені особливостям культурно-освітнього життя педагогів республіки.

У 90-ті роки ХХ ст. значно зріс інтерес до вивчення проблем освіти на регіональному рівні. Діяльність педагогічної еліти західного регіону знайшли відображення у монографії Т. Марусик [52]. Розвитку народної освіти присвячено низку праць С. Герегової [17–19].

Вагомим внеском у висвітлення загальноосвітньої школи України є доробок С. Сворака [74; 75]. У ньому аналізується становлення та трансформація шкільної освітньої системи в західноукраїнському регіоні у післявоєнний період. Зокрема, автор зосереджується на

головних напрямках підготовки та розстановки педагогічних кадрів у західних областях УРСР.

На увагу заслуговує публікація В. Даниленка та А. Слюсаренка [28], в якій визначені головні аспекти дослідження історії освіти й шкільництва, що орієнтує на розробку актуальних проблем на сучасному етапі та робить дану працю особливо визначальною в методологічному плані. Вважаємо думку авторів правомірною, щоб дослідження історії освіти й шкільництва включало світоглядно-змістовний, організаційно-структурний, національний та соціальний аспекти [28, с. 131–133].

Окремі сюжети та факти обраної нами проблеми освіти й освітян в контексті культурно-освітнього життя у досліджуваній період знайшли відображення в працях Л. Ковпак [40], Ю. Шаповала [90; 91].

Одним із перших у сучасних умовах до проблем загально-освітньої школи в їх історичному розвитку звернувся В. Яремчук [96].

Наукова значущість дисертаційного дослідження Н. Брехунець [13], Л. М. Романець [72] полягає в тому, що значна увага приділяється висвітленню в історіографічних джерелах функціонування різних аспектів загальноосвітньої школи України.

В останній час історики все більше уваги звертають на повсякденні реалії життя народу. І це не випадково. Із подробиць і дрібниць побуту складається усталена типологічна визначеність, своєрідне "обличчя" суспільства як такого. Під час дослідження визначеної нами теми заслуговують на увагу праці Л. Романець, І. Романюка [69; 70]. У монографії "Повсякденне життя та соціальний статус вчителівства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років" [71], на основі архівних джерел та літератури, автори комплексно та системно розглянули особливості повсякденного життя педагогічних працівників у повоєнні роки. Детально приділено увагу соціально-економічним аспектам, умовам праці вчителів та учнів. Висвітлено морально-психологічний стан освітян 1944 – в першій половині 1950-х років.

Автором низки фундаментальних досліджень з методології та історіографії повсякденної історії є О. Удод [84]. В 2008 р. вийшла монографія О. Коляструк "Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти" [42]. Праця присвячена проблемі історії повсякденності, яка стала одним із найпопулярніших напрямків сучасної історичної науки, певним індикатором сучасної наукової культури і знаходиться в центрі уваги зарубіжних (з другої половини ХІХ ст.) і вітчизняних (з кінця ХХ ст.)

дослідників. Книжка містить нарис становлення проблематики повсякденності в гуманітарних науках, передовсім, в історичній. У ній пропонується сучасний методологічний концепт її дослідження, визначається коло джерельно-документального забезпечення проблеми.

Отже, аналіз історичної бази дослідження дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, проблема становлення й розвитку радянської системи освіти у повоєнний період знайшла відображення в історичній літературі та узагальнюючих працях лише в контексті інших проблем, присвячених якійсь одній темі або ж розглядалася в обмежених територіальних чи хронологічних рамках. По-друге, у 90-ті роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст. зріс інтерес до історії освітніх процесів, накреслені нові аспекти її вивчення, розширилися можливості використання нових документів, з'явилася низка серйозних публікацій. По-третє, виходячи з наукової, теоретичної та пізнавальної значущості досліджуваної проблеми, визріла необхідність комплексного дослідження, в якому було б розкрито основні тенденції та характерні особливості становлення й розвитку нової системи освіти; простежено еволюцію освітньої галузі; показано матеріально-побутові умови педагогів, відтворено реальну атмосферу, в якій доводилося жити і працювати учителям, викладачам, педагогам.

У світлі всього вищевикладеного, обрання авторами теми, винесеної у назву даного дослідження, видається виправданим, а її актуальність очевидною.

Література

1. Андриевский Б. М. Проблемы формирования состава педагогических кадров общеобразовательных школ (на материалах Украинской ССР) : автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01. "Общая педагогика и история педагогики" / Андриевский Б. М. – К., 1974. – 23 с.
2. Андрущенко В. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю. / В. Андрущенко. – Київ : Знання України. – 2004. – 804 с.
3. Баран В. Історія України 1945–1953 рр. / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 184 с.
4. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 446 с.
5. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 667 с.

6. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Диниленко // Україна кризь віки : в 15 т. – К. : Альтернатива, 1999. Т. 13. – 1999. – 302 с.
7. Березняк Е. Пути развития всеобщего образования на Украине / Е. Березняк. – К. : Радянська школа, 1964. – 129 с.
8. Білодід І. 40 років радянської освіти на Україні : матеріали до лекції / І. Білодід. – К., 1957. – 30 с.
9. Богодист І. Соціалістичне будівництво в Західних областях УРСР (1945–1950) / І. Богодист. – Вид-во Київського держ. ун-ту, 1966. – 176 с.
10. Бондар А. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / А. Бондар. – К. : Видавництво Київського університету, 1968. – 227 с.
11. Бондар А. Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині / А. Бондар, А. Чума. – Пряшів, 1967. – 115 с.
12. Ботвинов А. Під зорею радянської влади / А. Ботвинов. – К. : Держполітвидав, 1960. – 93 с.
13. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст.: історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни" / Брехунець Н. С. – 2006. – 19 с.
14. Буркало І. З історії ліквідації неписьменності на Закарпатті в роки Радянської влади / І. Буркало // Український історіографічний журнал. – 1966. – № 5. – С. 97–104.
15. Бурлака Я. І. Історія педагогіки України: витоки, пошуки і проблеми / Я. І. Бурлака, Ю. Д. Руденко // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 7–13.
16. Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу (в 1945–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Герасимова М. – Донецьк, 2007. – 20 с.
17. Герегова С. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Герегова С. – Чернівці, 2004. – 19 с.
18. Герегова С. Розвиток народної освіти в Чернівецькій області у другій половині 40-х років ХХ ст. / С. Герегова // Питання історії України : збірник наукових статей. – Чернівці : Склавія, 1997. – Вип. 1. – С. 233–241.
19. Герегова С. В. Ідеологічне приборкування західноукраїнської інтелектуальної еліти (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) / С. В. Герегова, Т. Марусик // Питання історії України : збірник наукових статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – Вип. 6. – С. 157–162.
20. Гончаренко С. Берегти і примножувати славні традиції української педагогіки : історія педагогічної науки України в радянський час / С. Гончаренко, Ю. Мальований // Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С. 44–47.
21. Гончаренко С. Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи / С. Гончаренко, Ю. Мальований // Рідна школа. – 1993. – № 4. – С. 51–56.

22. Гриценко М. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М. Гриценко. – К. : Радянська школа, 1966. – 260 с.
23. Гриценко М. Розвиток радянської школи на Україні / М. Гриценко. – К. : Радянська школа, 1958. – 71 с.
24. Гриценко М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М. Гриценко. – К. : Радянська школа, 1960. – 143 с.
25. Гриценко М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади / М. Гриценко. – К. : Вища школа, 1957. – 44 с.
26. Гусак П. Історія педагогіки в Україні / Волинський державний університет / П. Гусак, Л. Мартеросян. – Луцьк : Вид-во ВДУ, 1996. – 164 с.
27. Гутянський С. Здійснення ленінських принципів народної освіти в Україні / С. Гутянський. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1960. – 108 с.
28. Даниленко В. Українська національна школа в ХХ ст.: Деякі проблеми розвитку та вивчення / В. Даниленко, А. Слюсаренко // III Міжнародний конгрес українців. – 26–29 серпня. – Харків, 1996. – С. 131–138.
29. Дем'янчук С. П. Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945–1999 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / С. П. Дем'янчук. – Івано-Франківськ, 2000. – 16 с.
30. Дудка Р. Суспільно корисна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х на початку 60-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Дудка Р. – К., 1996. – 23 с.
31. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968 гг.) / О. А. Завадская. – К. : Изд-во Киевского университета, 1968. – 266 с.
32. Завадська О. Розвиток народної освіти на Харківщині (в післявоєнні роки) / О. Завадська, В. Корнілов. – Харків, 1959. – 216 с.
33. Замлинська О. Ідеологічні репресії в галузі культури в Україні у 1948–1953 рр. / О. Замлинська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : збірник статей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 144–167.
34. Замлинська О. Культурне життя в Україні у 1943–1953 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Замлинська О. – К., 1995. – 16 с.
35. Зубань О. К. Боротьба комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945–1952 рр.) / О. К. Зубань. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1967. – 232 с.
36. Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повосний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ісайкіна О. – К., 2006. – 20 с.
37. Історія Української РСР / ред. кол.: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1979.

- Т. 8. – Кн. 1 : Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 70-і роки). – 1979. – 391 с.
38. Калініченко В. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Калініченко В. – Х., 2001. – 19 с.
39. Капченко О. Діяльність районних відділів народної освіти з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів в Україні (1945–1990 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Капченко О. – К., 1999. – 18 с.
40. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Ковпак Л. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
41. Колосова К. Республіка загальної письменності. Народна освіта в УРСР / К. Колосова. – К. : Рад. школа, 1974. – 31 с.
42. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х. : Курсор, 2008. – 122 с.
43. Кошарний І. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958 рр.) / І. Кошарний. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1975. – 239 с.
44. Красножон Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Красножон Н. – К., 2002. – 17 с.
45. Красножон Н. До питань відновлення вчительських кадрів загальноосвітньої школи України (1944–1953) / Н. Красножон // Наукові записки з Української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – № 12. – С. 214–222.
46. Кремень В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Arc-Ukraine. 1996. – 778 с.
47. Курило В. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки східноукраїнського регіону в ХХ столітті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Курило В. – К., 2000. – 39 с.
48. Лисак М. Деятельность Компартии Украины в области подготовки учительских кадров на Украине в годы послевоенной п'ятилїтки / М. Лисак. – К., 1954. – 21 с.
49. Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) / В. Литвин. – К. : Видавничий дїм "Лї-Терра", 2004. – 240 с.
50. Лукашенко А. Роль партійної організації України у підготовці вчительських кадрів у період семирічки / А. Лукашенко // Наукові праці з історії КГРС. – 1969. – Вип. 9. – С. 95–109.

51. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х перша половина 50-х років ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Марусик Т. – Чернівці, 2002. – 34 с.
52. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) / Т. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
53. Миргородський П. Розвиток народної освіти в Українській РСР за 40 років / П. Миргородський // Радянська школа. – 1957. – С. 2–21.
54. Міщенко Н. Розвиток освіти Української РСР в роки четвертої п'ятирічки (1946–1950): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Міщенко Н. – К., 1955. – 33 с.
55. Міщенко І. З досвіду організації підвищення кваліфікації педагогічних кадрів / І. Міщенко // Радянська школа. – 1972. – № 2. – С. 93–98.
56. Мойсеєнко В. Керівництво КПРС розвитком народної освіти (на матеріалах УРСР (1945–1958 рр.)) / В. Мойсеєнко. – К.: Наукова думка, 1975. – 136 с.
57. Моторнюк М. Соціальна роль загальноосвітньої школи / М. Моторнюк. – К.: Знання, 1976. – 48 с.
58. Моторнюк М. Школа і виховання нової людини. З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх зв'язку з життям / М. Моторнюк. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1963. – 164 с.
59. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967 рр. / ред. кол. А. Г. Бондар; відповідальний редактор та ін. – К.: Радянська школа, 1967. – 483 с.
60. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: статистичний збірник. – К.: Статистика, 1963. – 316 с.
61. Присяжнюк К. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні / К. Присяжнюк. – К.: Радянська школа, 1966. – 146 с.
62. Прохоренко О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Прохоренко О. – К., 2008. – 20 с.
63. Розвиток народної освіти в Запорізькій області за роки радянської влади. – Запоріжжя, 1957. – 177 с.
64. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957) // Наукові записки. – Серія "Педагогічна". – К.: Радянська школа, 1957. – Т. 6. – 448 с.
65. Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади. – Житомир, 1958. – 128 с.
66. Розвиток народної освіти на Львівщині / ред. колегія П. А. Котко та ін. – Львів, 1957. – 164 с.
67. Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України: тези науково-практичної конференції / Тернопільський державний педагогічний інститут. – Тернопіль, 1990. – Ч. 2. – 316 с.

68. Розвиток української культури за роки радянської влади. – К. : Наукова думка, 1967. – 367 с.

69. Романець Л. Соціально-побутові умови освітан Вінниччини в 1944–1958 рр. / Л. Романець, І. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Серія "Історія": збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 258–261.

70. Романець Л. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років / Л. Романець, І. Романюк // Український селянин : збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 176–178.

71. Романець Л. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років / Л. Романець, І. Романюк. – Вінниця : ТОВ "Вінницька міська друкарня", 2015. – 220 с.

72. Романець Л. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Романець Л. – Черкаси, 2010. – 20 с.

73. Сворак С. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х першої половини 60-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Сворак С. – К., 1999. – 34 с.

74. Сворак С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1966 рр.) / С. Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.

75. Сворак С. Школа в огні історії: матеріали з історії освіти західноукраїнських земель (1944–1953 рр.) / С. Сворак. – Івано-Франківськ, 1996. – 90 с.

76. Серета А. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60–70-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Серета А. – Запоріжжя, 1994. – 21 с.

77. Струбицький В. За освіту для народу: розвиток шкільництва на Волині / В. Струбицький, О. Шпортенко. – Львів : Каменяр, 1969. – 72 с.

78. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення : навчально-методичний посібник / Б. Ступарик. – К., 1998. – 333 с.

79. Сулима М. Могло ли быть иначе / М. Сулима // *Alma mater* / Вестн. высш. шк. – 2001. – № 3. – С. 11–14.

80. Сухомлинский В. Павлышская средняя школа / В. Сухомлинский // *Избранные произведения*. – М., 1972. – 414 с.

81. Сухомлинський В. Вибрані твори : в 5 т. / В. Сухомлинський ; редкол.: О. Дзевєрін (голова) та інші. – К. : Радянська школа, 1977.

Т. З. Серце віддаю дітям. – Народження громадянина. – Листи до сина. – 1977. – 670 с.

82. Сухомлинський В. Особова місія / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1977.

Т. 5 – 1977. – С. 418–422.

83. Тищенко Л. Проблема учнівського самоврядування в історії школи і педагогіки в Україні в період 1917–1981 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Л. Тищенко. – К., 1992. – 21 с.

84. Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. А. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора : в 2 т. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004.

Т. 2. – 2004. – С. 286–313.

85. Українська РСР. Закони і постанови. Закон про здійснення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К., 1959. – 27 с.

86. Філіппов О. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки / О. Філіппов. – К. : Радянська школа, 1957. – 151 с.

87. Чарушников Н. Реформирование образования в России / Н. Чарушников // Педагог. – 2001. – № 9. – С. 103–105.

88. Черкашин Л. Загальне навчання в Українській РСР (1917–1957 рр.) / Л. Черкашин. – К. : Радянська школа, 1958. – 64 с.

89. Чорна О. Інформаційно-бібліографічне забезпечення вчительства загальноосвітніх шкіл в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Чорна О. – К., 1996. – 26 с.

90. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 351 с.

91. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 557 с.

92. Шашло Т. Керівна роль комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні / Т. Шашло. – К. : Радянська школа, 1963. – 160 с.

93. Щербина Д. Развитие народного образования на Буковине / Д. Щербина. – Черновцы : Издательство Черновицкого госуд. ун-та, 1961. – 283 с.

94. Юрчук В. Борьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В. Юрчук. – К. : Наукова думка, 1989. – 546 с.

95. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / В. Юрчук. – К. : Асоціація "Україна", 1995. – 80 с.

96. Яремчук В. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність / В. Яремчук. – К. : ІСДО, 1993. – 100 с.

УДК 94(477):314.151.3-054.72"1940/1960"

Н. М. Касьянова

Якісні характеристики переселенців в Українській РСР в 40–60-ті роки

Стаття присвячена аналізу якісних рис переселенців в УРСР в 40–60-ті роки, оскільки саме вони є визначальними у їх характеристиці. Автором досліджено такі якісні ознаки як стать, вік, сімейний стан, рівень освіти, професійні якості, стаж роботи та заробітна платня переселенців. Такі дані разом з оцінкою величини переселенського контингенту, а отже надають повну картину переселенського процесу в 40–60-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: переселенці, мігранти, вікова структура, статеві структура, якісний склад.

В статье анализируются качественные черты переселенцев в УССР в 40–60-е года, поскольку именно они являются определяющими при их характеристике. Автором исследованы такие качественные признаки как возраст, пол, семейное положение, уровень образования, профессиональные качества, стаж работы и заработная плата переселенцев. Такие данные совместно с оценкой величины переселений дают возможность исследовать качественный состав переселенческого контингента и формируют полную картину переселенческого процесса в 40–60-е года ХХ века.

Ключевые слова: переселенцы, мигранты, возрастная структура, половая структура, качественный состав.

This article is devoted to the analyze of the qualitative features of immigrants in the USSR in the 40–60's, as they are important for immigrants' characteristics. The author has investigated such quality characteristics as gender, age, marital status, education level, professional skills, working experience and wage of the immigrants. These data with an estimate of migrations make it possible to examine the migration contingent and provide a complete picture of the migration process in the 40–60-ies of XX century.

Key words: immigrants, migrants, age structure, gender structure, quality features.

Політика переселення в Радянському Союзі була складовою загальнодержавної політики розвитку народного господарства і займала вагоме місце в системі державного управління. Інтенсивний розвиток економіки країни, процеси урбанізації вимагали різних форм переміщення робочої сили, а отже і регулювання міграційних рухів. Велика потреба в організованому міжтериторіальному розподілі населення і трудових ресурсів обумовлювалась необхідністю збільшення чисельності постійної робочої сили в багатоземельних, але відносно малозаселених сільських районах та зростаючим попитом на трудівників у великих промислових центрах.

В умовах сучасних вимог науки і практики державного управління до вивчення питань переселення населення важливе значення має аналіз ознак, що є визначальними у характеристиці переселенців. Насамперед до таких належать: стать, вік, сімейний стан, місце народження, освіта, зайняття, заробітна платня тощо. Всі ці ознаки зумовлюються суспільним життям людей і залежать від соціальних і демографічних явищ. Разом з оцінкою величини переселень, такі дані дають можливість дослідити якісний склад переселенського контингенту, дозволяють збагатити аналіз впливу переселень на демографічну і соціальну структуру населення місць виходу і входу, поглиблюють дослідження соціально-демографічних характеристик мігрантів, а отже, надають повну картину переселенського процесу в 40–60-ті роки ХХ ст.

Радянська історіографія, згідно з ідеологічними традиціями, висвітлювала переселенський процес як вдалу цілеспрямовану політику уряду. Зазвичай переселення пов'язувалось дослідниками із необхідністю раціонального територіально-галузевого перерозподілу трудових ресурсів, обумовленого економічним розвитком суспільства [1]. Соціально-демографічні ж наслідки радянської переселенської політики переважною більшістю цікавили економістів та демографів [2]. Їх праці базувалися на даних тогочасної статистики, самостійних обстеженнях та аналізі анкетних даних переселенців, що для сучасного дослідника є вагомим підґрунтям. Доба незалежності України відзначилась новим поглядом на політику переселення. Разом з економічним обґрунтуванням переселень дослідники відзначають політичні мотиви, як-от формування соціальної бази підтримки політики союзного центру на місцях [3].

Джерельну базу дослідження становлять архівні справи, що зберігаються на полицях у фондах центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також дані загальносоюзного перепису населення 1959 року.

Мігранти, незалежно від типу, форм, напрямків переміщень, мають специфічні особливості статевого та вікового складу. Вікова і статеві структури характеризуються значною динамічністю та привабливостю дослідників не лише з позиції соціальної мобільності тих чи інших вікових груп, але й з боку впливу на відтворення населення та інші демографічні показники. Вікова структура визначає економічно активний період людського життя і залежну від нього матеріальну забезпеченість. Обстеження переселенців, здійснювані сучасниками в 60–70-ті рр. показали, що серед осіб віком 16 і більше років у співвідношенні між чоловіками та жінками спостерігалась рівновага. Щодо статевих складу мігрантів і всього населення, то серед перших переважали чоловіки, а серед других – особи жіночої статі [4]. Кількість жінок, що припадала на 1000 вибулих чоловіків у загальній міграції, була значно меншою, ніж аналогічний показник у переселенців, а в загальній чисельності населення помітно переважали жінки. Це свідчить про те, що за інших однакових умов контингент переселенців мав найкращі з цього погляду передумови для відтворення населення. Показники співвідношення між кількістю переселених у 1940–1960-х рр. чоловіків і жінок свідчать, що для міст рівновага між статями була порушена за рахунок чисельності переваги чоловіків, для села – жінок. У сукупності вибулих за всіма формами міграції і в селах, і в містах домінували чоловіки. До того ж в містах чоловіки домінували ще більше. Підвищена інтенсивність руху чоловіків сприяла поглибленню утвореної ще в роки Великої Вітчизняної війни диспропорції статей. До того ж висока міграційна мобільність чоловіків, безумовно, знижувала їх трудову активність і, що важливо з погляду відтворення населення, зменшувалась можливість одруження сільських жінок.

У сукупності переселенців у різних співвідношеннях традиційно є майже всі вікові групи. Але аналіз вікової структури мігрантів свідчить про поглиблення характерної для міграцій закономірності – збільшення серед усіх міграційних категорій груп найбільш активного працездатного віку. Це логічно, оскільки при соціалізмі, за умови ліквідації приватної власності на засоби виробництва, планової економіки, міграція переважно мала організований характер і була в руках держави засобом планового територіального перерозподілу населення з метою найбільш раціонального освоєння природних ресурсів. Саме тому на перше місце висувалася проблема переселення колгоспників та одноосібних селян малоземельних регіонів до багатоземельних, а також здійснення перерозподілу трудових ресурсів за окремими поставами уряду. Обсяг, напрями, інтенсивність і форми міграцій значною мірою були обумовлені народногосподарськими планами. Поряд з

цим набуває поширення форма переселення за організованими наборами робітників.

Отже, в складі вибулих за всіма формами міграції (організованої та позапланової) особи працездатного віку становили великий відсоток. Разом з тим активні міграційні процеси, таким чином, зумовлювали постаріння населення у місцях виходу. Між зміною вікової структури і питомою вагою переселень існує пряма залежність: чим молодший вік, тим сильніше потяг до переміщень.

Дослідниця А. Ф. Загробська розробила структуру вікових груп переселенців, в основу якої поклала вік одружених переселенців. Вона виділяє сім досить великих вікових груп: 16–19 років, 20–29, 30–39 та старші вікові групи – 40–49, 50–54, 55–59, 60 років і старші [5].

У віці 16–19 років питома вага переселенців невелика, оскільки в цьому віці порівняно мало осіб, що створили сім'ю. У цій віковій групі спостерігається перевага жінок над чоловіками, що зумовлено юридично наданою жінкам можливістю раніше одружуватися, а також перебування чоловіків у лавах радянської армії.

У віковій групі 20–29 років чисельність мігруючих чоловіків і жінок значно збільшується, утворюючи міграційний "пік", після чого настає спад переселень і чоловіків і жінок – у віковій групі 30–39 років незначний, а в старших вікових групах досить великий.

Зменшення питомої ваги переселенців старшого віку пояснюється тим, що особи цього віку мають незначну мобільність, що зумовлюється труднощами переїздів, відсутністю успадкованих традицій до переміщень, уподобанням місця проживання, адаптацією до нього тощо, а також умовами переселення. Отже, з віком кількість переселенців зменшується. Аналогічна тенденція спостерігалась в інтенсивності повікової рухливості всіх мігрантів і свідчить про вищу міграційну мобільність молодших вікових груп.

Мобільність дітей визначається статусом мобільності подружньої пари, і насамперед глави сім'ї, тобто інтенсивність міграції дітей зумовлюється інтенсивністю міграції батьків, з якими вони переселялися. Як бачимо, віковий склад переселенців належить до прогресивного типу вікових структур, який може забезпечувати зростання чисельності населення як у найближчій, так і у віддаленій перспективі.

У складі переселенців чоловіків зовсім відсутні особи віком 60 і більше років, а жінок є дуже мало. Це знову ж таки наслідок того, що в організованих переселеннях беруть участь найбільш активні в працездатному відношенні вікові групи.

З погляду міграції науковий інтерес становить національний склад переселенців як свідчення про існуючі міграційні зв'язки між окремими націями і міграційну мобільність населення УРСР та інших республік Радянського Союзу. На жаль, “провали” інформації, що охоплюють великі часові інтервали, не дають можливості детально і послідовно проаналізувати динаміку міграційних переміщень населення за післявоєнний період у розрізі національностей.

Порівняльну інформацію під час дослідження цього питання надають дані перепису населення 1959 р., інформація з витягів заяв переселенців та дані поточного обліку мігрантів за 1940–1960-ті роки [6].

Зіставлення відомостей цих джерел показує, що контингенти планово переселених і мігруючих за всіма формами переміщення складались із злиття багатьох національностей радянської країни. Зокрема, в етнічному складі організовано переселених більшість становили сім'ї, у подружніх парах яких поєднувалися українці, як домінуюча для республіки національність, з іншими національностями і народностями СРСР. Змішані шлюби створювали умови для асиміляції і “перемішування” національного складу мігрантів, посилювали процеси інтернаціоналізації та взаємозбагачення культур. Цей аспект переселенської політики гармонійно вписувався в загальну концепцію державної ідеології Радянського Союзу – формування радянської людини “нової формації”. Розбудова нового суспільства вимагала нівелювання індивідуальності, знищення історичної пам'яті народу, що забезпечувалось поряд із принципом наступності поколінь, а враховуючи взаємопов'язаність школи, піонерії, комсомолу та партії, така наступність була можливою в наданні представникам будь-якої національності, незалежно від місць їх виходу і входу, рівних прав і участі в суспільному житті країни. Таке переміщення кадрів розглядалось як позитивне, як вияв інтернаціонального характеру й подолання регіонального патріотизму, а головне відповідало імперській меті – денационалізації суспільства. Логічним запереченням цієї тези може бути думка про вияв демократичності радянської влади по відношенню до своїх громадян. Однак, з урахуванням командно-адміністративної системи управління, справедливим видається висновок про переслідування мети виховання таким чином людини без національності або громадянина Радянського Союзу, людини вірної революційним, бойовим, трудовим традиціям радянського народу [7]. Такий підхід усував по суті необхідність зосередження уваги на чисельності і співвідношенні окремих національностей у загальній сукупності мігруючих і в

складі організовано переселених сімей. Таким чином формувалась робоча сила та фахівці без національності.

Серед показників, що належать до соціально-демографічної характеристики переселенців, є їх загально-освітня підготовка. Від неї значною мірою залежали культурний та інтелектуальний рівень переселенців, формування їхнього ставлення до умов життя, особливо матеріально-побутового забезпечення та праці, і, як наслідок, визрівання рішення переселитися. При обстеженні сімей переселенців виявлено, що переважна їх більшість були грамотними. В їх складі була досить висока питома вага осіб з неповною середньою і початковою освітою.

Розподіл переселенців за рівнем освіти та віковою структурою показав, що найвищі коефіцієнти осіб з неповною середньою і середньою освітою пов'язувались з наймолодшою віковою групою 16–19 років. Зі збільшенням віку величина цих коефіцієнтів мала схильність до зменшення. При розподілі осіб з початковою освітою виявляється протилежна закономірність. З переходом до старших вікових груп коефіцієнти збільшуються. Це є свідченням нижчого порівняно з молодшими віковими групами освітнього рівня переважної більшості осіб старшого віку.

Невисокий рівень освіти гальмував опанування складних професій, що приваблювали переселенців умовами й оплатою праці. Наявність сім'ї і вік, як правило, стримували перспективи підвищення рівня освіти і можливості досягнення вищих рівнів заробітної платні, які б забезпечували збільшення витрат на утримання сім'ї і виховання дітей. Таким чином, можливо і непомітно для самих переселенців, рівень їх освіти впливав на формування переселенських потоків і, безумовно, позначався на виборі напрямку переїзду в сільські місцевості або в міста. У містах порівняно із селами були більш високі вимоги не лише до загальноосвітньої, а й кваліфікаційної підготовки. І якщо у початковий відбудовчий період головним джерелом оргнабору робітників було сільське населення, то після 1953 р. оргнабір за рахунок некваліфікованої сільської робітничої сили вже не відповідав потребам розвитку народного господарства. Велике будівництво, розвиток промислового виробництва, застосування нової техніки в таких трудомістких галузях, як вугільна, металургійна промисловість, потребували більш кваліфікованої робочої сили, яка забезпечувалась, головним чином, за рахунок міського населення [8].

Невиключними були й протилежні ситуації, коли переселенці із міст у села не відповідали потребам сільського господарства, були

відірваними від землі та відмовлялися на ній працювати. Так, у березні 1952 р. із Львівської області було спрямовано до колгоспів Херсонської області 105 родин переселенців, 60 з яких виявились робітниками та службовцями, тому відмовились працювати в колгоспах і вимагали надання їм роботи за спеціальністю. Багато хто, не отримавши бажаного, виїздили в інші регіони або повертались в місця виходу [9]. Скоріш за все наявність таких прорахунків під час здійснення переселення можна пояснити бажанням місцевих переселенських органів у будь-який спосіб виконати поставлені урядом плани переселення, адже незважаючи на добровільність процесу переселення стовідсоткове їх виконання було бажаним та пріоритетним. Нерідко службовці та місцеві інспектори з переселення вдавались до хитрощів або навіть застосування адміністративного тиску, що, безумовно, впливало на якісний склад переселенців.

Під впливом загальноосвітнього рівня формувалась потреба в якомусь виді праці, здобутті спеціальності. Для виявлення якості осіб переселенців з урахуванням порівняно великої різноманітності спеціальностей, їх можна об'єднати у групи з наближенням спеціальностей до головних галузей народного господарства: промисловості та транспорту, сільського господарства, будівництва і сфери обслуговування. При групуванні сільськогосподарських спеціальностей виокремлено чотири групи: 1) спеціальності сільського господарства, що передбачали наявність певної теоретичної підготовки, в тому числі спеціалісти сільського господарства та механізатори; 2) спеціальності сільського господарства, набуті з досвідом роботи в різних сільськогосподарських галузях, у тому числі у рослинництві, тваринництві та в інших галузях; 3) спеціальності, набуті в процесі роботи в різних галузях народного господарства, в тому числі у промисловості, на будівництві, у сфері обслуговування; 4) різноробочі, тобто особи, які не мали спеціальності.

До першої групи належали спеціалісти сільського господарства і механізатори, тобто особи, які здобули спеціальність через відповідну спеціальну підготовку. До другої – ті, які пропрацювали в рослинництві, тваринництві та інших галузях сільського господарства і мали спеціальність у зв'язку з досвідом роботи.

В загальному числі осіб зі спеціальностями переважали ті, хто одержав їх шляхом набуття у процесі праці практичних навичок, що не могли компенсувати відсутності теоретичної підготовки, необхідної для виконання певної висококваліфікованої роботи. Порівняння пито-

мої ваги окремих спеціальностей дозволяє зробити висновок, що найбільша мобільність була властива механізаторам сільського господарства. Це зумовлювалось умовами праці, більшим діапазоном ознайомлення цієї категорії спеціалістів з життям за межами свого населеного пункту, підвищеним попитом на спеціалістів такого профілю з боку сільського господарства, у виробничі процеси якого активно впроваджувались індустриальні методи, зростав рівень механізації трудовітських робіт тощо.

Сукупність тих, хто не мав спеціальності, змінюється залежно від років, в які здійснювались переселення. До неї належали переважно особи з невисоким загальноосвітнім рівнем, які могли виконувати нескладні, непривабливі за змістом сільськогосподарські роботи. Оскільки в сільському господарстві в 40–60-ті рр. був ще значний обсяг таких операцій, то переселенці, які не мали спеціальності, без проблем знаходили місця прикладання своєї праці і задовольняли якоюсь мірою потреби в робочій силі сільськогосподарських районів з відносним дефіцитом трудових ресурсів. Наглядно якісний склад перших післявоєнних сільськогосподарських переселенців демонструє серпнева постанова Державного Комітету Оборони за № 6372 від 1944 р. "Про переселення колгоспників в райони Криму", якою визначалась необхідність переселення в райони Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 3000 колгоспників та 212 керуючих робітників сільського господарства та спеціалістів, серед яких: голови колгоспів та сільрад, комбайнери, трактористи, механіки, агрономи, зоотехніки, вчителі та лікарі [10]. Як бачимо, в кількісному відношенні значно переважають прості робітники, на плечі яких й покладався основний тягар відновлювальних робіт. Проте поступово сільське господарство переорієнтовувалось на комплексну механізацію, широке застосування електрики, досягнень хімії тощо, що не могло не відбитись на вимогах, які висували до переселенців. Зрозуміло, що в такому сільському господарстві важко було працювати людям, які не мали високої загальної освіти і спеціальної підготовки. У зв'язку з цим на кінець 60-х рр. сільськогосподарське виробництво підвищує вимоги до культурно-технічного рівня майбутніх переселенців, бо інтенсивність його була неможлива без подальшого вдосконалення майстерності самих працівників.

Оскільки переселенці були й частиною трудових ресурсів, доцільно охарактеризувати їх з погляду обраних місць прикладання праці, стажу роботи і посади, яку вони займали до виїзду. Сенс такого підходу до вивчення проблеми полягає у тому, що незадоволеність місцем

роботи чи посадою робить працю непривабливою, знижує трудову активність і сприяє визріванню рішення про переїзд.

Зазвичай до переїзду жінки-мігрантки більше пристосовували свою працю у колгоспах і у сфері обслуговування, а чоловіки – у промисловості і на транспорті.

Місця роботи певною мірою характеризували соціальний склад переселенців. Якщо вважати, що у колгоспах працювали переважно колгоспники, а в радгоспах, на промислових підприємствах, транспорті, будівництві – робітники, то в складі переселенців переважали робітники. Однак такий розподіл є дуже умовним, оскільки в кожній галузі виробництва працюють й службовці, вірогідність попадання яких до складу переселенців не виключена. Проте можна все ж таки зробити висновок, що серед переселенців переважали робітники.

Отже, найбільша мобільність спостерігалась серед робітників, менша – у службовців і найменша – серед колгоспників.

Логічно припустити, що вивчаючи горизонтальну мобільність переселенців, слід звертати увагу також і на стаж їх роботи. Роль трудового стажу значна, оскільки зазвичай зі збільшенням стажу посилювалась прив'язаність до місця роботи, а міграційна рухливість мала тенденцію до зниження. У загальній сукупності переселенців найвища міграційна мобільність спостерігалась серед осіб із загальним стажем роботи до року і тих, що зовсім його не мали. Отже, зі збільшенням трудового стажу обсяг мігруючих переселенців дещо зменшувався, але нерівномірно. Невиключними були й випадки переселень осіб зі стажем два–три і навіть шість–десять років. Якщо мігранти зі стажем роботи два–три роки перебували зазвичай у віковій категорії 16–18 років, то інші були значно старшими.

Переселення перших можна якоюсь мірою пояснити відсутністю прив'язаності до місця роботи, пошукам такої, що відповідала б їхнім запитам тощо. Переїзди осіб зі стажем, пов'язані, певно, з іншими причинами. До таких причин слід, очевидно, віднести те, що в сім'ях зі стажем роботи глави родини і його (її) дружини (чоловіка) шість–десять років, як правило, вже були діти, необхідність виховання і навчання яких ставила нові вимоги до умов життя. Щоб задовольнити їх переселенці ігнорували стаж роботи і розглядали потребу в переміщенні з позицій підвищення оплати праці, вдосконалення режиму трудової діяльності, поліпшення житлово-побутових умов тощо. В процесі довшої тривалості праці, ці особи встигали не лише набути певного життєвого і трудового досвіду, а й створити заощадження, що б сприяли їх переїзду і влаштуванню на новому місці.

Таким чином, якісні риси переселенців в Українській РСР в 40–60-ті роки характеризуються значним різноманіттям. У віковому складі переселенського контингенту домінували одноосібники та родини найбільш активного та працездатного віку, рівень освіченості яких коливався від початкової освіти до кваліфікованих працівників. Супутні ознаки, що дозволяють значно збагатити аналіз характеристики переселенців, як-от: національність, місце народження, зайняття, стаж роботи не є визначальними, а в деяких випадках були навіть не важливими, тому на них не зосереджували уваги, що ускладнює роботу сучасного дослідника. У будь-якому разі беззаперечно можна констатувати, що якісні ознаки переселенців намагалися якомога гармонійніше вписати в загальну політику переселення та цілі, які вона переслідувала. Наявні прорахунки в процесі переселення пов'язувались з людським фактором.

Література

1. Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР / А. Ф. Загробська. – К. : Наук. думка, 1974. – 112 с. ; Янковская Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов / Е. А. Янковская. – К. : Наук. думка, 1978. – 132 с.
2. Демографическое развитие УССР (1959–1979 гг.) / ред. кол.: В. С. Жученко (отв. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1977. – 221 с. ; Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР / Б. Ц. Урланис. – М. : Наука, 1974. – 335 с.
3. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1966 рр.) / І. Я. Терлюк. – Львів : Центр Європи, 1997. – 176 с.
4. Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР / А. Ф. Загробська. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 62.
5. Загробська А. Ф. Організовані переселення ... / А. Ф. Загробська. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 65–67.
6. Всесоюзная перепись населения 1959 г. // Демоскоп. – № 89–690. – 6–13 июня 2016 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=3>. – Назва з екрана.
7. Касьянова Н. М. Виховання людини “нової формації” крізь призму радянської повсякденності / Н. Касьянова, М. Бондарев // Збірник тез всеукраїнської наукової інтернет-конференції “Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини”, 20 травня 2016 р., м. Вінниця. – Вінниця : Друк, 2016. – С. 51–54.
8. Янковская Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов / Е. А. Янковская. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 92.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 2962, арк. 34.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1318, арк. 9.

УДК 94(477.75)“1950/1953”:332.135:314.15-026.48:316.334.55

П. В. Сацький

**Інтеграція Криму і України в єдиний економічний регіон
у процесі мобілізації трудових ресурсів для освоєння півдня
УРСР і півночі Кримської області (1950–1953 рр.)**

У статті досліджується роль і значення мобілізації трудових ресурсів для господарського освоєння півдня України і північних районів Криму у рамках будівництва Каховської ГЕС і Південноукраїнського й Північнокримського каналів. Автор робить висновок, що процес економічної інтеграції Криму і України прискорюється завдяки активному залученню на реалізацію масштабних проектів кваліфікованих працівників і переселенню селян у перспективні для господарського освоєння, за визначенням радянської влади, райони. У ході реалізації проекту господарського освоєння земель, призначених для зрошення, із України було залучено численні кадри для господарського освоєння Криму.

Ключові слова: Південноукраїнський канал, Північнокримський канал, інженерно-технічні працівники, переселення селян до Криму, єдиний економічний регіон.

В статье исследуется роль и значение процесса мобилизации трудовых ресурсов для хозяйственного освоения юга Украины и северных районов Крыма в рамках строительства Каховской ГЭС и Южноукраинской и Северокрымского каналов. Автор делает выводы, что процесс экономической интеграции Крыма и Украины ускоряется благодаря активному привлечению на реализацию масштабных проектов квалифицированных работников и переселению крестьян в перспективные для хозяйственного освоения, по определению советской власти, районы. В ходе реализации проекта хозяйственного освоения земель, предназначенных к орошению, с Украины были привлечены многочисленные кадры для хозяйственного освоения Крыма.

Ключевые слова: Южноукраинский канал, Северокрымский канал, инженерно-технические работники, переселение крестьян в Крым, единый экономический регион.

The article examines the role of the process of attracting labor resources for economic development of southern Ukraine and Crimea in 1950–1953 years. During this period in the southern regions of Ukraine and north of Crimea build power plant in Kakhovka, South-Ukrainian channel and the

North Crimean channel. In the construction of power plant in Kakhovka, South-Ukrainian Channel and the North-Crimean Canal attracted many workers from Ukraine. As a result of the involvement of a large number of employees from Ukrainian SSR in southern Ukraine and in the north Crimea there is a single economic region.

Key words: South-Ukrainian Channel, the North Crimean channel, engineers and technical workers, resettlement of farmers to Crimea, the only economic region.

Акт передачі Криму від РРФСР до УРСР 1954 р. доволі часто під впливом пропаганди подається, здебільшого, як одноосібне емоційне рішення Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова. Тому потреба здійснити комплексне дослідження й аналіз процесу соціально-економічної й адміністративно-політичної інтеграції Кримської області РРФСР із УРСР має надзвичайну актуальність. При цьому, говорячи про прийняття рішення на рівні керівництва СРСР слід зважати, що 1954 р. відбувалось жорстке протистояння між угрупованнями як між керівництвом правлячої партії й урядом, так і в середині ЦК КПРС. Радянське керівництво перебувало у складній дилемі між внутрішнім владним протистоянням і пошуком ефективної системи адміністрування. Адже лише за культу особи Й. Сталіна радянська жорстка адміністративно-командна система пізньосталінського періоду могла працювати незважаючи на надзвичайну затратність й низьку ефективність управлінського апарату. Відповідно, рішення про передачу Криму до УРСР могло бути лише результатом складного компромісу в середовищі вищої радянської номенклатури, який обумовлювався соціально-економічною й політико-адміністративною необхідністю. І ця необхідність складалась у результаті численних соціально-економічних факторів, у яких активну участь брали українські наукові й інженерні кадри, селяни й представники партійно-господарської номенклатури, які, навіть будучи за складом мислення радянськими людьми, своїми діями закладали основи для інтеграції Криму із УРСР у єдиний соціально-економічний комплекс.

Проблематика перепідпорядкування Кримської області зі складу РРФСР до УРСР є на сьогодні маловивченою й включає комплекс соціально-економічних, політичних, геостратегічних та інших факторів. Одним із найбільш вагомих слід вважати активний процес господарського освоєння півдня України і північних районів Криму, який розгорнувся під пафосним гаслом "сталінського перетворення природи" [1]. В рамках цього процесу за ініціативою Й. Сталіна, як було представлено офіційною радянською пропагандою, 1950 р. ЦК ВКП(б)

і Радою Міністрів СРСР було започатковано “будову комунізму” – будівництво Каховської ГЕС, Південноукраїнського і Північнокримського каналів і системи обводнення на півдні України і в північному Криму. Ключовою складовою господарського освоєння півдня України і північного Криму стає кадрове забезпечення процесу будівництва каналів, оскільки саме ці мобілізовані на будівництво кадри мали покласти початок активного господарського життя в зоні нової грандіозної будови в СРСР.

Проблематика мобілізації трудових ресурсів для господарського освоєння територій півдня України і Криму в рамках “сталінських проєктів” повоєнного періоду не привернула особливої уваги вітчизняних дослідників. Проте є дослідження, в яких розглядається проблема заселення Криму після сталінської депортації корінних народів 1944 р. [2]. У радянський період проблематика господарського освоєння цих територій найбільш яскраво висвітлювалась у науковій літературі у період будівництва Каховської ГЕС і Південноукраїнського й Північнокримського каналів [3; 1]. У ній яскраво присутній ідеологічний пафос й покликання науково обґрунтувати положення ідеології правлячої партії. Але ці праці дають змогу проаналізувати логіку прийняття управлінських рішень, способів реалізації масштабних проєктів та методику прогнозування результатів їх реалізації.

20 вересня 1950-го року було прийнято постанову ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР “Про будівництво Каховської ГЕС, Південноукраїнського і Північнокримського каналів та обводнення південних районів України і північних районів Криму”. Цією постановою започатковано чергове грандіозне “комуністичне будівництво”, яке мало внести суттєві корективи у ландшафт України і Криму, а також кардинально змінити характер економіки територій, на яких воно планувалося, і принципи економічного районування. Сама постанова мала директивний характер для окремих владних інституцій СРСР, але директиви даної постанови реальним змістом мали наповнювати галузеві й територіальні органи управління СРСР.

Органи управління УРСР одразу відреагували на цю постанову і 7 жовтня 1950 р. відбувається нарада в ЦК КП(б)У за участі Першого секретаря Л. Мельникова. На цій нараді основне значення мали доповіді начальника майбутнього будівництва А. Бочкіна, котрий виклав своє бачення його планів, обсягів робіт й масштабів залучення матеріалів, техніки й робочої сили, а також Першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. Головну увагу в доповідях на нараді було надано питанням планування й проєктування майбутнього будівництва й

мобілізації працівників для реалізації проекту. Щодо проектування, то дане питання виявилось надзвичайно складним й суперечливим протягом усього процесу будівництва й тривалий час затримувало його реалізацію із-за постійних конфліктів між проектними організаціями щодо концептуальних підходів до вибору траси Південноукраїнського каналу, а також щодо варіанту подачі води у систему зрошення (самотічного і машинного).

Ситуація навколо мобілізації трудових ресурсів для будівництва була дещо більш зрозумілою як для керівництва Головного управління самого будівництвом ("Укрводбуду" Міністерства бавовництва СРСР), так і для керівництва УРСР. Начальник будівництва А. Бочкін у своїй доповіді на нараді зазначив, що частину інженерно-технічних кадрів дасть Москва, але основну частину даного кадрового складу має бути мобілізовано на території УРСР і Криму [4, арк. 6]. У Криму, як зауважив А. Бочкін, населення було не дуже чисельним і, як зазначалося, робітничі кадри слід було набирати в інших областях СРСР [4, арк. 6]. Слід особливо наголосити, що необхідність набирати людей в інших областях СРСР А. Бочкін мотивував саме тим, що в Криму "мало людей". Усього, за позицією доповідача, на будівництві мало бути задіяно до 60–80 тисяч працівників, причому наголошувалося, що це мають бути не лише прості землекопи, а й кваліфіковані працівники [4, арк. 4а]. Перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников звернув увагу, що мобілізаційний потенціал УРСР є достатнім для забезпечення кадрами такого масштабного будівництва, оскільки саме із України було мобілізовано працівників для розбудови промисловості сходу республіки [4, арк. 23–24]. Крім того, було відзначено, що КП(б)У має достатньо розгалужену мережу первинних організацій, які можуть здійснити набір кадрів на будівництво, роблячи ставку на членів партії й комсомольців [4, арк. 27]. У даному підході ми бачимо принципову відмінність цього будівництва від подібних будов, які здійснювалися в СРСР у період індустріалізації та післявоєнної відбудови, а саме, ставка в мобілізації ресурсів робиться, переважно, на добровольців і пропонуються матеріальні заохочення й створення належних умов життя і побуту на будові [5, арк. 49]. Мобілізація працівників на будівництво відбувається паралельно із розгортанням робіт і на 1 січня 1952 р. в штаті "Укрводбуду" організації, яка здійснювала будівництво Південноукраїнського і Північнокримського каналів, працювало 7805 чоловік, із них робітників 6694 і 341 інженерно-технічний працівник [6, арк. 96]. Тобто чисельність працівників була далекою від прогнозованої чисельності у 60–80 тис. чоловік. Це, власне, обумовлювалося

затягуванням із розгортанням основних найбільш трудомістких робіт з прокладання основної траси каналу.

Будівництво подібного масштабу на півдні України і в Криму, спираючись, як планувалося, на добровільну працю мобілізованих, можливо було здійснити виходячи із того, що в УРСР трудові ресурси були в достатній чисельності сконцентровані у межах республіки. Також, разом із будівництвом ГЕС і каналів, планами було передбачено господарське освоєння нових зрошуваних і обводнених територій шляхом розгортання на них активної сільськогосподарської діяльності. Вже у ході будівництва передбачалося активізувати розвиток на півдні України і півночі Криму аграрного сектору й суміжних галузей промисловості. Зокрема, головним інженером “Укрводбуду” Сімаковим на нараді партійно-господарського активу будівництва 9–10 червня 1951 р. було запропоновано у ході будівництва Південноукраїнського і Північнокримського каналів підготувати достатню кількість водних працівників та водокористувачів для обслуговування зрошувальної системи півдня України і Криму [7, арк. 45]. Тобто будівництво каналів передбачало системну роботу по створенню цілісного потужного агропромислового комплексу на базі майбутньої системи зрошування й забезпечення його кваліфікованими кадрами. Для реалізації програми радянського керівництва слід було, у першу чергу, здійснити заселення цих територій і вже у ході нарад в ЦК КП(б)У з приводу підготовки будівництва каналів активно підіймається питання переселення населення на новоосвоєні території півдня України із інших регіонів республіки [5, арк. 33].

Реалізацію програми заселення регіонів України, які програмами радянського керівництва передбачалося активно економічно розвивати, здійснювала КП(б)У, і на контролі у ЦК республіканської партії перебував процес переселення населення у ряд областей півдня і сходу із інших областей республіки. Переважно здійснювалося переселення селянських сімей, які проживали в західноукраїнських областях і вели одноосібне господарство на хуторах, до таких областей як Запорізька, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська, Сталінська (Донецька), Ворошиловградська (Луганська), Одеська. Проте активно здійснювалось переселення і з областей, які були аграрно розвинутими, як Вінницька, Сумська, Полтавська, Київська тощо. Лідерами в прийомі переселенців були Запорізька (план переселення на 1953 р. складав 3250 сімей, а фактично на 1 жовтня 1953 р. було переселено 2536) і Херсонська (план 4900 сімей, фактично переселено 3421 на 1 жовтня 1953 р. відповідно) області [8, арк. 92]. У 1949–1951 рр. до

Херсонської області було переселено 9246 сімей [9, арк. 33], а до Запорізької області в аналогічний період було переселено 7091 сімей [10, арк. 31]. Отже, очевидно, що саме ці області було пріоритетним заселяти людьми, які мали досвід аграрного виробництва, зважаючи на перспективу обводнення цих областей (саме, здебільшого, по території цих областей мала пройти основна траса Південноукраїнського каналу) і перспективну програму аграрного розвитку. Облаштування переселенців покладалося на місцевих керівників виконкомів Рад депутатів трудящих [9, арк. 33]. Фактично відбувалося посилення кадрової бази колгоспів у відповідних областях. Так, зокрема, у Запорізькій області питання розміщення сімей, які переселялися до області, було пов'язаним із питанням перенесення населених пунктів у зв'язку із будівництвом Південноукраїнського каналу і, відповідно, плануванням подальшого розміщення цих населених пунктів [11, арк. 13]. Переселення здійснювалися під планований перспективний розвиток сільського господарства на землях, які перебували в зоні майбутнього каналу й обводнення, а також під плани розвитку населених пунктів у цій зоні. На будівництво Південноукраїнського і Північнокримського каналів передбачалося також мобілізувати не лише кваліфікованих будівельників, а й колгоспників для виконання некваліфікованої праці, як копання котлованів, застосовуючи ручну працю тощо [12, арк. 13]. Оскільки колгоспники для некваліфікованої праці мали мобілізуватися на місці, то очевидною була потреба в максимальному нарощенні чисельності населення у сільській місцевості по трасі каналу.

Переселення із ряду областей України відбувається також і за межі республіки, зокрема і до Кримської області РРФСР у період до 1954 р. За офіційними даними, на 1951 р. із Вінницької області до Криму за планом мало бути переселено 800 сімей, а на 1 квітня цього року на переселення саме до Криму по цій області було подано лише 13 заяв [13, арк. 46], проте на 2 серпня 1951 р. із Вінницької області до Криму було переселено вже 495 сімей [14, арк. 270]. Із Сумської області на 1951 р. планувалося переселення 600 сімей, а на 1 травня 1951 р. було подано всього 53 заяви [15, арк. 101]. Вже на 20 серпня 1951 р. із Сумської області було переселено 246 сімей [16, арк. 288]. Всього на 1951 р. до Криму із областей УРСР планувалося переселення 1200 сімей, а на 11 листопада було переселено 1152 сім'ї [17, арк. 342]. Як вказує офіційна інформація, на добровільних засадах населення розвинутих аграрно областей УРСР ентузіазму щодо переселення в Крим не виявляло, оскільки заяв на добровільне

переселення подавалося не багато. Під кінець року в обох областях план переселення надолужувався, очевидно, адміністративними методами, які застосовувалися партійними і виконавчими органами. На 1953 р. до Криму за планом було передбачено переселення із областей УРСР 1150 сімей і на 1 жовтня 1953 р. фактично переселено 1280 сімей [8, арк. 92]. Тому УРСР забезпечувала із власних ресурсів збільшення чисельності населення Криму й освоєння перспективних сільськогосподарських регіонів цієї області, оскільки саме органи влади УРСР забезпечували матеріально й організаційно процес переселення. Процес переселення передбачав не лише перевезення людей із їхнім майном, а й демонтаж і транспортування їхніх жител та господарств.

Господарське освоєння півдня України і Криму у період будівництва Каховської ГЕС і Південноукраїнського та Північнокримського каналів здійснювалося, фактично, як цілісного економічного регіону. Проте при обговореннях на нарадах в ЦК КП(б)У зазначалося, що до переходу в Кримську область проектування Південноукраїнського каналу має здійснювати організація Укргіпроект міністерства електростанцій СРСР, а в Криму проектування має здійснювати інша проектна організація [18, арк. 54]. Саме ж будівництво, на думку як керівництва УРСР і керівництва СРСР, мала здійснювати одна організація, яку було утворено при Міністерстві бавовництва СРСР, Головне управління "Укрводбуд". Тобто сам принцип радянської системи управління передбачав на даному етапі максимальне розмежування повноважень за територіальним принципом між УРСР і Кримом.

Дане розмежування на практиці не працювало, оскільки основне кадрове, проектне й науково-дослідне забезпечення будівництва здійснювалося за організаційної роботи керівництва УРСР. Крім того, будівництво каналу в Криму технічно обумовлювалося вибором варіанту траси Південноукраїнського каналу, а цей процес затягнувся і на 1951 р. розглядалося три варіанти вибору траси, при цьому в Криму здійснювалися роботи з дослідження ґрунтів, агроекономічні, геологічні й гідрогеологічні дослідження [7, арк. 70]. Тобто дослідні роботи, які носили загальний характер і до підготовки проекту будівництва Північнокримського каналу іще готовності не було. Хоча в Криму будівельні роботи було розпочато в Джанкої [7, арк. 87], а також було прийнято рішення про будівництво Сімферопольського водосховища, котре мало забезпечити водою Сімферополь і прилеглі поля і його планувалося збудувати також силами "Укрводбуду" на 1953 р. [7, арк. 46].

Затримка в розгортанні будівництва на території Криму викликала часто невдоволення зі сторони керівних партійних і комсомольських органів Кримської області, про що їх представники часто висловлювалися на нарадах партійно-господарського активу, зокрема, 1951 р. керівник обкому ВЛКСМ Криму Кислий [7, арк. 86–87]. Подібну позицію комсомольський функціонер не мав можливості висловлювати без узгодження її із партійним керівництвом області й УРСР, зважаючи, що на цій нараді був присутній Голова Ради Міністрів УРСР Д. Коротченко [7, арк. 5], а почесним Головою Президії наради було обрано Й. Сталіна [7, арк. 7]. Факт обрання Й. Сталіна Почесним Головою Президії наради у той період не міг не бути узгодженим на вищому рівні актом й мав засвідчувати масштаб і політичне значення цього організаційного заходу. Тому ми бачимо, що питання налагодження ефективного адміністрування й забезпечення будівництва Південноукраїнського і Північнокримського каналів було надзвичайно актуальним. Вже у 1952 р. начальник Укрводбуду А. Бочкін у своїй доповідній записці до Секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова засвідчував, що з боку ЦК КП(б)У “Укрводбуду” надавалася значна допомога в кадровому забезпеченні будівництва каналів [19, арк. 131] і, власне, силами керівництва УРСР це будівництво здійснювалося на першому етапі. Проте, на думку А. Бочкіна, цього було не достатньо для подальшого розгортання будівництва основного проходу каналу. Без належного проектного забезпечення будівництва каналу в Криму керівництво УРСР не мало можливості його забезпечувати кадрами, але зберігало за собою можливість здійснювати контроль за процесом підготовки будівництва й будівництвом соціальних об’єктів, зокрема, в Джанкої [20, арк. 29]. За посадовими компетенціями ЦК КП(б)У у питанні контролю за ситуацією на будівництві об’єктів Північнокримського каналу в Криму обмежувалося, здебільшого, зведенням оперативної інформації й передачею її до ЦК ВКП(б) й Ради Міністрів СРСР, зокрема і до Й. Сталіна [21, арк. 232–233]. Хоча на даному етапі участь керівництва УРСР у будівництві каналу на території Криму мала здебільшого лобістський характер, але, зважаючи на його постійну роботу у кадрових питаннях, воно здійснювало фактичний контроль за процесом будівництва по всій зоні.

З боку ЦК КП(б) фактично здійснювалося кураторство партійно-політичної роботи на будівництві каналів, у тому числі й на території Криму. Зокрема, начальник політичного управління “Укрводбуду” М. Штефан регулярно надає звіти до ЦК КП(б)У про партійно-політичну роботу в усіх будівельно-монтажних управліннях у тому числі й по

Джанкою [22, арк. 146; 23, арк. 135], єдиній на 1951 р. ділянці в Криму, де здійснювалося будівництво об'єктів Північнокримського каналу. Такий фактичний стан кураторства по партійно-політичній лінії обумовлювався тим, що керівництвом УРСР будівництво каналів забезпечувалося як кадрово, так і ідеологічно. На початковому етапі ця ділянка роботи мала вагоме значення, оскільки процес будівництва каналів був фактично процесом освоєння непридатних для сільського господарства територій і система керівництва трудовими ресурсами в організації управління господарського освоєння цих територій потребувала надійного забезпечення досвідченими функціонерами із відповідними організаторськими якостями. Люди із такими якостями набиралися із числа членів партії й організація їхньої діяльності здійснювалася за принципами Статуту ВКП(б) та практики організації партійної роботи. Оскільки на початковому етапі будівництва каналів належного матеріально-технічного забезпечення будови не було, то зі сторони партійних органів, у першу чергу ЦК КП(б)У, здійснювався прискіпливий контроль із зазначенням, що політичними працівниками роботу організовано серед будівельників незадовільно, що відзначалося Першим Секретарем ЦК КП(б)У Л. Мельником на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 5 жовтня 1951 р., на якому було прийнято рішення “Про стан масово-політичної роботи серед будівельників Південно-Українського каналу” [24, арк. 4].

Окремої уваги потребує питання національного складу кадрів, які мобілізувалися на будівництво каналів. Ключову роль у постачанні кадрів для цього “комуністичного” будівництва відігравали західноукраїнські області. При цьому наголошувалося, що контингент робітників, які прибули із західних областей УРСР є “в політичному і культурному відношенні відсталим”, а також, “можливі й випадки проникнення ворожих націоналістичних елементів” [25, арк. 9]. Зверталася увага на необхідність ідеологічної обробки мобілізованих у західноукраїнських областях працівників. Коли мова йшла про ідеологічно-пропагандивну роботу серед робітників, на одній із нарад у політичному управлінні “Укрводбуду” звернули увагу на те, що вся продукція пропагандистського змісту, якою забезпечується будівництво, видається російською мовою, а серед працівників будови значна частина таких, які не володіють російською [26, арк. 92]. Тому наголошувалось на нагальній необхідності видавати більше пропагандивних матеріалів українською мовою. На нараді вирішено було забезпечити будівництво необхідним обсягом пропагандивної літератури українською мовою. Підіймалося також питання про необхідність читати лекції

проти "буржуазного націоналізму". Проте вирішено було лекцій саме пороти "буржуазного націоналізму" не читати, а прочитати лекції по "сталінській національній політиці й дружбі народів СРСР" і в них здійснити розвінчання "буржуазного націоналізму" [26, арк. 92, 97]. Таким чином, на будівництво каналів відбувалося залучення кадрів із західноукраїнських областей, які намагалися ідеологічно обробляти. Активно в агітаційно-пропагандивну роботу було залучено працівників Академії наук УРСР та її установ, зокрема, щодо лекторської діяльності. У цій роботі брав участь також особисто Президент АН УРСР А. Палладін [27, арк. 151]. Також активно долучаються до пропагандивної діяльності й працівники сфери культури, зокрема, на нараді партійного активу 20 вересня 1951 р. згадувався приїзд на будівництво заступника Міністра культури УРСР, причому на зборах партійно-господарського активу його було в присутності представників Запорізького обкому КП(б)У, ЦК КП(б)У, начальника "Укрводбуду" тощо піддано критиці з боку начальника будівельно-монтажного управління Богданова за невиконання обіцянок, назвавши його "проходимцем" (рос. – Авт.) [24, арк. 21]. У даному разі бачимо, що становище будівництва таке, що воно перебувало над республіканськими відомствами, оскільки навіть начальники будівельно-монтажних управлінь могли собі дозволяти брутальну критику урядовців вищого рівня. Проте було повністю підконтрольним по партійній лінії Першому Секретареві ЦК КП(б)У, а також на регіональному рівні секретарям обкомів КП(б)У областей, на яких розміщувався відповідний об'єкт будівництва.

У 1952 р. будівництво Південноукраїнського і Північнокримського каналів втрачає свою пріоритетність для керівництва СРСР. Мотиви такої радикальної зміни його позиції щодо "будови комунізму" потребують окремого дослідження, оскільки сам факт втрати пріоритетності впливає із фактичного саботування проекту на найвищому державному рівні. Через слабе забезпечення будівництва Південноукраїнського і Північнокримського каналів у першу чергу проектною документацією, матеріальними фондами, а також трудовими ресурсами були частими нарікання начальника "Укрводбуд" А. Бочкіна. На його думку, через слабе забезпечення будівництва можливий був його зрив у заплановані строки [28, арк. 126]. Для вирішення питання із комплектуванням будівництва каналів необхідними фахівцями А. Бочкіним було запропоновано дозволити ЦК КП(б)У і Кримському обкому ВКП(б) переводити на власний розсуд на будівництво Південноукраїнського і Північнокримського каналів інженерно-технічні

кадри з усіх інших відомчих підприємств і організацій за умови висловлення ними бажання [19, арк. 132]. Як особлива проблема зазначалося погане забезпечення будівництва кваліфікованими кадрами, забезпечення якими за ініціативи керівництва УРСР пропонувалося покласти у 1953 р. на Міністерство трудових резервів СРСР, яке мало здійснити набір працівників у межах УРСР [21, арк. 243]. Слабка увага до будівництва каналів на початковому етапі пояснюється двома факторами, у першу чергу, труднощами і конфліктними ситуаціями навколо підготовки проектної документації з будівництва, а також слабкою пріоритетністю для радянського керівництва будівництва об'єктів Південноукраїнського і Північнокримського (на першому етапі це було житло і соціальні об'єкти) щодо будівництва, зокрема Каховської ГЕС.

Проте, незважаючи на незадовільне забезпечення будівництва з боку центральних органів влади СРСР, партійне керівництво УРСР регулярно звертало увагу й здійснювало критику політичного управління "Укрводбуду" щодо незадовільної роботи з соціального забезпечення будівельників. Зверталась увага на плінність кадрів на будівництві Південноукраїнського і Північнокримського каналів. Вказувалось, що плінність кадрів погано впливає на сприйняття суспільством значення цього будівництва. Тому слід відзначити, що керівництва як СРСР, так і УРСР звертали увагу на особливе ідеологічно-пропагандивне значення цього будівництва. Так, Л. Мельниковим було зауважено, що кожен хто пішов із будівництва є агітатором проти цієї будови [24, арк. 12]. Очевидним було, що для сталінського СРСР важливо було забезпечити єдність українського суспільства повоєнного періоду навколо грандіозних будівельних проєктів. Тому для ідеологічно-пропагандивного забезпечення будівництва було утворено в структурі "Укрводбуду" спеціальний політичний орган політичне управління, яке фактично мало акумулювати в собі політико-адміністративні функції в територіальних межах будівництва. Часто зверталась увага на незлагодженість роботи цього політичного управління та його відділів по будівельно-монтажних управліннях Укрводбуду із місцевими партійними комітетами [24, арк. 44]. Отже, заходи господарського і політичного характеру в процесі будівництва Південноукраїнського і Північнокримського каналів у 1952 р. здійснювалися здебільшого на ентузіазмі керівників цього будівництва й прагнення керівництва УРСР зберігати свої адміністративно-політичні позиції у забезпеченні широко розпропагандованої "будови комунізму".

Отже, за гігантською програмою будівництва Каховської ГЕС, Південноукраїнського, Північнокримського каналів і системи обводнення півдня України і Криму на територіях півдня України і Криму відбувається процес формування єдиного економічного регіону на базі його аграрного освоєння. Процес будівництва активно забезпечувався кадрами завдяки потенціалу України, а переселення селянського населення із інших областей України до областей, у яких відбувалося будівництво Південноукраїнського каналу і в Крим забезпечувало трудові ресурси для запланованого аграрного піднесення цих територій. У здійсненні мобілізації трудових ресурсів для будівництва й переселення ключову роль відігравали органи КП(б)У і Рада Міністрів УРСР, завдяки чому, незважаючи на обмежений характер їх повноважень у жорсткій командно-адміністративній системі пізньосталінського СРСР, вони фактично здійснювали контроль над процесом формування єдиного економічного регіону на території півдня України і Криму.

Подальшого дослідження потребує роль і значення України у забезпеченні матеріальними ресурсами, а також науково-проектною основою формування єдиного економічного регіону півдня України і Криму.

Література

1. Кочкин Н. Сталинский план преобразования природы в действии / Н. Кочкин. – Симферополь : Крымиздат, 1950. – 47 с.
2. Сергійчук В. Український Крим / В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.
3. Шоломій Ю. Перспективи розвитку народного господарства в зоні Каховського гідробудівництва / Ю. Шоломій. – К. : Видавництво Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, 1952. – 35 с.
4. Стенограмма совещания в ЦК КП(б)У по вопросу строительства Южно-Украинского канала. 7.10.1950 // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 235.
5. Стенограмма совещания (в ЦК КП(б)У. – Авт.) по рассмотрению и подготовке проекта постановления Совета Министров СССР "О строительстве Каховской гидроэлектростанции на р. Днепре, Южно-Украинского канала, Северо-Крымского канала и об орошении земель южных районов Украины и северных районов Крыма". 10 октября 1950 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 235.
6. О ходе строительства Южно-Украинского канала и мерах, обеспечивающих выполнение производственного плана в 1952 году. За підписом А. Бочкіна. 12.11.52 // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1773.
7. Стенограмма первого совещания партийно-хозяйственного актива строителей Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов "Укрводстрой" от 9–10 июня 1951 года. м. Запоріжжя // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1358.

8. Довідка про хід переселення і будівництва будинків переселенцям по Українській РСР за станом на 1 жовтня 1953 року // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, спр. 7596.

9. Справка о хозяйственном устройстве переселенцев по Херсонской области по состоянию на 10 мая 1951 года // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, спр. 2449.

10. Справка о состоянии хозяйственного устройства переселенцев по Запорожской области по состоянию на 10 мая 1951 года // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, спр. 2449.

11. Секретарю ЦК КП(б) Украины товарищу Мельникову Л. Г., Председателю Совета Министров УССР товарищу Коротченко Д. С. Докладная записка о состоянии хозяйственного устройства переселенцев в колхозах и совхозах и подготовке к приему их в 1951 году по Запорожской области по состоянию на 27.II.1951 г. (від. – Авт.) Уполномоченных Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У по Запорожской области Рубежанского и Резничука // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 865.

12. Стенограммы докладов начальника “Укрводстроя” тов. Бочкина А. Е. и начальника “Днепростроя” тов. Андрианова С. Н. о строительстве Каховской гидроэлектростанции, Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 236.

13. Справка о ходе отбора, отправки и прибытия переселенцев в южные области УССР по состоянию на 1 апреля 1951 года // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 865.

14. ЦК КП(б) Украины. Заведующему планово-финансово-торговому отделу тов. Майхровскому А. Р. Информация о ходе выполнения плана переселения в 1951 году в соответствии с постановлением Политбюро ЦК КП(б)У от 12.VII.1951 г. (від – Авт.) Секретаря обкома КП(б)У В. Пацко // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 865.

15. Справка о ходе отбора, отправки и прибытия переселенцев в южные области УССР и за пределы республики по состоянию на 1 мая 1951 года // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 865.

16. Заведующему сельхозотделом ЦК КП(б)У т. П. Е. Дорошенко Информация о выполнении постановления ЦК КП(б)У от 12.VII.1951 г. № ПБ-74/3 “О ходе выполнения плана переселения и хозяйственного устройства переселенцев” (від – Авт.) Заведующего сельхозотделом (Сумського – Авт.) обкома КП(б)У Украины И. Костюкова // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 865.

17. Справка о ходе выполнения плана переселения за пределы республики по состоянию на 11 ноября 1951 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 865.

18. Стенограмма совещания (в ЦК КП(б)У. – Авт.) по рассмотрению и подготовке проекта постановления Совета Министров СССР “О строительстве Каховской гидроэлектростанции на р. Днепре, Южно-Украинского канала, Северо-Крымского канала и об орошении земель южных районов

Украины и северных районов Крыма". 11 октября 1950 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 235.

19. Секретарю ЦК ВКП(б) товарищу Маленкову Г. М. (від – Авт.) Начальника строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов А. Бочкина, начальника Политотдела строительства М. Штефана. 31.1.1952 // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1773.

20. Справка о состоянии и мероприятиях по строительству Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов. Мельникову Л. Г. 25.01.52 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1773.

21. Товарищу Сталину И. В. (від – Авт.) Председателя Совета Министров СССР Д. Коротченко, Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. Грудень 1952 року // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1774.

22. Информация о массово-политической работе, проведенной на строительстве Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов в ноябре 1951 г. Заведующему отделом строительства и стройматериалов ЦК КП(б)У тов. Мацуй П. А. (від – Авт.) Начальника Политотдела Укрводстроя М. Штефана 14 декабря 1951 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1356.

23. Информация о массово-политической работе, проведенной на строительстве Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов в октябре 1951 г. Заведующему отделом строительства и стройматериалов ЦК КП(б)У тов. Мацуй П. А. (від – Авт.) Начальника Политотдела Укрводстроя М. Штефана 5 ноября 1951 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1356.

24. Стенограмма собрания партийного актива Строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов "Укрводстрой" от 20.IX.1951 года // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1357.

25. Указание Политотдела Главного Управления "Укрводстрой" "О мерах по выполнению предложений партийно-хозяйственного актива строителей Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов от 10 июня 1951 года". Запорожье, 12 июня 1951 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1356.

26. Протокольная запись № 3 Совещания работников Политотдела Главного Управления "Укрводстрой". 28 августа 1951 года // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1356.

27. Информация о массово-политической работе, проведенной на строительстве Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов в ноябре 1951 г. Заведующему отделом строительства и стройматериалов ЦК КП(б)У тов. Мацуй П. А. (від – Авт.) Начальника Политотдела Укрводстроя М. Штефана 14 декабря 1951 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1356.

УДК 94(431/4358)"1918/1933"

Л. М. Мицик, В. В. Баров

Державотворчі альтернативи Веймарської республіки

Метою даної статті є порівняльний аналіз альтернативних моделей державного устрою в Німеччині після Листопадової революції 1918–1919 років: демократичної та соціалістичної республік.

Ключові слова: демократична республіка, соціалістична республіка, ліві радикали, демократичний табір.

Целью данной статьи является анализ альтернативных моделей государственного устройства в Германии после Ноябрьской революции 1918–1919 годов: демократической и социалистической республик.

Ключевые слова: демократическая республика, социалистическая республика, левые радикалы, демократический лагерь.

The purpose of this paper is a comparative analysis of alternative models of government in Germany after the November Revolution of 1918–1919, i.e. democratic and socialist republics

Key words: Democratic Republic, Socialist Republic, left radicals, the democratic camp.

В умовах розвитку демократії та становлення громадянського суспільства в Україні особливої актуальності набуває аналіз досвіду розбудови демократії в світі. Першочергову увагу привертає досвід європейський, який презентує зразки як успішного, так і невдалого запровадження демократичних інститутів. Одним з яскравих прикладів є веймарська демократія, що проіснувала протягом доволі короткого часу, проте змогла продемонструвати як беззаперечні здобутки, так і прорахунки, типові для молодих демократій. Метою даної статті є дослідження боротьби між двома моделями державного устрою, що розгорнулася в Німеччині на етапі становлення республіки. Йдеться про моделі демократичної республіки за зразком західних демократій та “соціалістичної республіки”, що стала відповіддю найбільш політично радикалізованих верств суспільства на катастрофу світової війни та зневіру в механізмах суспільного прогресу.

В історіографії проблема боротьби політичних альтернатив Листопадової революції та досвід державотворення Веймарської республіки привертали увагу різних дослідників. Радянські історики,

насамперед Я. С. Драбкін, розглядали лише ліворадикальний проект "соціалістичної республіки" як справді демократичний. При цьому помірковані опоненти німецьких комуністів звинувачувалися в усіх "гріхах", передусім співпраці з реакційними силами, вплив та дієвість яких в тих умовах значно перебільшувалися [3]. В більш пізніх працях Драбкіна помітні спроби більш об'єктивно підійти до цієї проблеми, уникаючи категоричних оцінок [4]. На відміну від радянських дослідників, обмежених марксистсько-ленінською методологічною концепцією, західні дослідники змогли представити більш повну панораму німецького політичного життя перших років існування республіки. Німецький історик А. Розенберг, у своїх дослідженнях німецької соціал-демократії відзначив, що саме боротьба двох поглядів на засади формування республіки призвели до розколу серед німецьких лівих та робітничого руху, тим самим призвівши до зрушення в бік контрреволюції, яке з фатальною неминучістю зумовило загибель першої німецької демократії [8]. Інший німецький історик Г.-А. Вінклер, розглядаючи боротьбу альтернатив після революції, підкреслював більш компромісний характер моделі демократичної республіки для німецького суспільства. На відміну від комуністів, помірковані соціал-демократи та ліберали схилилися до легітимності та правонаступності республіки, що мало вберегти країну від громадянської війни. Це зумовило половинчастість та незавершеність перебудови старого державного устрою, однак дозволило забезпечити відносно мирний перехід від монархії до республіки [1]. Переходу німецького суспільства до першої в його історії демократії присвячена також праця російської дослідниці Г. М. Садової [6], в якій авторка наводить приклади поступової еволюції парламентських інституцій Німецької імперії, що зумовило закономірність становлення демократії в умовах революції. У свою чергу альтернатива демократії у вигляді "соціалістичної республіки", на її думку, виявилась непривабливою для широких верств німецького суспільства [6]. Окремі аспекти проблеми пошуку оптимальної моделі державного устрою демократичної республіки в Німеччині знайшли відображення і в дослідженнях українських науковців [2]. Проте досвід Веймарського державотворення нині потребує, на нашу думку, глибшого й об'єктивнішого аналізу, що й становить мету даної статті.

Народження Веймарської демократії прийнято пов'язувати з подіями 1918 року, коли поразка у Першій світовій війні призвела до революції в Німеччині. Внаслідок революційних подій у Берліні відбулося проголошення республіки 9 листопада. Специфічним стало те, що в

той час, як з балкону рейхстагу соціал-демократ Ф. Шейдеман проголосив Німеччину республікою, німецький комуніст К. Лібкнехт з балкону Берлінського замку виголосив про створення “вільної соціалістичної республіки Німеччини”. Таке “подвійне” проголошення Німеччини республікою окреслило існування двох моделей – демократичної та “радянської” соціалістичної [5].

Це було наслідком того, що Листопадова революція виявила два підходи до створення нових політичних інституцій – революційний та легалістський. Прибічниками революційного підходу були вкрай ліві елементи, що вийшли з середовища СДПН та НСДПН, утворивши спочатку “Союз Спартака”, який у подальшому перетворився у Комуністичну партію Німеччини (КПН). Вони відстоювали ідею того, що німецькі Ради робітничих та солдатських депутатів мають стати основою для формування нових політичних інститутів. На противагу лівим радикалам, СДПН і частина НСДПН, а головне, орган тимчасової влади – Рада Народних уповноважених зайняли позицію дій винятково на основі закону та принципу легітимності щодо державних інститутів Німецької імперії.

У своїх спогадах про Листопадову революцію один з лідерів німецької соціал-демократії Ф. Шейдеман так окреслив першочергові перетворення відповідно до моделі демократичної республіки: “[...] боротьба за визнання миру на основах угоди, без анексій та контрибуцій, [...] боротьба за внутрішні реформи в конституційній комісії [...]” [7, с. 276]. Такі пріоритети були безсумнівним проявом легалістського підходу з боку соціал-демократів.

Натомість ліворадикальний “Союз Спартака” орієнтувався на приклад революційних перетворень за “російським зразком”: ліквідація окремих німецьких держав, усунення усіх правлячих династій, вибори робітничих і солдатських Рад на всіх фабриках та військових частинах та взяття влади їх представниками [3, с. 79].

Модель побудови соціалістичної республіки в Німеччині була представлена в програмному документі “Чого хоче Союз Спартака?”, розробленому за участю одного з лідерів ліворадикального табору Р. Люксембург. У цій програмі аналізувалося політичне становище, в якому на той час перебувала Німеччина внаслідок програної війни та банкрутства старих політичних еліт, а також пропонувався комплекс першочергових заходів зі зміни державної моделі. Передусім, мали бути здійснені заходи для захисту революції (усунення представників “пануючих класів” з поліції та армії, очистка солдатських рад від “реакційного” офіцераства, трибунал над представниками старої влади). В

результаті подальших перетворень окремі німецькі держави мала замінити "єдина німецька соціалістична республіка". Усі парламенти, ландтаги та інші представницькі органи влади мали бути усунені, а їх функції перекладались на робітничі і солдатські ради, які ставали єдиними легітимними владними інституціями. Структура влади, таким чином, складалася з рад різного рівня: місцевих, центральної та виконавчого комітету. Місцеві ради могли висувати своїх делегатів на вибори до центральної ради, який обирав виконавчий комітет – вищий орган законодавчої та виконавчої влади, фактично, уряд. Він мав право призначати та зміщувати центральні загально німецькі органи влади та чиновників. Центральна рада виконувала функцію нагляду та контролю за діяльністю виконавчого комітету. Місцеві ради отримували право відкликання та заміни своїх представників у Центральній раді у будь-який час, у разі, якщо ті діятимуть всупереч інтересам своїх виборців [3].

Вибори до рад мали проходити на всій території Німеччини. До виборів допускалося усе доросле населення обох статей "пролетарського походження" з міст та сіл. Виборчого права позбавлялися офіцери та надстроковики, що означало їх політичну дискримінацію.

В суспільній сфері передбачалось скасування будь-якої соціальної стратифікації, станових відмінностей, правова та соціальна рівність обох статей. Мали бути запроваджені заходи зі скорочення робочого дня (до 6 годин), подолання безробіття, покращення житлово-побутових умов робітничого класу. Сфери освіти та охорони здоров'я реформувалися "в дусі пролетарської революції" [1; 3].

Значна увага приділялася змінам в економічній системі, як базису пролетарської диктатури. Отже, економіку необхідно було теж перебудувати на соціалістичних засадах. Власність та прибутки колишніх німецьких правлячих династій підлягали конфіскації "заради суспільного блага". Анулювалися державні та інші суспільні борги, перш за все військові займи. Землі та угіддя великих та середніх землевласників очікувала експропріація з метою створення соціалістичних сільськогосподарських кооперативів з централізованим управлінням. Соціалізувалася банківська сфера, гірнична та металургійна промисловість, а також великі підприємства промисловості та торгівлі. На всіх підприємствах мали діяти виробничі ради, які за згодою робітничих рад мали забезпечувати належні умови праці, контролювати виробничий процес, загалом, здійснювати керівництво підприємствами. Статки, розмір яких буде вищим за визначений Центральною радою мінімум, підлягали усупільненню [1, с. 54–63].

Модель соціалістичної республіки могла реалізуватися лише у випадку поглиблення революції поряд з подальшою радикалізацією мас, що робило можливими кардинальні зміни. Через це ліворадикальний табір рішуче заперечував реформістський шлях та взаємодію з представниками старого управлінського апарату. Більш того, не тільки стара правляча еліта, але й цілі соціальні групи викреслювалися з моделі нової держави, обмежувалися в політичних та економічних правах. Закономірним наслідком такого підходу могла стати лише загроза громадянської війни. Проте й ті групи, що завдяки “пролетарському походженню” повинні були мати повні політичні права, не були застраховані від ризику втрати важелів впливу на органи влади, оскільки механізми контролю над ними не відрізнялися досконалістю. Покращення в соціальній, суспільно-побутовій та економічній сферах мали радше декларативний характер, не містячи покровових засобів реалізації.

Цілком протилежною за формою та змістом була модель демократичною республіки, яку обстоювали німецькі соціал-демократи та ліберальні кола, що пішли на співпрацю з ними. Ця модель не відображена в єдиному програмному документі через те, що вона стала результатом компромісу між кількома політичними силами. На її створення вплинули політична програма СДПН та світоглядні переконання німецьких лібералів, (як, наприклад, одного з авторів проекту майбутньої Веймарської конституції Г. Проїса). Відчутний вплив на концепцію розбудови демократичної республіки справили приклади західних демократій – французької та американської [2].

Відштовхуючись, як і їх опоненти, від нових умов, що склалися в Німеччині внаслідок війни, прихильники демократії мали інше бачення цілей та засобів державотворення. За їх переконанням, “війна знесла підвалини панства”, внаслідок чого відбувся політичний переворот, який дав масам права демократії, необхідні для їх соціального розвитку. Завданням політичних партій є лише оформити боротьбу мас як свідому та організовану. Демократична республіка має стати державною формою, наданою самим ходом історичного розвитку. Через це об’єктивна потреба в захисті революції та її досягнень втрачала свою гостроту, роблячи можливою співпрацю влади республіки зі старим державним апаратом.

Особливість бачення моделі демократичної республіки з боку поміркованого полягала в тому, що чимало питань державотворення делегувалось Національним зборам. Серед іншого, це стосувалось і питання щодо збереження існування окремих німецьких держав [5].

В якості головного органу представницької влади мав бути збережений парламент (рейхстаг). Місцеві органи влади представлялися ландтагами. Формуватися вони повинні були на основі загальних прямих виборів. У межах своїх повноважень представницькі органи влади відповідали за створення органів виконавчої влади, зокрема, уряду, який мав бути їм підзвітний. Їх основною функцією було здійснення законодавчої діяльності. Робітничі та солдатські ради в цій моделі розглядалися лише як перехідні органи влади, які підлягали розпуску після виборів до Національних зборів [1, с. 80–102].

В економічній сфері демократичний табір виступав за помірковану "соціалізацію" важкої промисловості, не відкидаючи перспективу перетворення усієї капіталістичної економіки в соціалістичну. Однак, на відміну від ліворадикального табору, соціалізація економіки не розглядалася як самоціль, що мала бути досягнена будь-що найближчим часом. Перетворення в економіці мали стати скоріше справою майбутнього і здійснитися на основі компромісу між представниками капіталу та представниками праці. Радикальних змін у соціальній сфері не передбачалося [1, с. 96–99; 5].

Безумовно, революційна ситуація в Німеччині мала деякі спільні риси з іншими революціями, що розгорталися в цей період у країнах Центральної та Східної Європи. Спільним було те, що початок революції був зумовлений загостренням внутрішньополітичної та соціально-економічної кризи внаслідок подій Першої світової війни. В політичних системах цих країн тривалий час зберігалися традиції авторитаризму, що були спадком монархічного абсолютизму [6, с. 27–32]. Однак основна боротьба розгорнулася не стільки між прихильниками та противниками збереження старого порядку, скільки між поміркованим та радикальним революційним табором.

Через наявність двох революційних таборів, – поміркованого (соціал-демократичного) та радикального (комуністичного), – а, отже, і двох моделей республіки, в Німеччині, як і в Росії у 1917 році, складалася ситуація двовладдя. Помітним ставало існування двох центрів влади – тимчасового уряду Ради народних вповноважених та Рад робітничих і солдатських депутатів. Однак ключова відмінність німецьких Рад полягала в тому, що своєю метою вони не ставили отримання влади на тривалий термін, а лише контроль над старими органами влади в перехідний період [1, с. 43]. Вони розглядали свою діяльність як тимчасовий захід до виборів установчих Національних зборів, які, як єдине легітимне народне представництво, могло обрати модель майбутнього демократичного устрою. Спроби "спартаківців" радикалізувати Ради виявились безуспішними.

Німецькі соціал-демократи, що внаслідок революції стали на чолі Німеччини, розглядали себе скоріше як тимчасові управлінці, ніж реформатори та фундатори німецької демократії. Протягом десяти тижнів між проголошенням республіки та виборами до Національних зборів вони утримувалися від докорінних змін як державного устрою, так і економічного ладу [1, с. 45]. Такий підхід повною мірою відобразив їх спрямованість на дотримання законності та правонаступності нової демократичної Німеччини, проте, він містив і недоліки. Так, відмова від змін означала, в тому числі, й збереження державного апарату, значною мірою відповідального за дії старої влади. Особливо гострою ця ситуація стала в судовій сфері, яка, протягом усього періоду першої німецької демократії, залишалась найбільш ворожою щодо неї. Аналогічною була ситуація і серед інших державних службовців. У свою чергу відмова від рішучих перетворень в економічній сфері, перш за все кроків, спрямованих на демонополізацію важкої промисловості, чого вимагали профспілки, призвела до збереження економічного базису реваншистських та антидемократичних за духом сил, що відіграло фатальну роль в долі німецької демократії [1, с. 77–79; 4].

Причиною такої відданості соціал-демократів принципу правонаступності владних інститутів, на думку німецького історика Г. Вінклера, була нестача відповідно підготовлених та досвідчених кадрів в їх середовищі та страх перед хаосом в разі масових звільнень чиновників. Утім, певні можливості для обмеженої демократизації державного апарату існували, але так і не були використані, оскільки це не вважалося першочерговим завданням [1, с. 46–49].

На противагу соціал-демократам, ліворадикальний табір намагався протиставити Ради робітничих і солдатських депутатів як тимчасовому уряду Народних вповноважених, так і майбутнім Національним зборам, виступаючи за радикальний злам як старого державного устрою, так і існуючої економічної системи. Гасло “диктатури пролетаріату” викреслювало з рядів повноправних громадян цілі прошарки тогочасного німецького суспільства. Декларуючи своєю метою побудову “справжньої демократії”, “спартаківці” на практиці підходили до неї з мірками “класової боротьби”, що апріорі позбавляло їх модель республіки дійсно демократичного змісту.

Принциповими були відмінності і в політичних методах поміркованого і ліворадикального таборів. Наприклад, соціал-демократи спиралися на легальні методи, головним чином, виборчий процес, як засіб набуття вотуму народної довіри для своєї подальшої діяльності. Саме тому вибори до Національних зборів, за їх переконанням, мали

легалізувати зміни, що відбулися внаслідок Листопадової революції, та подальші перетворення. В свою чергу, "спартаківці" вважали припустимими як легальні (вибори), так і нелегальні політичні методи, зокрема, збройне повстання [6, с. 137–139].

Важливою віхою в боротьбі двох моделей став загальнонімецький з'їзд Рад у Берліні 16 грудня 1918 року. Попри прагнення ліворадикального табору використати з'їзд, як засіб для захоплення влади шляхом наділення Рад ширшими повноваженнями, більшість делегатів залишилась вірною ідеї скликання Національних зборів. Такі настрої не були дивними, якщо взяти до уваги, що в суспільстві переважало відчуття втоми після завершення війни. Зрозумівши, що роздмухування протистояння між Радами та урядом Народних уповноважених є безперспективним, "спартаківці" почали відходити від легальних засобів політичної боротьби [3, с. 153–161].

Ще раніше ліворадикальний табір зміг залучити на свій бік Народну морську дивізію – одне з військових формувань, що виникло на хвилі революції. У разі загострення політичної ситуації цей підрозділ міг стати збройним авангардом радикальних революціонерів. Утім, військове керівництво, як і уряд Народних уповноважених, спромоглися вчасно розгледіти загрозу та розформувати частину [5, с. 354].

Спроби ліворадикального табору спертися на озброєнні групи, встановивши силою свою модель "соціалістичної республіки", ставило Німеччину на межу громадянського конфлікту. Саме такі тенденції підштовхнули поміркований табір, що виступав за модель демократичної республіки, до зближення з найбільш консервативною силою німецького суспільства – кадровими військовими. Німецькі демократи протягом першого періоду революції не спромоглися створити лояльні собі формування і тепер були змушені сподіватися на сили старої німецької армії. У свою чергу, попри відразу до демократичного табору, керівництво армії вбачало у лівих революціонерах більшу загрозу, ніж у поміркованому уряді Народних уповноважених. Це зробило можливим тактичний союз цих двох політично різновекторних сил [1, с. 56–58].

Скориставшись активізацією робітників у Берліні на початку 1919 року, німецькі комуністи – "спартаківці", підняли повстання. Однак серйозні прорахунки в його підготовці, недооцінка можливостей взаємодії демократичного та консервативного таборів, несприйняття більшістю німецького суспільства гасел громадянської "класової" війни прирекли Січневе повстання в Берліні на поразку. Разом з ним поразки зазнала і модель "соціалістичної республіки", яку відстоював

німецький ліворадикальний табір. Пізніші рецидиви у вигляді “радянських республік” у Баварії та Бремені вже не загрожували розвитку демократичної моделі державного устрою [1, с. 68–70].

Таким чином, після Листопадової революції, в Німеччині розгорнулася боротьба не стільки між моделлю старого та нового державного устрою, скільки між моделями республік та шляхів модернізації суспільства. В тогочасних умовах оформилось дві взаємовиключні альтернативи: демократична республіка за західним зразком та “соціалістична республіка” як форма соціального експерименту. Глибокий внутрішній антагонізм робив ці моделі взаємовиключними, не допускаючи компромісу між ними. Водночас конструктивний потенціал демократичної моделі зміг створити умови для співпраці різних політичних сил, що дозволило забезпечити правонаступність державних інститутів та уникнути розколу серед суспільства. В той же час правовий нігілізм, догматизм та дискримінаційний підхід за класовою ознакою, властиві ліворадикальному табору, зробили неприйнятною модель соціалістичної республіки. Тим самим, боротьба двох підходів до формування нових політичних інститутів в Німеччині завершилась перемогою демократичної моделі.

Література

1. Винклер Г.-А. Веймар 1918–1933. История первой немецкой демократии / Г.-А. Винклер. – М. : Росспэн, 2013. – 880 с.
2. Демчук О. В. Рождение Веймарской конституции 1919 года: историко-правовой анализ [Электронный ресурс] / О. Демчук. – Режим доступа: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/3/./demchuk.pdf. – Назва з екрана.
3. Драбкин Я. С. Революция 1918–1919 гг. в Германии / Я. С. Драбкин. – М. : Соцэкгиз, 1958. – 444 с.
4. Драбкин Я. С. Проблемы и легенды в историографии Германской революции 1918–1919 / Я. С. Драбкин. – М. : Наука, 1990 – 278 с.
5. История Германии : в 3 т. : учеб. пособие / под общей ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – М. : КДУ, 2008. – 672 с.
6. Садовая Г. М. Германия: от кайзеровской империи к демократической республике (1914–1922) / Г. М. Садовая. – Самара : Самарский университет, 2008. – 278 с.
7. Шейдеман Ф. Крушение Германской империи / Ф. Шейдеман. – М. ; Петроград : Государственное изд-во, 1923. – 326 с.
8. Rosenberg A. Geschichte der Weimarer Republik / A. Rosenberg. – Frankfurt-Main, 1961.

О. А. Чумаченко

**Місії Європейського Союзу
з антикризового регулювання в Македонії 2003–2005 рр.**

Стаття присвячена питанню проведення військової та поліцейської місії Європейського союзу в Республіці Македонія в 2003–2005 рр. Миротворча місія "Конкордія" стала першою військовою операцією ЄС, здійсненою в межах Європейської безпекової та оборонної політики ЄС, започаткованої наприкінці 1990-х рр. Після успішного виконання мандату операція була замінена на поліцейську місію "Проксіма". Автор досліджує передумови та характерні особливості здійснення місій з антикризового регулювання ЄС в Західних Балканах саме на прикладі Македонії, оскільки досвід, набутий ЄС під час виконання місій, інструменти та способи співробітництва з НАТО та македонським урядом, використовуються ЄС у його подальших військових і поліцейських місіях як на території Європи, так і за її межами.

Ключові слова: Європейська безпекова та оборонна політика, військова операція, поліцейська місія, антикризове регулювання.

Статья посвящена вопросу проведению военной и полицейской миссий Европейского союза в Республике Македония в 2003–2005 гг. Миротворческая миссия "Конкордия" стала первой военной операцией ЕС, проведенной в рамках Европейской политики безопасности и обороны ЕС, основанной в конце 1990-х гг. После успешного выполнения мандата операция была заменена на полицейскую миссию "Проксима". Автор исследует предпосылки и характерные особенности осуществления миссий по антикризисному регулированию ЕС в Западных Балканах именно на примере Македонии, поскольку опыт, приобретенный ЕС во время выполнения миссий, инструменты и способы сотрудничества с НАТО и македонским правительством, используются ЕС в его дальнейших военных и полицейских миссиях, как на территории Европы, так и за ее пределами.

Ключевые слова: Европейская политика безопасности и обороны, военная операция, полицейская миссия, антикризисное регулирование.

This article is devoted to the issue of military and police missions of the European Union to the Republic of Macedonia in 2003 – 2005 years. The peacekeeping mission "Concordia" was the first EU military operation,

carried out under the European security and defense policy, launched in the late 1990s. After the successful implementation the mandate was replaced by a police mission "Proxima". The author examines the conditions and characteristics of the EU missions of the crisis management in the Western Balkans on the example of Macedonia, as the experience gained by EU during missions, tools and ways of cooperation with NATO and the Macedonian government EU used in its further military and police missions in Europe and beyond.

Key words: European security and defense policy, military operation, police mission, crisis management.

Від 1992 р. Європейський Союз у своїй політиці робив наголос на політичному, економічному й соціальному співробітництві з балканськими державами, і лише з розвитком Європейської безпекової та оборонної політики (ЄБОП) на початку 2000-х рр. ЄС починає перебирати на себе функцію антикризового регулювання у безпековій і оборонній сфері від НАТО в Західних Балканах з перспективою включення держав цього регіону в євроінтеграційний процес [5].

Метою статті є з'ясування передумов проведення місій ЄС в Західних Балканах, виявлення характерних рис й аналізу організації й виконання Євросоюзом операцій з антикризового регулювання в Македонії – військової та поліцейської, здійснених упродовж 2003 – 2005 рр.

Джерельною базою статті є, насамперед, документи ЄС – доповіді Високого представника СЗБП ЄС Х. Солани [11], Охридська угода 2001 р. [10], висновки Ради ЄС [7–8]. Зазначену проблему досліджували такі автори, як G. Grevi, D. Helly, D. Keohane [9], А. Арбатова, Н. Кокеєв [3], М. Ямбаєв [6], С. Богатирьов [1], Є. Пономарьова [4] та ін.

Свою миротворчу діяльність на Балканах ЄС розпочав з розгортання Місії спостерігачів від Європейської спільноти на території Західних Балкан у липні 1991 р. у складі 120 міжнародних спостерігачів, які співпрацювали з 75 місцевими спеціалістами. Ця місія виконувала допоміжну функцію щодо дій країн-членів ЄС і формувала на місцях ефективну політику ЄС у регіоні шляхом збирання інформації та аналізу ситуації, слідувала за розвитком політичної ситуації в безпековій сфері, спостерігала за кордонами, розвитком міжетнічних відносин, контролювала ситуацію щодо біженців. Згодом 22 грудня 2000 р. місія перетворилася на Місію спостерігачів ЄС у межах Спільної зовнішньої і безпекової політики (СЗБП) зі штаб-квартирою в Сараєво, і її діяльність охоплювала Боснію і Герцеговину, Хорватію,

Сербію, Чорногорію, Албанію та Македонію. Саме ця місія спостерігачів підготувала стартовий майданчик для подальших операцій, що їх здійснював ЄС у межах ЄБОП [3, с. 27].

Республіка Македонія (далі – Македонія), проголошена в листопаді 1991 р. (входить до ООН з 1993 р. під назвою Колишня Югославська Республіка Македонія за наполяганням Греції, яка має у своєму складі область Македонія [2, с. 3]), – єдина з югославських республік, яка вийшла зі складу СФРЮ безкровно. В державі, в якій майже третину населення становлять албанці, протягом 1991–1998 рр. так зв. “албанський чинник” давав про себе знати, але питання, пов’язані з ним, македонському урядові вдавалося врегулювати [6]. За результатами парламентських виборів у жовтні 1998 р. був сформований коаліційний уряд з представників Демократичної партії македонської національної єдності та Демократичної партії албанців.

Відносини між ЄС і Македонією були спрямовані на розширення економічних і гуманітарних зв’язків. 1996 р. Македонія приєдналася до програми PHARE¹, невдовзі 1998 р. було підписано Угоду про співробітництво, за якою Македонія отримала преференційні умови для торгівлі з державами ЄС. Від березня 2000 р. почалася підготовка до підписання Угоди про стабілізацію та асоціацію.

Протягом 1992–1998 рр. у Македонії були розташовані миротворчі сили ООН з метою попередження перетікання конфлікту із сусідніх країн колишньої Югославії. На початку 1999 р. мандат на миротворчу місію ООН не вдалося продовжити через вето КНР в РБ ООН, оскільки Македонія офіційно визнала Тайвань. У зв’язку з погіршенням ситуації в сусідньому Косово і спровокованому нею поширенню сепаратизму та екстремізму в Македонії, було вирішено замінити сили ООН на війська НАТО. Відносини з НАТО Македонія вибудовувала ще з 1996 р., підписавши Угоду про статус збройних сил НАТО на території Македонії і ставши учасником програми НАТО “Партнерство заради миру”. Після відкриття в Македонії 1998 р. командного центру військових сил спасіння для надання допомоги міжнародній верифікаційній місії ОБСЄ в Косово, 1999 р. на території Македонії було розгорнуто міжнародні сили з підтримки миру в Косово (KFOR) під командуванням НАТО. На думку дослідників, визнання

¹ PHARE (Poland and Hungary: Aid for Restructuring of the Economies) – програма, заснована 1989 р., яка є фінансовим інструментом ЄС на допомогу країнам-кандидатам з Центральної та Східної Європи у підготовці до вступу в ЄС.

Тайваню, початок косовської кризи і відхід сил ООН з Македонії означали початок американізації політики Македонії [4].

Навесні 1999 р. унаслідок косовського конфлікту до Македонії хлинули потоки біженців, бойовиків та зброї. Восени 1999 р. була заснована Армія національного звільнення (*Ushtria Çlirimtare Kombëtare*) – албанське збройне формування, очолене Алі Ахметі, цілями якої було набуття рівних з македонцям прав для албанського населення в межах конфедеративної Македонії. Відома як Македонська УЧК, на початку 2001 р. УЧК почала вступати у відкриті сутички з македонською армією і поліцією. Вже в березні 2001 р. УЧК контролювала північні й західні райони країни, пагорби і гори між Косово і Тетово, перебуваючи на відстані 20 км від Скоп'є. 3 травня 2001 р. УЧК завдала поразки македонській армії і поліції під Куманово. Македонський уряд не отримав очікуваної підтримки з боку сил НАТО, ситуація продовжувала загострюватися, албанські партії в парламенті вимагали перегляду Конституції і надання албанській нації статусу державотворюючої нації. Від червня 2001 р. обговорювався план мирного врегулювання президента Македонії Бориса Трайковського, який пропонував піти на поступки албанцям з метою припинення між-етнічної війни. Протягом липня – початку серпня 2001 р. створювалася нова конституція Македонії за допомогою представників ЄС [4].

Високий представник СЗБП ЄС Хав'єр Солана і Генеральний секретар НАТО Джордж Робертсон спільно й поодиночі шукали шляхів урегулювання кризи. Наприкінці червня 2001 р. ЄС і НАТО доклали зусиль щодо домовленостей між ворогуючими сторонами про тимчасове перемир'я, результатом якого став можливим вивід оточених урядовими військами в Арачиново бійців УЧК під охороною НАТО. На початку липня 2001 р. македонський уряд погодився на переговори з лідерами албанців та на виконання спірних вимог албанської сторони. Колишній єврокомісар Роберт Бадинтер підготував проект нової Конституції, яку і було винесено на обговорення [9].

13 серпня 2001 р. в Охридї була підписана рамкова угода македонським урядом і представниками албанських партій (УЧК не брала участі в цій процедурі) – план мирного врегулювання і припинення вогню. Македонський уряд вніс 15 поправок до Конституції, які внесли суттєві зміни в політичний простір Македонії, серед яких найважливішими стали: офіційне застосування албанської мови у парламенті, заборона дискримінації албанців при влаштуванні на державну службу, збільшення кількості албанських поліцейських в областях з албанським населенням, вибори місцевих керівників поліції радами

громад, введення поняття "громадянин Македонії", введення принципу так зв. "подвійної більшості", який не дозволяє нав'язувати національним меншинам не вигідні для них рішення більшістю голосів у парламенті тощо [10].

15 серпня 2001 р. між спеціальним представником НАТО Пітером Файтом та лідером УЧК Алі Ахметі було підписано угоду про добровільну здачу бійцями УЧК зброї, боєприпасів і амуніції. Для здійснення цього завдання 27 серпня 2001 р. НАТО почала операцію "Основний врожай" (Essential Harvest) – 30-денну місію з 3500 військових. Головна мета – збір і знищення зброї й амуніції етнічних албанських груп. Дві невеликі місії, що слідували після неї – "Бурштиновий лис" (Amber Fox) і "Союзна гармонія" (Allied Harmony) були спрямовані на забезпечення безпеки моніторингових груп ОБСЄ і ЄС, та у випадку з Allied Harvest на допомогу македонському уряду [12].

Миротворча роль ЄС в регіоні почала зростати від 2001 р., що виявилось у поступовому збільшенні кількості представників ЄС на території Західних Балкан і прискореному розвитку ЄБОП внаслідок переорієнтації США з балканського питання на боротьбу з міжнародним тероризмом на Близькому Сході. На момент, коли НАТО спрямовують значні ресурси в Афганістан, ЄС вже був готовий покласти на себе відповідальність за безпеку Західних Балкан. Хоча ЄС заявив про бажання перебрати на себе функції антикризового управління від НАТО на брюссельському саміті в червні 2002 р., домовленості з НАТО з цього питання, відомі як "Берлін Плюс", були відкладені до грудня 2002 р. внаслідок протидії Туреччини. Македонський уряд формально запросив ЄС взяти на себе відповідальність за продовження натовської операції, і ЄС вирішив розпочати операцію 18 березня 2003 р. [7]. Оскільки ЄС покладався на НАТО у сфері планування й логістики, тісна координація ЄС–НАТО здійснювалася посередництвом Політичного і безпекового комітету (ПБК) (Political and Security Committee) (PSC) та Північно-Атлантичної ради (НАС). Але, як вказують дослідники, повної відкритості з боку НАТО не було. Тоді як НАТО мала повний доступ до звітів ЄС, сама вона звітів щодо ситуації в сусідньому Косово не надавала [3, с. 28].

Операція ЄС "Конкордія" (fYROM/CONCORDIA) тривала від 31 березня до 15 грудня 2003 р. Згідно з домовленостями "Берлін Плюс", які дали доступ ЄС до можливостей НАТО у плануванні операцій, командувачем операцією було призначено заступника Верховного головнокомандувача об'єднаними збройними силами НАТО в Європі німецького адмірала Райнера Файста. Штаб-квартири

операції було розташовано в Штабі Верховного головнокомандувача ОЗС НАТО в Європі в Монсі (Бельгія) і три регіональні штаб-квартири в Скоп'є, Куманово і Тетово в Македонії. Свої контингенти надали 12 держав-членів ЄС і 14 держав-нечленів. Найбільшим за кількістю був контингент з Франції місії з запланованих 4,7 млн євро збільшився до 6,2 млн євро [9].

Метою операції "Конкордія" було гарантувати виконання положень Охридської рамкової угоди і патрулювати етнічні албанські території країни, які межують з Албанією, Сербією та Косово з метою попередження поновлення етнічного насилля [3, с. 28].

З оперативної точки зору, місія складалася з 22 легких польових бригад зв'язку, в обов'язки яких входили патрулювання, розвідка, спостереження за ситуацією, звіти і діяльність зв'язку. Підтримку надавали загопи важкої бронетехніки і гелікоптери, додаткова підтримка надавалася вертолітними загонами з легкої розвідки і вертольотами медичної допомоги і спеціалістами з утилізації вибухонебезпечних речовин (Explosive Ordnance Disposal) і командою медичної евакуації. На вимогу Спеціального представника ЄС в Македонії (EUSR) Алексіса Брауна (Alexis Brouhns) з метою пов'язати існуючі різні інструменти ЄС з операцією "Конкордія", фонди Європейського агентства з реконструкції (EAR) зробили доступними для проектів обмеженого цивільно-військового співробітництва (CIMIC) з реалізацією групами зв'язку на місцях [10, р. 176].

ЄС підходив до питання миротворчості в Македонії комплексно: крім військової місії тут також діяли Європейське агентство з реконструкції, Місія спостерігачів ЄС, представники головної в ЄС країни в 2003 р. (Греція, Італія), делегація Комісії ЄС та офіс Спеціального представника ЄС (EUSR), який здійснював координацію усіх інструментів у межах Процесу стабілізації та асоціації [3, с. 29].

"Конкордія" стикнулася з низкою внутрішніх і зовнішніх викликів, пов'язаних з координацією. Зовнішні стосувалися переважно відносин з НАТО. Труднощі полягали в складній системі звітності і виробленні на майбутнє зручніших форм надання інформації. В той час, як ЄС надавав НАТО повну інформацію про перебіг операції, у відповідь він не отримував звітів від НАТО по ситуації в Косово, а це було надважливо, оскільки македонські села, що межували з Косово, були втягнуті в незаконний трафік зброї, і тому ставали потенційно вразливими до заворушень, що мали місце в гірських регіонах. Замість установити прямий контакт між "Конкордією" і НАТО, командувач сил ЄС був

змушений спілкуватися з командувачем ОЗС НАТО в Південній Європі в Неаполі.

Оскільки НАТО розглядає майбутнє членство Македонії в Альянсі, то ясна річ, зберігає свою присутність в країні через Старшого цивільного представника і Старшого військового представника в Скоп'є з метою надання підтримки від Реформи безпекового сектору (Security Sector Reform, SSR) та адаптації до стандартів НАТО у підготовці до членства. Тривала присутність НАТО в Македонії ускладнювала для ЄС процес утвердження себе як основного постачальника безпеки і головного політичного актора, що діє на пряму з македонською владою [9, р. 177].

На відносини ЄС з македонською владою негативно впливала незакінчена координація між інструментами ЄС. Та внутрішня координація, яка була, коли єврокомісар із зовнішніх зв'язків Кріс Паттен і Хав'єр Солана часто подорожували разом 2001 р. і дотримувалися однієї політичної лінії, була порушена. Структурні суперечності між Радою та Комісією ЄС, що проявилися 2003 р., підривали ефективне впровадження політики ЄС в Македонії [9].

Втім, незважаючи на певні труднощі, що супроводжували здійснення операції "Конкордія", ЄС у цілому вважає її успішною. Македонський уряд на чолі з Б. Црвенковським, з урахуванням закінчення терміну дії мандата операції, розглядаючи ситуацію в республіці як відносно спокійну, і спостерігаючи стабілізацію ситуації, насамперед, у районах, прикордонних з автономним краєм Косово, звернувся до ЄС з офіційним зверненням про розгортання поліцейської місії ЄС. Відповіддю стало рішення ЄС про проведення в Республіці Македонія операції поліцейських сил "Проксіма" (EUPOL Proxima/FYROM). Одночасно з початком виведення військових контингентів керівництво Європейського союзу приступило до розгортання на території Македонії поліцейських сил ЄС [1, с. 21].

Офіційна церемонія передачі контролю над обстановкою від європейських військових структур поліцейським силам ЄС відбулася 15 грудня 2003 року в столиці Македонії – Скоп'є за безпосередньої участі генерального секретаря, верховного представника Євросоюзу з питань зовнішньої і безпекової політики Х. Солани. Головними напрямками діяльності місії було визначено: моніторинг, наставництво і консультування з питань зміцнення законності і правопорядку, включно з боротьбою з організованою злочинністю та контрабандою зброї і наркотиків; практичне здійснення всеосяжної реформи міністерства

внутрішніх справ; оперативний перехід і створення прикордонної поліції; зміцнення довіри між місцевою поліцією і населенням; підвищення співробітництва з сусідніми державами в поліцейській діяльності [8]. Виконання цих завдань необхідно було здійснювати в межах міжнародних правових актів і діючих в Македонії законів спільно з відповідними міністерствами і відомствами республіки. При цьому загальний контроль за діями поліцейських сил Євросоюзу в їх зонах відповідальності покладено на комітет з питань зовнішньої і безпекової політики ЄС.

Місія "Проксіма" здійснювалася у два етапи: "Проксіма I" – грудень 2003 – грудень 2004 з бюджетом 15 млн євро і 186 офіцерів поліції з 22 держав-членів ЄС та 4 нечленів (Норвегія, Швейцарія, Туреччина та Україна) та "Проксіма II" – грудень 2004 – грудень 2005 з бюджетом 15,95 млн євро і 169 міжнародного персоналу (138 міжнародних офіцерів поліції, 3 цивільних прикомандированого персоналу та 28 міжнародних експертів) 24 держав-членів ЄС та 4 нечленів (Норвегія, Швейцарія, Туреччина та Україна) [9].

Безпосереднє керівництво місією покладалося на поліцейського комісара Барта де Хуга (Бельгія), який до середини грудня 2003 року виконував обов'язки керівника департаменту поліції місії ОБСЄ в Македонії. Структурно місія поліцейських сил складалася зі штабу (30 осіб), групи радників при Міністерстві внутрішніх справ (10 осіб) і груп поліцейських радників і експертів при відповідних регіональних органах МВС РМ (160 осіб). При цьому на штаб місії ЄС у Скоп'є поряд з вирішенням завдань керівництва групами радників і експертів покладено функції підтримання взаємодії з місією поліції ОБСЄ в Республіці Македонія [1, с. 22].

Для розміщення підрозділів місії ЄС було визначено населені пункти, розташовані переважно в західних і північно-західних районах Македонії, а саме: Гостивар, Тетово, Куманово, Кичево, Дебар, Охрид і Струга. Крім того, македонська поліція отримувала допомогу у важкодоступних і віддалених районах країни із залученнями мобільної групи поліцейських сил ЄС [1, с. 22]. За досягнутими Євросоюзом і Македонією домовленостями поліцейські сили ЄС виконували свої функціональні обов'язки неозброєними й в цивільному одязі. Також їм було заборонено брати участь в силових акціях, що проводилися органами МВС і формуваннями збройних сил Македонії. Забезпечення безпеки поліцейських країн-членів Євросоюзу було покладено на Македонію. В межах співпраці між ЄС і ОБСЄ в ході операції поліцейські сили Євросоюзу координували свої дії з місією ОБСЄ в Скоп'є. При

цьому, згідно з прогнозами західних експертів, досвід спільної діяльності двох організацій у Македонії міг бути використаний надалі при проведенні подібних операцій у кризових районах світу, в тому числі й на пострадянському просторі. Відповідно до досягнутої угоди між Європейським союзом і НАТО організовано взаємодію поліцейських ЄС з розташованими в Македонії представниками ОЗС Північноатлантичного союзу [1, с. 22].

В цілому ЄС високо оцінив результати проведення обох місій. Про це заявив Високий представник СЗБП Х. Солана під час церемонії офіційного закриття "Проксіми" в Скоп'є 15 грудня 2005 р. Також він зазначив, що закінчення місії не означає припинення підтримки республіки з боку ЄС у сфері дотримання законності в державі. Антикризове регулювання ЄС у межах ЄБОП у Македонії продовжилося зі створенням Консультативної групи ЄС (EUPAT) 15 грудня терміном на 6 місяців, метою якої стала допомога у сфері реформування поліції. І, як зазначив Х. Солана у виступі, після закінчення діяльності групи Комісія ЄС запровадить проект підтримки місцевих зусиль щодо реформування поліції, надавши поліцейських радників на центральному та місцевому рівнях [11].

Отже, передумовами проведення військової операції та поліцейської місії ЄС в Македонії були: формування військового й цивільного вимірів ЄБОП наприкінці 1990-х – початку 2000 рр., тісне співробітництво ЄС з НАТО та можливість використання потенціалу НАТО в перших самостійних операціях ЄС у Західних Балканах, суспільно-політична ситуація, що склалася в Македонії на поч. 2000-х рр. Першою в історії військовою операцією ЄС стала "Конкордія" в Македонії 2003 р., яка проводилася відповідно з домовленостями між ЄС і НАТО "Берлін Плюс". Її метою було забезпечення умов і стабільного середовища в Республіці Македонія для виконання Охридської рамкової угоди 2001 р. Після успішного завершення мандату "Конкордія" була замінена на поліцейську місію ЄС "Проксіма", яка проводилася до грудня 2005 р. з метою ефективної боротьби з організованою злочинністю, зміцнення суспільної довіри до поліції, просування європейських стандартів поліцейської діяльності. Ці операції з антикризового управління стали важливим кроком для ЄС у розвитку військового і цивільного вимірів ЄБОП, досвід від проведення цих місій ЄС застосовуватиме і розвиватиме в подальшому в своїх численних операціях та місіях у Європі, Африці й Азії.

Література

1. Богатырёв С. О проведении операции “Проксима” в Македонии / С. Богатырёв // Зарубежное военное обозрение. – 2004. – № 8. – С. 21–22.
2. Гирич Я. М. Слов'янський світ у 2013 році : країнознавчий довідник / Ярослав Гирич. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України УТОПІК, 2015. – 90 с.
3. Европейский союз и региональные конфликты / отв. ред. Н. К. Арбатова, А. М. Кокеев. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – 143 с. – С. 27.
4. Пономарева Е. Этнополитический конфликт в Македонии [Электронный ресурс] / Е. Пономарева. – Режим доступа: http://observer.materik.ru/observer/N6_2006/6_13.HTM. – Назва з екрана.
5. Чумаченко О. А. Формування функції антикризового управління Європейського Союзу в безпековій сфері на рубежі ХХ – ХХІ століть / О. А. Чумаченко // Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. – Вип. 48. – К., 2016. – С. 133–137.
6. Ямбаев М. Вооруженный конфликт 2001 г. в Македонии и развитие политической ситуации в стране и регионе [Электронный ресурс] / М. Ямбаев. – Режим доступа: <http://ruskline.ru/analitika/2003/09/02/vooruzhennyikonflikt>. – Назва з екрана.
7. Council Decision 75307/03 relating to the launch of the EU Military Operation in the former Yugoslav Republic of Macedonia, Brussels, 18 March 2003.
8. Council Joint Action 2003/681/CFSP [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/Council%20Joint%20Action%202003%20681%20CFSP.pdf>. – Назва з екрана.
9. European Security and Defence Policy. The First 10 Years (1999–2009). Edited by Giovanni Grevi, Damien Helly and Daniel Keohane. – Paris : The European Union Institute for Security Studies, 2009. – 448 p.
10. Ohrid Framework Agreement 13.08.2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ucd.ie/ibis/filestore/Ohrid%20Framework%20Agreement.pdf>. – Назва з екрана.
11. Statement by Javier SOLANA, EU High Representative for CFSP, on the occasion of the ceremony marking the end of the EU Police Mission in the former Yugoslav Republic of Macedonia Skopje, 9 December 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/declarations/87469.pdf. – Назва з екрана.
12. The EU–NATO Strategic Partnership [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nato.int/docu/comm/2004/06-istanbul/press-kit/006.pdf>. – Назва з екрана.

УДК 008+94:327(438)(477)"2005/2011"

К. І. Мєлєксєцев

Культурний та цивілізаційний аспект новітніх польсько-українських відносин (2005–2011)

У статті розглядається вплив культурних зрушень у новітніх польсько-українських відносинах на інтеграцію України і Польщі до "Євроатлантичної цивілізації".

Ключові слова: білатеральні відносини, історична пам'ять, європейська інтеграція, Волинська трагедія, біосферний заповідник "Західне Полісся".

В статье рассматривается влияние изменений в области культуры в современных польско-украинских отношениях на интеграцию Украины и Польши в "Евроатлантическую цивилизацию".

Ключевые слова: билатеральные отношения, историческая память, европейская интеграция, Волынская трагедия, биосферный заповедник "Западное Полесье".

The article overviews the impact of culture as a sphere of contemporary Polish-Ukrainian relations on the integration process of Ukraine and Poland into the "Western civilization".

Key words: bilateral relations, historical memory, European integration, Volyn tragedy, West Polesie Transboundary Biosphere Reserve.

Питання цивілізаційної та культурно-ідеологічної компоненти у польсько-українських відносинах залишається особливо актуальним і зараз, після нещодавніх подій, коли влітку 2013 року спільно відзначалось 70-річчя трагічних подій на Волині 1943 року, які є одним з проблемних питань спільної українсько-польської історичної пам'яті, і якщо Україна майже проігнорувала цю подію, то у Польщі згадка про цю трагедію спричинила шалений суспільний дискурс та поставила на порядок денний питання переосмислення ставлення до України й українства. Історія отримала своє продовження у 2016 році, коли українське керівництво висловило готовність просити вибачення за старі історичні кривди у польської сторони, чим викликала резонанс вже в українському суспільстві. Врешті-решт, перебіг розвитку відносин України з Республікою Польща визначав та буде визначати, чи буде Україна належати до сукупності, яку "Енциклопедія історії України" Інституту історії України НАН України називає Євроатлантичною цивілізацією [1].

З огляду на це, варто повернутися до 2005 року, коли, як відмічає польський дослідник Ян Драус, ректор Державної вищої східноєвропейської школи, події “Помаранчевої революції” залишили великий відгомін у Польщі, де зборами, маршами і вуличними концертами, люди висловлювали солідарність з “помаранчевим” рухом, а польські студенти немов пілігрими відправлялись на Майдан [2, с. 55–72]. Події 2004–2005 рр. залишали багатьох у впевненості, що починається час змін, час остаточного затвердження статусу України як частини нової Європи. Польща, яка у 2004 році стала повноправним членом Європейського союзу завдяки зусиллям польського політикуму та суспільства, не могла залишатися у стороні від зачинань української євроінтеграції. Хоча поляки, як і українці, спочатку розглядали інтеграцію до ЄС як суто економіко-політичний процес, хід історії показав, що подальший розвиток Польщі у ЄС, та України поза його межами мав і культурно-цивілізаційне значення, створивши довготривалий “порядок денний” для політикуму та суспільства.

2005 рік був проголошений Роком України в Республіці Польща на урочистій зустрічі у Варшаві в квітні 2005 р. за участі Президента України Віктора Ющенка та Президента Республіки Польща Олександра Квасневського (якому В. Ющенко офіційно висловив подяку за підтримку в ході подій мирного розв’язання “Помаранчевої революції”). Держави підписали угоди про академічне визнання документів про освіту і наукові ступені й про співробітництво у сфері інформатизації. Метою цих договорів вважалось “розширення торговельно-економічні та науково-технічні зв’язків”.

Цікавим показником всеохоплюючого характеру відносин між країнами в “Рік України в Польщі” став червневий Меморандум взаєморозуміння зі співробітництва у сфері фізичної культури і спорту між Міністерством України у справах молоді та спорту і Міністерством національної освіти і спорту Республіки Польща. Цей документ декларував обмін експертами, тренерами та досвідом у галузях пов’язаних зі спортом (у тому числі молодіжним та спортом для інвалідів), хоча і не визначав механізмів для цього [3]. Цей документ 2005 року є особливо цікавим в огляді на майбутню співпрацю України і Польщі в організації спортивних змагань “Євро 2012”.

Червень також відзначився урочистими зустрічами на вищому рівні. 24 червня 2005 Віктор Ющенко та Олександр Квасневський брали участь у церемонії на Личаківському цвинтарі Львова, де були знову відкриті відновлені меморіали загиблим воїнам армії Західно-української народної республіки і “Меморіал орлят” (молодих

польських вояків, що зі зброєю в руках брали участь в боротьбі з військами ЗУНР та Радянської Росії у 1918–1921 рр.).

У дослідженнях цивілізацій, у тому числі у визначенні дефініції "цивілізації", завжди фігурує питання релігії. Релігійним аспектом нового витка міжкультурного обміну в рамках "Року України в Польщі" стає посилення співпраці, з одного боку, з Українською греко-католицькою церквою в Польщі, та з Римо-католицькою церквою в Україні, діяльність яких була пов'язана, відповідно, з українською та польською меншинами у двох країнах. Ця співпраця у релігійній сфері, переважно здійснювалася лінією РКЦ через налагодження нею конфесійних культурологічних зв'язків з УГКЦ. Після 2004 року почастишали намагання закріплення присутності РКЦ у духовному просторі західних областей нашої країни, у т. ч. з використанням відповідних дитячих, молодіжних і громадських структур. При цьому в окремих випадках мали місце спроби ініціювати повернення у власність РКЦ споруд, що належали їй до 1939 року, а в інших (з боку віруючих некатоліцьких конфесій) – навіть виникнення епіцентрів негативної реакції на такі дії.

Ситуація дещо змінюється у 2006 році, з приходом до влади Леха Качинського у Польщі (який послідовно підтримував Віктора Ющенка та зробив собі популярний "образ" провідника "європейської" Польщі) та створенням уряду Віктора Януковича в Україні. Вже у вересні 2006 В. Янукович зробив програмні заяви про неготовність України до вступу в НАТО, але визнаючи намір "прагнути до вступу в Євросоюз". Такі висловлювання були як "холодний душ" для єврооптимістів в обох країнах, поставивши їх перед реальністю: пришвидшеної інтеграції в ЄС не відбудеться за президентства Ющенка.

Втрата надій та ілюзій привнесла розлад у позицію української сторони, викликавши сумніви в економічній доцільності євроатлантичної інтеграції та концентрації на західному векторі міжнародних відносин. Навіть серед членів українського уряду висловлювалася критика дій Ющенка щодо підтримки проєвропейських та проатлантичних векторів у політиці. Сигналом для НАТО про "неготовність" України стають демонстрації проти запланованих організацією маневрів у Чорному морі, після чого вся діяльність за Планом дій, за яким був призначений майбутній вступ України до НАТО, була призупинена та відкладена на майбутнє. Однак 1 березня 2006 р. Україну з офіційним візитом відвідав новообраний Президент Республіки Польща, який підтвердив незмінність політики Польщі

щодо України, незалежно від того чи буде Україна продовжувати активний проатлантичний курс.

Отже, період 2005–2007 років можна схарактеризувати як час декларування абсолютної співпраці між двома країнами, в якому Польща отримала образ “локомотива”, що поведе за собою Україну до Євросоюзу та НАТО, а також поширилась співпраця у справах релігії та культури. Не дивлячись на це, реальність неможливості негайного вступу до ЄС, яка була поставлена перед Україною, викликала обуреність у політикумі та суспільстві, невпевненість щодо доцільності концентрації на західному векторі зовнішньої політики для України.

Восени 2007 року як в Польщі, так і в Україні відбулися дострокові парламентські вибори. Вони привели до створення коаліційного уряду Дональда Туска у Польщі та коаліційного уряду Юлії Тимошенко в грудні 2007 року. Водночас практично на всі сфери двосторонніх відносин накладалися проблеми, пов'язані із входженням Польщі з кінця 2007 р. до Шенгенської зони, що створювало додаткові труднощі для розвитку й оптимізації співпраці між двома державами.

З іншого боку, 2007 та 2008 роки внесли нові реалії у співіснування Польщі і України в рамках так званого “сусідства” Європейського союзу. Подивившись на складність внутрішньої ситуації в Україні та невизначеність її основного зовнішнього вектора, європейська політична спільнота визначила необхідність жестів доброї волі та організації цивілізаційно-культурного зближення з країнами Східної Європи як передумову подальшого розширення ЄС у майбутньому. Ідея посилення східного вектора Європейської політики сусідства (ЄПС) стала на 2008 рік одним із пріоритетів зовнішньої політики нового уряду Республіки Польщі, яка тепер, як член Європейського Союзу, мала намір перейти від білатеральних відносин з країнами ззовні “Шенгенського простору” до співпраці з ними в рамках структур ЄС, таким чином виборюючи собі власне “місце під сонцем” в Європі. Міністр закордонних справ Республіки Польща Радослав Сікорський, представив на травневому засіданні сейму нові напрями зовнішньої політики держави. У своєму вислові він висловив описану вище ідею: “Польща має продовжувати спеціалізуватися на виробленні спільної зовнішньої політики щодо Сходу” [4].

Такий геополітичний проект, певно, розглядався багатьма науковими підрозділами з питань східноєвропейської політики в Польщі. Директор Центру східноєвропейських досліджень Варшавського Університету Ян Маліцький в інтерв'ю Польському радіо підтвердив

цю версію: "Хочу наголосити, що сила польської позиції в Європейському Союзі залежить від того, яку підтримку і силу ми маємо на сході" [5, с. 13].

Яскравим моментом польсько-української новітньої історії стає вибір країни-господаря чемпіонату Європи з футболу 2012 року, який тривав з 2005 року по 2007 рік. Переможця було оголошено 18 квітня 2007 року у місті Кардіффі. Ним стала спільна заявка Польщі та України. Польська преса перебувала в стані ейфорії: газети вийшли із заголовками "Кардіффське диво", "Євро-тріумф", "Євро-ейфорія" і "Мрія перемогла". "Україна і Польща: подих на двох, перемога на двох", – з таким центральним заголовком і з логотипом на двох мовах вийшов номер *Gazeta Wyborcza*.

З цього моменту Польща стає вже не просто "локомотивом", який підтримує входження України до європейського співтовариства, але й фактично куратором цього процесу, провідником іміджу України в загальноєвропейських структурах, який має силу в разі чого призупинити розгортання європейських амбіцій України в разі невиконання останньою певних вимог самої Польщі. Польща намагалася показати готовність підтримки співпраці з Україною незалежно від проблемних умов Шенгенської зони. Новий договір про контроль прикордонного руху підписали у березні під час візиту прем'єр-міністра Республіки Польща Дональда Туска до Києва і був затверджений у липні 2009 року. Однак питання про візовий режим так і залишилось невирішеним. Не дивлячись на відсторонення від основного питання угоди, новий міністр закордонних справ Республіки Польща Радослав Сікорський запевнив про підтримку України "в її прагненні прилучитися до європейської та євроатлантичної родини" [6].

Під час офіційного візиту Дональда Туска до Києва, незважаючи на його декларування про прагнення до подальшого польсько-українського стратегічного партнерства, громадська думка як України, так і Польщі висловила його словам недовіру в контексті його попереднього візиту до Москви у січні 2008 року зі схожими заявами. Вже тоді, під час переговорів польського прем'єр-міністра в Москві, Леонід Кравчук та Олександр Квасневський піддали критиці його дії як "нечесні" відносно України [2, с. 69].

З наближенням кінця терміну президентства Віктора Ющенка, Польща відходить від ідей "спільної історії" та спільного пробачення "гріхів наших пращурів" та вже на офіційному рівні проводить кондемнацію дій українських націоналістів середини ХХ ст. (які, з

іншого боку, неодноразово характеризувалися як герої Президентом України, – саме контекст ситуації викликав політичний резонанс). Так, 15 липня 2009 року Сейм Республіки Польща прийняв резолюцію, звинувативши ОУН і УПА “у масових вбивствах, що мають характер етнічних чисток і мають ознаки геноциду”. Крім того, в резолюції написано, що парламент “шанує пам’ять бійців Армії Крайової, Самооборони Східних Земель і Батальйонів хлопських, які піднялися на драматичну боротьбу задля захисту польського цивільного населення, а також з боєм згадує про жертви серед українського цивільного населення” [7]. Таким чином, він де-факто і де-юре денонсував документи 2003 року про взаємне примирення та прощення.

Знаковим для 2009 року стає серпневий Договір про співробітництво між Службою безпеки України та Інститутом національної пам’яті – Комісією з розслідування злочинів проти польського народу. Предметом його є співробітництво у галузі архівної справи, наукових досліджень та публікації матеріалів, що зберігаються у архівах СБУ та ІНП згідно з їхніми повноваженнями. Такий, з першого погляду, невинний договір про “доступ до архівних документів стосовно політичних репресій, які мали місце щодо українського та польського народів у ХХ столітті”, у контексті липневих постанов Сейму Республіки Польща ставав політичною заявою – польський інститут буде “вишукувати” обставини злочинів проти поляків на Україні [8].

Президент України високо оцінив відкриття на Вольському цвинтарі (Варшава) пам’ятного знаку жертвам Голодомору 1932–1933 рр., однак оминув у своїй доповіді резолюцію Сейму Республіки Польща від 15 липня 2009 року та пов’язаний з нею “Волинський монумент” у Варшаві. Він також відзначив активні зусилля, що вживаються для відкриття у селі Сагринь Люблінського воєводства меморіального комплексу пам’яті українців (8 вересня під час офіційного візиту українського президента мали відбутися урочистості у Сагрині, де 10 березня 1944 року відділення Армії Крайової вбило сотні українців.) – Президент України “висловив сподівання”, що ця подія станеться вже найближчим часом, певно натякаючи на той факт, що раніше польські ЗМІ повідомляли про те, що президент Польщі Лех Качинський відкликав урочисті заходи з відкриття меморіалу у Сагрині. Наприклад, *Gazeta Wyborcza* зазначила: “Шкода, що президенти Польщі і України відмовляються від нагоди, щоб в черговий раз сказати про важку, неоднозначну і трагічну спільну історію. І показати, що її можна переборювати... Качинський, хоч зробив кілька важливих жестів стосовно України, думає перш за

все про переобрання через рік. А його електорат вважає, що у конфлікті між народами під час війни винні виключно українці, тож вони повинні бити себе в груди" [9].

Незважаючи на все це, Віктор Ющенко інтерпретував відносини України та Польщі як "зразкові", наголошуючи "на важливості завершення історичного примирення між українцями та поляками". В ході зустрічі з українською громадою Польщі у Перемишлі в вересні 2009 року український президент висловив переконання, що українській і польській сторонам треба подати одне одному руки і через взаємоповагу та історичне прощення "разом сформувані пріоритети сьогоденного й завтрашнього дня". Президент наголосив, що відносини України та Польщі можна вважати одними із найзразковіших для країн, що мали таку непросту спільну історію [10].

Окремо варто виділити такий документ як Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про навчання громадян України в Європейському колегіумі в Натоліні. Це один з яскравих прикладів переходу Польщі до пріоритетів встановлення лідерства в рамках програми східного партнерства ЄС: вже в самому документі зазначено, що його підписано "усвідомлюючи спільні виклики та можливості, які несе співпраця в рамках політики ЄС "Східне партнерство" та "беручи до уваги Протокол про наміри Прем'єр-міністрів України та Республіки Польща щодо взаємодії з метою вдосконалення системи інституційного забезпечення європейської інтеграції України, підписаний в м. Київ 28 березня 2008 року" [11].

Європейський та культурницький аспекти не зникли з палітри польсько-українських відносин із інаугурацією нових президентів в обох країнах. Як показник виходу за межі суто білатеральних відносин та перехід до мультилатеральних, які ставали все більш і більш актуальним для України і Республіки Польща з ходом розвитку Європейської політики сусідства, відзначимо трьохсторонню угоду між Україною, Республікою Польща та Республікою Білорусь, підписану в листопаді 2011 року. Це Угода між Урядом України, Урядом Республіки Білорусь та Урядом Республіки Польща про створення транскордонного біосферного резервату "Західне Полісся", яка базувалася на положеннях Конвенції про біологічне різноманіття, підписаної 5 червня 1992 року в м. Ріо-де-Жанейро (та ратифікованої Україною 29 листопада 1994 року) [12].

В ході даного документу було підписано домовленість про створення транскордонного біосферного резервату "Західне Полісся", що

складався б з трьох національних біосферних заповідників, та демонстрував співробітництво в галузях охорони й сталого розвитку регіону відповідно до цілей Програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера” [13].

Продовженням міжкультурного діалогу двох країн, в особливості на рівні конференцій науковців, публіцистів, громадських діячів, дипломатів, що був яскраво представлений в період президентування Віктора Ющенка стала конференція “Українсько-польські відносини сьогодні: потреба перезавантаження чи продовження?”, яку організували Центр дослідження Центрально-Східної Європи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Інститут європейської інтеграції Львівського національного університету імені Івана Франка, редакція газети “Кур’єр Галиційський” та фонд “Допомога полякам на Сході”.

В ході конференції ряд істориків, публіцистів та політиків, так чи інакше пов’язаних з процесами українсько-польських відносин, висловили свої думки щодо змін за 2010 рік. Серед розглянутих питань були й історичні питання в українсько-польських відносинах: волинська трагедія, операція “Вісла”, – та проблеми їх трактування сьогодні.

Колишній посол України у Варшаві Петро Сардачук, який працював у Польщі і до 1991-го, і пізніше, зазначив, що відносини ще довго залишатимуться складними: “Це залежить не тільки від керівництва. Нам треба все-таки дуже працювати у сфері людських, міжлюдських відносин”.

Таку ж думку висловив і директор Студіуму Східної Європи Варшавського університету Ян Маліцький: “Нам потрібно розвивати широку двосторонню співпрацю на суспільному рівні – на рівні регіонів, університетів, шкіл, тобто охопити цей гуманітарний спектр. Найвища влада змінюється. А наше головне завдання – формування еліт, в першу чергу молодих, які продовжуватимуть цю справу” [14].

Таким чином, період розвитку українсько-польських відносин після вступу Республіки Польща до Шенгенської зони, який вніс певні зміни у статусі партнерства двох країн, можна характеризувати як перехідний від білатеральності до співпраці в рамках структур східного партнерства ЄС, що є позитивним кроком на шляху України до об’єднання з широкою Євроатлантичною цивілізацією. Крім того, економіко-стратегічний прагматизм з ходом часу “замінявся” пошуком точок перетину “спільної історичної пам’яті”. Посилення соціально-культурного дискурсу в ході польсько-української співпраці цікавим

чином співпадає із закріпленням позицій Польщі як члену ЄС та її оголошенням програми Східного партнерства ЄС, що прямим чином пов'язане із втіленням у житті європейських аспірацій самої України. Це не дивно – Польща-Шенгену, Польща-лідер серед країн Центрально-Східної Європи, стаючи "локомотивом України до Європи" отримує важелі впливу, які до того не мала політичної сили застосувати. Така Польща у силі нагадати українцям про "тріхи прашурів", які ще треба простити перед тим, щоб отримати політичні гарантії. На жаль, українство зустріло таку різку зміну ставлення до складного минулого байдужістю з боку влади та незадоволенням з боку суспільства. "Будьте раціональними, забудьте про минуле, давайте працювати сьогодні і зараз" – ось що лежить в основі українського розуміння проблеми. Однак спільна історія та культура Польщі й України вказує на неможливість іти разом, не вирішивши питання минулого. Не дивлячись на зазначені вище позитивні зрушення: спільне проведення спортивних, освітянських, релігійних та навіть природоохоронних (згадаємо заповідник "Західне Полісся") заходів, основним питанням культурних відносин новітніх України та Польщі залишається, та буде залишатися історичне. А точніше, наслідки трагедій спільної історії для обох суспільств. Для Польщі та поляків здається неможливим приєднання України та українців до модерної євроатлантичної цивілізації без кондемнації кривавих сторінок власної історії. Наприкінці, варто згадати що казав тодішній Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Яцек Ключковський в інтерв'ю УНІАН у 2010 році: "Це звичайно неправда, що Бандера був німецьким колабораціоністом та не слід його засуджувати у колабораціонізмі. Але чи можуть гасла Бандери бути адекватними для сучасної демократичної держави?! Чи може така дуже спірна постать бути сучасним зразковим прикладом для народу, який прагне рухатися шляхом європейської інтеграції?! Тому ми були стурбовані цією нагородою. [...] Розумієте, ми в Європі створили Євросоюз як спільноту цінностей. Не хочеться, аби люди, які виступали проти демократії, громадянського суспільства, були частинкою нашої спадщини" [15]. Погоджуючись чи ні з такою оцінкою ситуації, варто зрозуміти, що таке розуміння проблеми польською стороною означає неможливість справжньої цивілізаційної (а не суто економіко-політичної) інтеграції до модерної єдиної Європи без готовності розв'язувати, а не ігнорувати цю проблему українською стороною.

Література

1. ЄВРОАТЛАНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ : енциклопедія історії України. Інститут історії України Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://corp.nbuv.gov.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21C OM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21C O LORTERMS=0&S21STR=Evroatlantychna_cyvilizaciya. – Назва з екрана.

2. Draus J. Polish-Ukrainian relations after independence / J. Draus // *New Ukraine. A Journal of History and Politics*. – 2011. – № 10. – P. 55–72.

3. Меморандум взаєморозуміння зі співробітництва у сфері фізичної культури і спорту між Міністерством України у справах молоді та спорту і Міністерством національної освіти і спорту Республіки Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_090. – Назва з екрана.

4. Киридон А. Українсько-польські відносини: “нова ера” співпраці / А. Киридон // *Україна–Європа–Світ : міжнародний збірник наукових праць. Серія “Історія, міжнародні відносини” / гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 5 : у 2 ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – Ч. 2. – 336 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:*

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ues/2011_5_2/Articles/13_Kyrydon.pdf. – Назва з екрана.

5. Східне партнерство ЄС: Додаткові можливості для євроінтеграції України / І. Ф. Газізуллін, М. М. Гончар, О. В. Коломієць та ін. ; за ред. В. Мартинюка ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство “Україна”, 2009. – 84 с. – С. 13.

6. У Варшаві парафоровано угоду між Кабміном та урядом Польщі про правила місцевого прикордонного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.rbc.ua/ukr/news/politics/v_varshave_parafirovano_soglashenie_mezhdu_kabminom_i_pravitelstvom_polshi_o_pravilah_mestnogo_pogranichnogo_dvizheniya_1204639543. – Назва з екрана.

7. Ukraine and Poland: Time to Shed Myths. No future can be built without respect for history from both sides [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://ukrainianweek.com/Politics/26298>. – Назва з екрана.

8. Договір про співробітництво між Службою безпеки України та Інститутом національної пам'яті – Комісією з розслідування злочинів проти польського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_144. – Назва з екрана.

9. Качинський відмовився вшановувати вбитих українців? [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <http://www.pravda.com.ua/news/2009/09/6/4170686/>. – Назва з екрана.
10. Ющенко розповів про “зразкові” відносини України і Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.pravda.com.ua/news/2009/09/8/4175440/>. – Назва з екрана.
11. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про навчання громадян України в Європейському колеґумі в Натоліні [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_141. – Назва з екрана.
12. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_030. – Назва з екрана.
13. Угода між Урядом України, Урядом Республіки Білорусь та Урядом Республіки Польща про створення транскордонного біосферного резервату “Західне Полісся” [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_534. – Назва з екрана.
14. Українсько-польські відносини: потреба перезавантаження чи продовження? [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.radiosvoboda.org/content/article/2169860.html>. – Назва з екрана.
15. Посол Польщі: Українсько-польські відносини матимуть інший відтінок [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.unian.ua/politics/339318-posol-polschi-ukrajinsko-polski-vidnosini-matimut-inshiy-vidtinok.html> – Назва з екрана.

УДК 327.7ЄС

L. M. Mytsyk

The Eastern Partnership for Ukraine: a New Dimension of European Integration or Substitution of Membership Perspective?

У статті досліджується політика “Східного партнерства” як один з пріоритетних напрямів співробітництва пострадянських країн з ЄС на сучасному етапі. Особлива увага приділяється особливостям та перспективам участі України в цьому проекті.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейська політика сусідства, Східне партнерство, угода про асоціацію, розширення ЄС, перспектива членства.

В статье исследуется “Восточное партнёрство” как одно из приоритетных направлений сотрудничества постсоветских стран с ЕС на современном этапе. Особое внимание уделяется особенностям и перспективам участия Украины в этом проекте.

Ключевые слова: Европейский Союз, Европейская политика соседства, Восточное партнёрство, договор об асоциации, расширение ЕС, перспектива членства.

The article analyzes Eastern Partnership as one of the priorities of cooperation between post-Soviet countries and the EU today. Specifics and perspectives of Ukraine’s participation in this project are emphasized.

Key words: European Union, European Neighbourhood Policy, the Eastern Partnership (EP), Association Agreement, EU Enlargement, Membership Perspective.

Eastern Partnership EU strategy launched in 2009 has opened new horizons in relationship between Ukraine and the European Union. The project was aimed at promoting stability and prosperity of the EU eastern partners, and its result should be the deepening of bilateral agreements and the creation of new multilateral framework for cooperation involving the EU, Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine.

Special relationship within the *Eastern Partnership* are built on mutual recognition of common values, achieving the rule of law, effective governance, human rights, principles of market economy and sustainable development but do not imply EU membership prospects.

No wonder that the *Eastern Partnership* as a new dimension of regional cooperation in Europe is in the focus of scholars’ attention.

A number of publications have appeared, and numerous discussions, theoretical seminars, conferences and round tables have been organized at national and community levels. Most of materials are designed in the context of conceptual generalization of the *Eastern Partnership*' content and nature as one of the lines of the European Neighbourhood Policy (ENP). The publication of the Ukrainian Independent Center for Political Research, edited by V. Martynyuk [12] analyzes views on the possibility of using *Eastern Partnership* for further European integration of Ukraine in bilateral and multilateral dimension. A. Veselovskiy [1], S. Hutsal [4], Yeliseyev [5], S. Pavlenko [6] V. Samohvalov [8] A. Sushko [11] A. Chumachenko [14], O. Shapovalova [15] and other scholars and experts also study those problems. Analyzing the prospects of cooperation between Ukraine and the EU within the framework of *Eastern Partnership*, A. Goncharuk considers the project "as a tool to achieve membership in the EU" [3]. T. Sidoruk emphasizes the *Eastern Partnership* as a model for gradual and partial integration with the EU [9; 10]. N. Hnydyuk focuses on the tools of the *Eastern Partnership* and the EU financial support to member countries [2]. However, despite significant scientific achievements in this area more detailed research of trends of Ukraine – EU cooperation within the framework of *Eastern Partnership* is required.

The purpose of this article is to define the specifics of the Ukraine's participation in the *Eastern Partnership* and prospects of its use for approaching EU membership.

The initial reason of Ukraine's critical reaction on *Eastern Partnership* was the fact that Ukraine's expectations from the new EU eastern policy far exceeded European offers. EP did not contain fundamentally new approaches toward the development of relations between the EU and Ukraine. In the adopted format the *Eastern Partnership* indicated that the EU has chosen the role of an observer for the development of political processes in the region and refused, at least at that stage, to play an active role as a counterweight to Russian regional presence. The EU, not presenting completed Eastern strategy, has applied "successful precedent" strategy to partner countries at the bilateral relations level. Ukraine should play the role of "flagship", i.e. the European Union based on Ukrainian experience would produce its approaches toward cooperation with other partner countries in the *Eastern Partnership* [19, p. 6]. On the one hand, it imposes a responsibility and creates some risks, on the other hand, it promises deeper integration with the EU.

Eastern Partnership is a new dimension of regional cooperation, which should involve improving relations not only between the EU and

neighboring countries, but also among neighbors. However, there are serious doubts on the productivity of such cooperation. The EP participants are countries with different potential in the EU integration and the various aspirations on European integration: some of them are interested in the EU for the stabilization in areas of frozen conflicts, others emphasize the priority of transport corridors, energy supply, promoting common trade and contacts between people. Ukraine, Georgia and Moldova are those countries that declared their seeking further integration with the EU from participating in the *Eastern Partnership*. Moldova is the only one that has received clear signals and approval from the European Union. Ukraine and Georgia continue to expect the support of Europe. However, the EP demands to us require regular investment of significant funds, while the Ukraine's motivation is weakening.

The Riga Summit (2015) clearly demonstrated multi-speed dynamics within the framework of the Eastern Partnership among the three partners who have signed an association agreement (Ukraine, Georgia and Moldova) and the rest of the partners who have chosen a different path of development of relations with the EU. The growing differences on the objectives and priorities of cooperation with the EU between the initiative's participants sharply raise the issue of further deepening of differentiation within the Eastern Partnership. In this context, Riga Summit should be seen as an important step in the ongoing review of the European Neighbourhood Policy.

Eastern Partnership policy for Ukraine has two dimensions: bilateral and multilateral. The value of the bilateral dimension seems to be weak because at this level the initiative did not provide new instruments (except "Comprehensive Institution Building"). Therefore we can say that Ukraine could achieve the same progress within the *Eastern Partnership* and without it either. As for the multilateral dimension, the results are more tangible. In particular, the creation of the Civil Society Forum as a mechanism for communication between NGOs and representatives of the European Commission could be mentioned. Regular meetings of ministers as well as local and regional authorities' representatives take place.

As for the development of civil society, which is one of the *Eastern Partnership* priorities, most experts suggest that it does not meet expectations. That direction operates inefficiently. Ukrainian representative in the European Union in Brussels published quite shocking statistics according to which more than 80 % of the ENP from 2007 to 2010 has been allocated for projects led by organizations in the EU Member States and less than 20 % for support of Ukrainian organizations. There are no data on

the development of these funds, as well as civil society involvement in relevant planning and costs. Moreover, most of funds are directed to government agencies but not to NGOs.

Most experts tend to believe that visa liberalization can become a stimulus that, on the one hand, would pushed the authorities toward more active reforms, and on the other hand, facilitate the formation loyal attitude of the population to the EU. The Agreement on visa facilitation was signed, but it has not come up to expectations. Citizens did not feel real simplification of visa regime, but the Ukrainian budget got additional burden (because, together with the agreement on visa facilitation the readmission agreement was signed).

It is Ukraine's strategic course toward integration into the EU that was a crucial factor, which allowed Brussels to assume the role of a center of regional attraction for all of the *Eastern Partnership* countries and thus to form the EP in its present format. The current political and economic situation in the EU is not favorable for the further enlargement of the European Union. However, the EU needs to expand its political and economic presence in the Eastern European region. That would not only strengthen the EU influence, but could also provide a greater level of stability and security in Europe. That problem could be solved through political association and economic integration of the partner countries with the EU. Political association in this case would mean unilateral association of partner countries within the legal framework of the European Union. Economic integration should be implemented through the introduction of a deep and comprehensive free trade association between the *Eastern Partnership* and the EU.

The inability of the EU to enlargement at current stage does not preclude such an opportunity in the future. According to the political statements of the EU officials, the European Neighbourhood Policy "does not close the door for European countries, which may wish to join the EU in the future" [16]. An indirect evidence of the probability of the EU enlargement (under favorable conditions) by means of *Eastern Partnership* countries could be a reference to Article 49 of the EU Treaty in *A New Response to Changing Neighborhood* Joint Communique of the European Commission and the EU High Representative in Foreign Affairs and Security Policy [17]. That thesis reflects the EU approach toward the perspective of membership for EP countries, including Ukraine.

As it's known, Ukrainian diplomacy has tried to agree with the EU in principle on declaring the possibility of future EU membership for Ukraine in the Association Agreement (AA). In this context it should be borne in mind

that there is no direct legal connection between the associated relations and the membership prospects. In the EU legal practice there is no such type of association like the preparation for EU membership. In all cases, signing of Association Agreement had limited impact on the procedure of joining the EU. Formal recognition by the EU the “candidate” status of the country and its submitting an official request for membership seems to be much more important. Thus, in the legal plane inclusion of thesis about the membership perspective in the AA does not bear any consequences for neither Ukraine nor the EU. In fact, the recent Association Agreement between Ukraine and the EU does not guarantee accession and does not provide the perspective of membership, but also does not deny such a possibility.

An issue of introducing the paragraph on the European perspective for Ukraine into the Association Agreement has rather political importance for both the EU and Ukraine. First of all, it has to change the perception of Ukraine in the European Union not only among political elites, but also among the wider social strata. Similarly, it will have a powerful impact on the content of political process in Ukraine and practice of its foreign policy.

Officially, today the EU justifies impossibility to provide Ukraine membership perspective by the “enlargement fatigue”, the problems of convergence of the EU member states, political and economic problems within the EU. However, the strategy of sectoral integration of *Eastern Partnership* is aimed at building a common political and economic space that will contribute to the complete integration of Eastern European countries into the EU in the future if they have such a desire. This position, which contains both affirmation of an opportunity of integration to the EU and unwillingness to provide Ukraine a membership perspective, has, in experts’ opinion, the following reasons:

- First, the EU is interested in the integration of East Europe, but currently is not ready to invest necessary resources into that process. Due to the unconditional commitment to European integration that Ukraine demonstrates, the European Union prefers to take waiting attitude using minimal incentives (including financial ones) to a necessary series of reforms in EP countries that would facilitate their convergence with the EU;

- Second, providing Eastern European countries a membership perspective seems to be a great geopolitical burden since it should mean the EU willingness to assume greater allied commitments to those countries. Considering the full range of challenges for EU foreign policy at the Post-Soviet space and, above all, in its relations with Russia, providing Ukraine a membership perspective could break shaky international balance, which the European Union has reached by the present.

As a result, lack of political component in the *Eastern Partnership* currently fully satisfies Brussels but makes it conceptually incomplete as well as functionally unattractive in terms of Central and Eastern Europe.

2011 was a milestone in the development of the EU's Eastern policy. However, if Ukraine and other supporters of strengthening the political component of the *Eastern Partnership* realized the need for its conceptual renewal, Brussels and countries of Old Europe insisted on evaluating primary results of *EP* activities and making necessary adjustments in order to improve it.

The "improvement" of the *Eastern Partnership* seems to be as important for Ukraine as for the EU. The first step is to realize that the *Eastern Partnership* is not a complementary format to the bilateral relations between Ukraine and the European Union. Today *Eastern Partnership* is the EU policy towards countries of Eastern Europe and the Southern Caucasus, which includes all areas of relations between those countries and the EU. Obviously, Ukraine can play only indirect role in the *EP* reforming since that deals with the formation of foreign policy strategy of the European Union. However, a significant sensitivity of the process of the EU foreign policy design to external influences provides Ukraine with additional opportunities.

Evaluating the processes of developing Eastern dimension of the EU foreign policy, we should focus on the challenges facing the European Union and causing permanent transformation of the EU approaches:

- the need to combine positions of all Member States of the European Union;
- specifics of Eastern European and South Caucasus directions that require balancing strategy for EU relations with the countries of those regions on the one hand and Russia on the other hand;
- dynamics of political processes in the East Europe and the South Caucasus regions.

First of all, we must understand that the *Eastern Partnership* is correlated with other areas of the EU foreign police, including the strategic partnership with Russia. Therefore, it has essential impact on Europe activity, especially on relations with Ukraine. However, according to most experts, the EU – Russia partnership is just words. It is determined by pragmatic interest, but rather by energy dependence. So between energy security and efficiency of EU *Eastern Partnership* policy Europe chooses the first one.

The Russian factor in bilateral relations forces European Union to behave distantly and indefinitely, i.e. it does not make specific promises and

does not establish clear conditions. Mostly, the EU officials tell and write about “long-term prospects”. Accordingly, such a policy is not a sufficient incentive for reform in Ukraine (as well as in other countries). So the question is: either Europe provides “second wind” to the *Eastern Partnership*, offering real prospects, or Russia restores its dominance in the region gradually.

The Russian factor affects also the relations between the countries in the region. It means that the political and energy dependence from Moscow forces most of governments act circumspectly. Besides that, in the meanwhile, none of the member countries is not ready to assume leadership roles. Therefore, Europe must finally realize that without its concrete proposals the *Eastern Partnership* will not be successful project. Unfortunately, only countries with direct borders in the east, especially Poland, realize this. After all, in addition to economic interests in Ukraine it is an issue of security.

Moscow initially considers the *Eastern Partnership* as a threat to its interests in the countries covered by that program. The Russian Prime Minister Dmitry Medvedev said that “some countries make attempts to use that structure as a partnership against Russia.” Russian Foreign Minister Sergei Lavrov warned the EU “do not force those countries to choose: either you are with us or against us.” In response the EU has assured Moscow that it does not seek to create any “zone of influence” [7].

In May 2015, President of the European Council Donald Tusk stated that Russia was “compensating for its shortcomings by destructive, aggressive and bullying tactics against its neighbors,” while German Chancellor Angela Merkel said that “the EU makes a crystal clear difference with Russia. We accept that the different *Eastern Partnership* nations can go their own way and we accept these different ways” [13].

In this context, now the key challenge for the EU is the balancing of two directions in its eastern policy – *Eastern Partnership* and relations with Russia [15, p. 14]. The success of Ukraine's foreign policy depends on solving the similar problem – a combination of European and Russian directions. The key toward solving that problem could be the EU's decision to fill *Eastern Partnership* with the political component and strengthen its political and security presence in the Black Sea region. This would affect the balance of power and would enable the EU to achieve the essential balance in its Eastern policy. For Ukraine this would facilitate the search of ways to combine European integration vector with relations with Russia.

Since strengthening security and stability in the Black Sea region is a strategic goal of the *Eastern Partnership*, lack of the security dimension in

the initiative looks rather surprising, although reasons of avoiding that sensitive subject are quite clear. Realizing the EP's inadequacy without this dimension of cooperation, the EU declared the need to supplement of the *Eastern Partnership* with cooperation within the framework of another EU's initiative – *Black Sea Synergy*. However, the combination of the two initiatives is now improbable, although adding dimension of political and security cooperation to the *Eastern Partnership* format would be very useful for all its participants. That can be done through the launch of a new platform called "Cooperation in Politics and Security" or through reformatting the platform 1 by means of changing its name from the "Democracy, Effective Governance and Stability" to the "Cooperation in Politics and Security" [18]. Incidentally, such a platform was offered in the Swedish-Polish initiative on introduction of *Eastern Partnership*.

Increasing of the European Union's political presence in the Black Sea region is an important step toward the strategic filling the EU's Eastern policy. However, the European Union must also be ready to a gradual increasing political and functional opportunities of the *Eastern Partnership* and the granting limited integration formats. In particular, the EU could offer membership perspective through the mechanism of performance evaluation, i.e. the achievement of relevant criteria and stages as a conceptual complement to the *Eastern Partnership* [1]. The criteria remain the Copenhagen criteria; steps could be defined (for example) as the functioning of the Association Agreement and Free Trade Association, visa-free regime, effective integration into the European educational and humanitarian space etc.

Due to the complexity of modern political processes in the EU and in the Mediterranean region, it is rather difficult to talk about possible time of making qualitative changes in EU policy toward the Eastern direction. The only way to speed up this process could be uniting efforts of the interested parties. Therefore, Ukraine should consider the possibility of bilateral diplomacy both to develop a common vision of the *Eastern Partnership* and to promote the necessary changes at the EU level.

Thus, the *Eastern Partnership* policy seems to be one of the most controversial initiatives of the European Union. From the very beginning it had a quite low level of support from the EU and its purpose was not understandable for participating countries. One of the problems impeding the development of the initiative is a lack of funds and clear mechanisms to monitor their use.

Eastern Partnership seems to be a successful attempt of diversified approach in order to divide the eastern and southern neighbors. However,

it is not well thought-out project to ensure effective cooperation within the Eastern region and meet the expectations of its members.

Although the *Eastern Partnership* format of cooperation is not a new “breakthrough” in the EU – Ukraine relations, it is a certain step forward towards European integration for our country. Despite several weaknesses, which both Ukrainian and foreign experts emphasize, in particular, the fact that the format of the *Eastern Partnership* has postponed discussions about the possibility of Ukraine's EU membership for a while, the *EP* project has been evaluated positively and means additional opportunities for Ukraine to ensure its interest in cooperation with the EU. Obviously, there are certain limits of the *Eastern Partnership*. This program is a supplementary tool that complements existing international instruments and is an additional lever of influence to the reform process in Ukraine and Ukraine's positioning in this part of the world. The basis remained bilateral relations between Ukraine and the EU, which have achieved a lot and are progressing in recent years, although not at a pace that we would like.

Riga Summit, 2015 took place in the new geo-political and security context in the *Eastern Partnership* region marked by the ongoing aggression of Russia against Ukraine and pressure on other EP countries. At the same time, it was the first event of the highest level within the framework of the *Eastern Partnership* since signing and beginning of implementation of Association agreements with Ukraine, Georgia and Moldova. The Summit confirmed the EU's commitment to further development of the *Eastern Partnership*, support of the reform in the EP's member countries, the sovereign right of the Eastern European partners to choose the level of ambitions in relationship with the EU and the way of their development.

Bibliography

1. Веселовський А. На межі. Східне Партнерство та/або Європейська Інтеграція / А. Веселовський // Матеріали міжнародного експертного круглого столу “Східне партнерство та ідея європейської інтеграції. Можливості, обмеження і сфери співробітництва з точки зору Польщі та України”, 23 листопада 2010 року. – Вроцлав, 2010. – С. 1–25.

2. Гнидюк Н. А. Інструмент європейського сусідства і партнерства та фінансова допомога Європейського Союзу / Н. А. Гнидюк ; за заг. ред. В. Ю. Стрельцова. – К. : Книга плюс, 2010. – 192 с.

3. Гончарук А. Україна підтримує “Східне партнерство” як інструмент досягнення членства в ЄС [Електронний ресурс] / А. Гончарук. – Режим доступу:

<http://www.president.gov.ua/news/13265.html>. – Назва з екрана.

4. Гуцал С. Інструменти Східного партнерства: можливості для України / С. Гуцал // Транскордонне співробітництво на нових східних кордонах ЄС : матеріали міжнародної конференції / гол. ред. С. І. Мітряєва. – Ужгород : Поліграфцентр "Ліра", 2009. – С. 159–162.

5. Єлісєєв К. Україна і ЄС: партнерство-асоціація-членство [Електронний ресурс] / К. Єлісєєв // Дзеркало тижня. – 2009. – № 16 (744). – 30 квітня – 15 травня. – Режим доступу:

http://gazeta.dt.ua/POLITICS/ukrayina_i_es_partnerstvo_asotsiatsiya_chlenstvo.html. – Назва з екрана.

6. Павленко С. Сучасні аспекти та перспективи ініціативи ЄС "Східне партнерство" / С. Павленко // Транскордонне співробітництво на нових східних кордонах ЄС : матеріали міжнародної конференції / гол. ред. С. І. Мітряєва. – Ужгород : Поліграфцентр "Ліра", 2009. – С. 163–167.

7. Романюк Н. "Східне партнерство" як інструмент посилення інтеграційних процесів у Європі [Електронний ресурс] / Н. Романюк. – Режим доступу:

<https://ukrpolnauka.wordpress.com/2014/01/06/%D1%81%D1%80%D1%82%D0%B4%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%8F%D0%BA-%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82-%D0%BF/> –

Назва з екрана.

8. Самохвалов В. Східне партнерство – Чорноморська дружба: 1:0 на користь України і її друзів [Електронний ресурс] / В. Самохвалов. – Режим доступу:

<http://unian.net/ukr/news/news-314463.html>. – Назва з екрана.

9. Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства : монографія / Тетяна Віталіївна Сидорук. – Львів : ПАІС, 2012. – 444 с.

10. Сидорук Т. В. Європейська політика сусідства та відносини Україна – ЄС / Т. В. Сидорук. – Острогоз : Видавництво Національного ун-ту "Острозька академія", 2008. – 210 с.

11. Сушко О. Східне партнерство як допоміжний інструмент досягнення членства України в ЄС [Електронний ресурс] / О. Сушко. – Режим доступу:

<http://2008.dif.org.ua/ua/publications/comentar/rd6r7t7t78>. – Назва з екрана.

12. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / І. Ф. Газизуллін, М. М. Горчар, О. В. Коломієць та ін. ; за ред. В. Мартинюка: Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство "Україна", 2009. – 84 с.

13. Туск Д. "Східне партнерство – не конкурс краси між ЄС і Росією // Deutsche Welle. 21.05.2015ю [Електронний ресурс] / Д. Туск. – Режим доступу:

<http://www.dw.com/uk/%D1%82%D1%83%D1%81%D0%BA-%D1%81%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BD%D0%B5-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D1%82-%D0%BF/>

[83%D1%80%D1%81-%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%B8-%D0%BC%D1%96%D0%B6-%D1%94%D1%81-%D1%82%D0%B0-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%94%D1%8E/a-18466565](http://www.kyivpost.com/ua/news/ukraine/2008/06/18/ukraine-18466565) – Назва з екрана.

14. Чумаченко О. А. Східне партнерство Європейського Союзу: особливості двосторонніх відносин і багатостороннього виміру [Електронний ресурс] / О. А. Чумаченко. – Режим доступу:

<http://www.kyivpost.com/ua/news/ukraine/2008/06/18/ukraine-18466565>. – Назва з екрана.

15. Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей / О. Шаповалова // International Review. Відносини Україна – ЄС: “Східне партнерство” у регіональному вимірі – 2010. – № 3 (15). – С. 4–14.

16. Ferrero-Waldner B. “To launch first seven Action Plans under the European Neighbourhood Policy” – Press Conference, 9 December 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/04/529&fo>. – Назва з екрана.

17. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. “A New Response to a Changing Neighbourhood” – European Commission, High Representative of the European Union for Foreign and Security Policy. – Brussels, 25.05.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.euneighbours.eu/library/content/new-response-changing-neighbourhood-review-european-neighbourhood-policy>. – Назва з екрана.

18. Polish-Swedish Proposal: Eastern Partnership – Ministry of Foreign Affairs of Poland, June 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.ms.gov.pl/Polish-Swedish,Proposal,19911.html>. – Назва з екрана.

19. Snigyr O. Eastern Partnership - Beyond Initiative, But Not A Strategy Yet / O. Snigyr // European Union Foreign Affairs Journal – № 4–2010. – P. 5–12. – Режим доступу:

<http://www.libertasinstitut.com/de/EUFAJ>. – Назва з екрана.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 7.067

А. В. Бричка

Історіографія духовної спадщини Паісія Величковського

У статті розглянута історіографія духовної спадщини Паісія Величковського. Автором встановлено, що Паісій Величковський був однією з найвизначніших постатей українського чернецтва. Багата духовна спадщина Паісія Величковського зумовила значний інтерес до його постаті як церковних, так і світських дослідників. Автор зробив висновок, що в сучасній світовій науці накопичено значну кількість різнопланових досліджень духовної спадщини преподобного Паісія. Водночас вітчизняними науковцями постать Паісія Величковського досліджена недостатньо, що зумовлює необхідність проведення комплексних спеціалізованих досліджень з цієї проблематики.

Ключові слова: аскетизм, афонські старці, ісіхазм, українське чернецтво, Паісій Величковський.

В статье рассмотрена историография духовного наследия Паисия Величковского. Автором установлено, что Паисий Величковский был одной из выдающихся фигур украинского монашества. Богатое духовное наследие Паисия Величковского обусловило значительный интерес к его личности как церковных, так и светских исследователей. Автор сделал вывод, что в современной мировой науке накоплено значительное количество разноплановых исследований духовного наследия преподобного Паисия. В то же время отечественными учеными фигура Паисия Величковского исследована недостаточно, что приводит к необходимости проведения комплексных специализированных исследований этой проблематики.

Ключевые слова: аскетизм, афонские старцы, исихазм, украинское монашество, Паисий Величковский.

In the article the historiography spiritual heritage Paisius Velichkovsky. The author found that Velychkovskyy Pais was one of the most prominent

figures of Ukrainian monasticism. The rich spiritual heritage Paisius Velichkovsky led to considerable interest in his personality as religious and secular scholars. The author concluded that in the modern world of science has accumulated a large number of diverse investigations spiritual heritage of St. Paisius. However, domestic scientists figure Paisius Velichkovsky studied enough, which leads to the need for comprehensive specialized studies on the subject.

Key words: asceticism, Athos elders hesychasm, Ukrainian monk, Paisius Velichkovsky.

XVIII ст. є одним з найважливіших періодів в історії української культури, період, який буде мати вирішальні наслідки для прийдешніх поколінь. У цьому столітті відбуваються процеси, що виносять на поверхню безліч проблем, які або століттями перебували в сплячці, або були зовсім невідомими. Протягом цього століття відбувалися трагічні для української культури події руйнації Запорізької Січі та ліквідації козацької республіки, що призвело до занепаду державності. Водночас цей період характеризується появою багатьох виданих українців, значним культурним злетом, який дослідники називають "золотою добою української культури".

У цій атмосфері прожив життя видатний український подвижник Паїсій Величковський (1722–1794), духовна особистість, що виділяється серед своїх сучасників як рідкісними здібностями і чеснотами, так і освіченістю, що ставить його на особливе місце.

Діяльність преподобного Паїсія була різноманітна. Він був і аскет-подвижник, і вчитель благочестя, і мудрий начальник монастирської громади, і старець. З його ім'ям цілком обґрунтовано пов'язують відродження чернецтва в Молдавії, Румунії, Росії, Болгарії, Сербії. Сам, подаючи приклад істинно аскетичного життя, він мудро керував створеним ним чернечим братством і зумів виховати сонм подвижників, гідних своїх наступників і продовжувачів своєї справи.

Аскет, подвижник, мудрий наставник і керівник – одна з рис о. Паїсія, його переважно особистий подвиг. Але він зробив і інше велике діло, яке виразилося в створенні слов'янської аскетичної літератури, наблизивши до слов'янського чернецтва саме першоджерело чернечої освіти. Значну частину свого життя Паїсій Величковський віддав переписуванню, перекладу і складанню нових творів. Він перекладав твори отців церкви з грецької на ново-церковно-слов'янську мову, бо багато з цих творів були ще не перекладені, або перекладені зле. Переклав він дуже багато – по ньому полишилося

близько 300 найрізноманітніших рукописних перекладів та виправлень, головне творів аскетичних та богословських взагалі. З кожного нового перекладу робилося кілька списків, і вони ширилися по всьому православному слов'янському світі. Завдяки своїм працям, Паїсій Величковський зумів у величній грецькій чернечій державі, якою є Афон, створити прецедент присутності слов'янства, відтворити окрему слов'янську державу, запровадити слов'янську мову та богослужбову практику, а також зберегти слов'янську, а звідси й українську культуру.

Таким чином, Паїсій Величковський залишив після себе значну духовну спадщину. Тому не випадково на тему духовної спадщини Паїсія Величковського вже написано значну кількість досліджень і наукових праць. Канонізація преподобного Паїсія ювілейним Собором Руської Православної Церкви в 1988 році викликала ще більший інтерес до нього, в тому числі і з боку зарубіжних дослідників. За останні роки богословська література з даного питання поповнилася багатьма роботами, що заслуговують на увагу. Наразі кількість окремих робіт і статей по цій темі, написаних з середини XIX століття, досягає майже двохсот найменувань. Однак дослідженню історіографії духовної спадщини Паїсія Величковського, на жаль, науковцями не приділялося належної уваги, що зумовлює актуальність обраної теми.

Дослідженню життя та духовної спадщини Паїсія Величковського присвячено праці С. Четверикова "Молдавский старец Паисий Величковский, его жизнь, учение и влияние на православное монашество", А.-Е. Н. Тахиаос, "Возрождение Византийского мистицизма старцем Паисием Величковским (1722–1794)", С. Шумило "Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сеч", Є. Владимирова "Преподобный Паисий Величковский", М. Ганицького "К жизнеописанию старца Паисия Величковского", Н. М. Дилевського "Старец Паисий Величковский и его болгарские читатели", Д. Кенанова "Стихова прослава на схиархимандрит Паисий Величковски", Л. Полякова "Старец Паисий Величковский как учитель аскетики", І. Паюла "Славянские ученики прп. Паисия XVIII – начала XIX века", Г. Самуряна "Архимандрит Паисий Величковский", І. К. Смолич "Русское монашество", В. Старика "Неопубліковані листи Паїсія Величковського до Запорозького Війська" та ін. Найбільше досліджень спадщини Паїсія Величковського здійснено на базі православних монастирів та церков України, Росії та Молдавії. У бібліографічному списку про старця Паїсія Величковського, складеному професором

А.-Е. Н. Тахїасом у 1993 році перераховані 166 книг і статей з даної проблематики [14, с. 201–227]. Але цей список поповнився за останні роки. Отже, наразі є необхідним проведення нових досліджень історіографії духовної спадщини Паїсія Величковського.

Метою даної статті є дослідження історіографії духовної спадщини Паїсія Величковського.

Першою працею, присвяченою діяльності преподобного Паїсія, слід вважати біографію старця, написану його учнем, ченцем Віталієм, румуном за походженням. Дослідник В. Савчук повідомляє, що текст цієї біографії був у Нямецькому монастирі невідомий.

Через двадцять років після кончини старця братія монастиря, бажаючи мати біографією покійного наставника, доручила схимонаху Митрофану написати життєпис Паїсія. Незабаром слов'янський текст Житія був написаний, але остаточно не виправлений і не відредагований. Схимник Митрофан помер, так і не встигнувши повністю відредагувати свою працю [13].

Пізніше схимонаху Ісааку Даскелу було доручено доопрацювати і виправити текст Митрофана. Версія Ісаака – румунська і відрізняється від Митрофанової. Ісаак також не встиг відредагувати свій текст Житія.

Ченці Нямецького монастиря звернулися до вченого ченця Григорія, тоді ієродиякона. Вони просили відредагувати і скоротити текст Ісаака.

Біографія, що стала результатом праць Григорія, названа "Краткая повесть о жизни блаженного отца нашего Паисия" та надрукована в друкарні Нямецького монастиря в 1817 р. За думкою дослідника А. І. Яцимирського, Григорій "вибирав факти обережно і невміло, що врешті-решт абсолютно знеособило фігуру чудового старця, і з живої, симпатичної людини зробила якийсь образ абстрактного, сухого подвижника з усіма канонічними рисами" [18, с. 527].

Отже, румунський текст Григорія сильно відрізнявся від слов'янської Біографії Митрофана. Тоді слов'янинові, ченцеві Платону, який був раніше переписувачем при старці Паїсії, дали послух: створити компілятивну Біографію, ґрунтуючись на версіях Ісаака і Митрофана і на виданому в Нямці тексті, що був ексцерпцією з наявних біографій. Платоновий Життєпис було складено в стилі класичного життя – в ньому не знайти особистих емоцій і живих подробиць. Житіє старця Паїсія, зібране від багатьох письменників, було надруковано в Нямці (1836) [12].

У 1847 році Платонова біографія була перевидана вже слов'янською мовою цивільним шрифтом, під однією обкладинкою з низкою текстів самого старця Паїсія. Ініціаторами цього видання були І. В. Киреевський (1806–1851) і оптинський старець прп. Макарій (Іванов). Вони домоглися схвалення своєї ініціативи святителем Філаретом (Дроздовим), митрополитом Московським (26.12.1783–19.02.1867). Окремою публікацією цієї біографії передувало її видання І. В. Киреевським у журналі "Москвитянин". Там же були опубліковані і два листи старця Паїсія до ієрея Димитрія [6].

І. В. Киреевський та Макарій мали три схожі між собою рукописи Життя схімонаха Паїсія. У їх видання, крім "Життя", були включені і листи преподобного: два листи до ієрея Димитрія, уривок з листа до архімандрита Феодосія, послання отцям обителі Поляномерульської, лист до Марії (Протасьєвої), начальниці Арзамаської громади. У це видання увійшли також Глави про розумну молитву з Паїсієвим перекладом з грецького на [молитву] "Господи, помилуй". Крім того, в зазначеному виданні були опубліковані і деякі писання старця Василія Поляномерульського і листи старців Софронія і Афанасія. Життєпис було згодом двічі перевидано (1892, 1902).

Згодом короткі життєписи старця Паїсія з'являлися не як самостійні праці, а в складі описів деяких російських монастирів і російських подвижників, які зазнали на собі вплив його особистості. Ці "лубочні" життя є по суті витягами з відомих "Житій".

Засновник Ново-Нямецького монастиря, архімандрит Андронік, присвячує прп. Паїсію і його працям велике місце в своїй 10-томній Історії Ново-Нямецького монастиря. У 4-му томі він розглядає листи і послання преподобного хронологічно, тобто відповідно до подій його життя. Андронік збагачує уявлення про літературну діяльність старця, пропонуючи невідомі до того часу твори [10, с. 12].

Священик М. Ганицький у своїх працях, присвячених життю і роботі прп. Паїсія, висловлює думку, що відродженню чернецого життя в Росії XVIII – поч. XIX ст. сприяли учні Паїсія, які повернулися в Росію. Ганицький перераховує відомі йому твори старця, публікує в скороченні чернецький статут прп. Паїсія і переказує Паїсієво послання ієросхимонаху Агафону [7–8].

У 1902 р. ректор Волинської духовної семінарії архим. Амвросій видав книгу "Молдавський старець Паисий Величковський (1722–1794)", до складу якої були включені короткий біографічний нарис про преподобного російською мовою, виклад вчення прп. Паїсія про розумову молитву, російський переклад Глав про розумну молитву [1].

Книга "Молдавский старец Паисий Величковский (1722–1794)" довгий час залишалася основним джерелом відомостей про прп. Паїсія і його аскетичну школу.

У 1905 р. учений-славіст А. І. Яцимірський опублікував свою працю "Славянские и русские рукописи румынских библиотек", що включала описи, фрагменти і текстологічний аналіз багатьох рукописів старця Паїсія і його прихильників. Дослідник присвячує діяльності прп. Паїсія і його школі особливий розділ. Безпосередньо опису рукописів Паїсія передує нарис "Паїсій Величковський і відродження слов'янської писемності в Молдавії в 2-й половині XVIII століття". Тут же Яцимірський пише і про свою вдалу знахідку в бібліотеці Імператорської Академії наук: він знайшов автобіографію, озаглавлену "Повесть о свят ем соборе...", і це оновило дані про життя прп. Паїсія, дозволивши встановити ті джерела, якими користувалися перші біографи старця. Яцимірський докладно розглядає чернецький статут прп. Паїсія і приходять до висновку, що поява Паїсієва братства з його чернецьким статутом 1763 р. стала причиною реформи монастирського життя в Молдавії. Аналізуючи перекладацьку діяльність прп. Паїсія, Яцимірський знаходить її багато в чому схожою з релігійно-культурним рухом XIV ст. у Візантії і Болгарії [18].

Архімандрит Никодим (Кононов) у своїй праці: "Старцы: о. Паисий Величковский и о. Макарий Оптинский и их литературно-аскетическая деятельность" детально викладає історію публікації перекладів школи прп. Паїсія оптинцями, характеризуючи Паїсієві переклади в цілому. Він розглядає прп. Паїсія як родоначальника російської аскетичної літератури синодального періоду, припускаючи, що всі наступні духовні письменники тією чи іншою мірою перебували під впливом молдавського старця [8].

М. С. Боровкова-Майкова, порівнюючи творчість прп. Ніла Сорського з працями прп. Паїсія, висловлює думку, що Нямецький архімандрит перебував під сильним впливом "заволзького старця" (прп. Ніла), і наводить у своїй праці кілька фрагментів з творів того і іншого, покликаних довести їх подібність, однак властивих східній святоотецькій традиції в цілому. Пізніші дослідники вважають її висновки безпідставними [2].

У 1912 р. виходять у світ перші статті священника Сергія Четверикова, автора цілої низки праць, присвячених прп. Паїсію. У них прп. Паїсій представлений безумовним натхненником руського чернецтва XIX в. У праці о. Сергія "Молдавский старец Паисий Величковский. Его жизнь, учение и влияние на православное

монашество", що вийшла в декількох виданнях, наведено життя старця, що представляє собою переказ уже відомих джерел. В основу своєї книги о. Сергій поклав матеріали, які збиралися для випуску у світ Полтавсько-Переяславського патерика, куди повинні були увійти життєписи багатьох подвижників, які народилися або проживали в межах Полтавського краю. Складання життєпису старця Паїсія було доручено о. Сергію, який скористався багатим рукописним матеріалом, що зберігався в бібліотеках Петербурзької Імператорської Академії Наук і Петербурзької Духовної Академії, в Московській Синодальній (Патріаршій) бібліотеці, Орловському єпархіяльному сховищі, бібліотеках Оптиної пустелі, Ново-Нямецького монастиря і Бухареста. У книзі автор наводить переказ навчання за Паїсія про розумову молитву. Крім цього, о. Сергій приносить російський переклад уривків з Послання ієромонаху Агафону, Послання ієрею Іоанну про унію, послання до жителів сіл Василівського і Палехи [17].

Четвериков відзначає, що "Не можна правильно уявити собі духовний стан руського чернецтва і російського народу в XVIII і XIX ст., не враховуючи духовного впливу старця Паїсія та його учнів. Цей вплив поширився більш, ніж в 100 оселях 35 єпархій російської Церкви, при посередництві понад 200 учнів старця та їх наступників. Під його впливом змінився вигляд руського чернецтва: піднеслося значення внутрішнього духовного подвигу, про характер якого можна судити зі старчої Оптиної Пустелі і по зображенню його в російській літературі – "Брати Карамазови". Славнозвісні з російських письменників (Гоголь, І. В. Киреевский, Достоевський, Л. М. Толстой, В. С. Соловйов, К. Н. Леонтьєв та ін.) помітили цей духовний рух в російському чернецтві, вивчали його і відчували на собі його вплив" [17, с. 1].

Цю об'ємну роботу все ж важко назвати суворим науково-історичним дослідженням: Четвериков не вказує джерела, якими користувався, а перераховуючи 107 монастирів Росії, які зазнали впливу прп. Паїсія, навіть не згадує, в чому конкретно він виразився і за допомогою яких саме послідовників старця поширився в даних обителях.

У 1956 р. вийшла стаття І. Хібаріна "Литературно-переводческая деятельность старца Паисия (Величковского)". Автор розбирає в ній причини, що спонукали прп. Паїсія приступити до переведення на слов'янську мову грецької духовної спадщини святих отців, і дає характеристику перекладам школи Паїсія. Заслугу прп. Паїсія він бачить і в тому, що їм були переведені писання святих отців, невідомі

раніше, на слов'янську, і у величезному впливі на відродження руського чернецтва в XIX в. в цілому: "о. Паїсій переклав цілий ряд таких аскетичних творів, які своїм змістом охоплюють весь лад чернечого життя, докладно говорять про старечі настанови, про чесноти смирення, про порядки, лади і кінцеві цілі статуту чернечого життя. Сюди відносяться: "Преподобных отцев Варсануфия Великаго и Иоанна руководство к духовной жизни в ответах на вопрошания учеников"; потім – творіння авви Дорофея, творіння Ісаака Сирина, Іоанна Лествичника, Максима Сповідника, Сімеона Нового Богослова, авви Фалассію і Феодора Студита ... Цей чудовий старець по всій справедливості заслужив честь називатися обновителем російського чернечого життя і першим російським ченцем наставником і керівником в аскетичному читанні. У XVIII і на початку XIX століття в Росії була вражаюча убогість аскетичної літератури, а переклади о. Паїсія перетворили цю убогість в духовне багатство відродженої чернечого життя" [16, с. 61–62].

Одне з найсерйозніших і всебічних досліджень літературних праць старця було проведено в неопублікованій дисертації ієромонаха Леоніда (Полякова) "Схиархимандрит Паисий Величковский и его литературная деятельность" [5]. Ієромонах Леонід докладно описує перекладацьку діяльність старця, її принципи, його аскетичне вчення, діяльність його учнів, видання його перекладів і оригінальних творів. Поляков виявляє і систематизує основні аскетичні ідеї школи прп. Паїсія, з'ясовує їх літературні джерела. Досліджуючи перекладацьку діяльність старця, автор характеризує її обсяг, метод і якість перекладу. Не здійснюючи філологічного дослідження текстів, він відзначає високий ступінь їх відповідності східній чернечій традиції святих отців у цілому [5].

З новітніх праць можна відзначити дві дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата богослов'я в МДА: І. Паюла "Славянские ученики при. Паисия XVIII – начала XIX веков" [11] і священника Андрія Михайлова "Старчество прп. Паисия Величковского и Оптинских старцев [7].

І. Паюл справедливо відзначає, що вивчати діяльність преподобного Паїсія у відриві від його братства не можна. Все, що він зробив для відродження істинного чернецтва, для духовного просвітництва, стало плодом співтворчості старця і його учнів. Ми ніколи б, напевно, не дізналися про настільки великого подвижника, плідного перекладача і письменника, діяльного пастиря, якби не його вдячні учні і співробітники, що залишили письмові свідчення про Паїсія. Не

будь у нього стільки послідовників, можливо, Паїсію не вдалося б зібрати стільки грецьких оригіналів праць святих отців, виправити безліч слов'янських рукописів, зробити значну кількість власних перекладів і розмножити такі необхідні книги. Учні стали активними помічниками в його працях від витоків його літературної діяльності до самої його смерті. І навіть після смерті старця вони продовжили справу свого наставника, переводячи і переписуючи книги, займаючись їх видавництвом, працюючи над власними творами. Ті з учнів, які за життя преподобного Паїсія або після його смерті перейшли в інші обителі, послужили до поширення там духовної спадщини преподобного Паїсія і відродженню традицій істинного чернецтва [11, с. 144]. При цьому, поширюючи християнське вчення ново-церковно-слов'янською мовою, вони невільно поширювали слов'янську, а отже й українську культуру.

Особливу увагу хочеться звернути на праці видатної румунської дослідниці В. Овчинникової-Пелін, яка вже багато років систематизує, вивчає і публікує різні рукописи, пов'язані з ім'ям і школою прп. Паїсія. У 1989 р. під її редакцією вийшов об'ємний каталог рукописного зібрання монастиря Новий Нямц, що містить науковий опис багатьох рукописів Паїсієвої школи [9].

Слід відзначити й внесок Антонія-Еміліоса Тахіаоса в дослідження духовної спадщини Паїсія Величковського. У 1964 р. в Солуні вийшла грецькою мовою його монографія "Паїсій Величковський і його аскетико-філологічне вчення", в якій розкрито значення чернечого перекладацької школи старця для культурного і духовного життя його епохи.

У 1986 р. виходить знаменита книга А. Тахіаоса "Возрождение православной духовности старцем Паисием Величковским", де вперше опублікована церковнослов'янською мовою автобіографічна "Повесть о свят ем соборе..." старця Паїсія [15].

Слід також відзначити фундаментальну працю італійського дослідника Адальберта Майнарді "La corrispondenza dello starec Paisij Velickovskij" (1722–1794) ("Переписка старця Паїсія Величковського" (1722–1794)). Праця містить докладний аналіз кореспонденції прп. Паїсія. В одній із глав ("аскетико-філологічна школа") дослідником проводиться детальний аналіз принципів перекладів старця і детально розглядаються "Лист до Феодосії" і "Послання митрополита Гавріїла". У розділі, названому "2-ий лист до Феодосії і слов'янське Добротолубство", зроблено акцент на описі старцем свого плану, і

його значення для подальшого видання слов'янського добротолюбства. В праці залучені результати кращих сучасних досліджень. Маїнарді аналізує не тільки слов'янські, а й румунські листи Паїсія, порівнюючи різні редакції одного і того ж листа, дає характеристику літературного стилю і мови Нямецького старця [19].

До духовної спадщини преподобного Паїсія звертаються й сучасні українські дослідники. Так, митрополит Іларіон (Огієнко) в статті "Паїсій Величковський на Афоні (1746–1763)", ґрунтуючись, насамперед, на вищезгаданій праці Четверикова, відзначає національні погляди прп. Паїсія та його непорозуміння через це з греками на Афоні: "Старець Паїсій сильно боронив своїх українців, які, по Полтавському бої 1709 року, мали собі скрізь багато ворогів. За Св. Іллінським скитом ще від початку його міцно пішла слава, як за основником власне українського скиту... Дуже можливо, що через давнішню ворожнечу афонських монахів різних націй образ Паїсія в очах українських іноків Іллінського монастиря одержав національний характер. Тепер о. Паїсій вважається борцем за українських монахів проти грецьких вимог" [20].

Таким чином, Паїсій Величковський був однією з найвизначніших постатей українського чернецтва. Він був і аскетом-подвижником, і вчителем благочестя, і мудрим начальником монастирської громади, і старцем. З його ім'ям цілком обґрунтовано пов'язують відродження чернецтва в Молдавії, Румунії, Росії, Болгарії, Сербії. Він перекладав твори отців церкви з грецької на ново-церковнослов'янську мову – по ньому полишилося близько 300 найрізноманітніших рукописних перекладів та виправлень, а головне творів аскетичних та богословських взагалі. Багата духовна спадщина Паїсія Величковського зумовила значний інтерес до його постаті як церковних, так і світських дослідників. Дослідження його духовної спадщини розпочалося практично відразу після його смерті, однак лише з ХХ століття, з появою праць С. Четверикова, А.-Е. Н. Тахїаоса та інших, ми можемо мати певну уяву про діяльність Паїсія Величковського.

Повністю охарактеризувати весь комплекс праць у даній публікації не представляється можливим. Треба відмітити, що на сьогодні в сучасній світовій науці накопичено значну кількість різнопланових досліджень духовної спадщини преподобного Паїсія. Водночас вітчизняними науковцями постать Паїсія Величковського досліджена недостатньо, що зумовлює необхідність проведення комплексних спеціалізованих досліджень з цієї проблематики.

Література

1. Амвросий Молдавский старец Паисий Величковский: 1722–1794 гг. Краткий биографический очерк с приложением учения старца Паисия об умной молитве. – Почаев, 1902. – 140 с.
2. Боровкова-Майкова М. Нил Сорский и Паисий Величковский. Сборник статей, посвящ. С. Ф. Платонову. – СПб., 1911. – 240 с.
3. Ганицкий М. Блаженные памяти отца нашего Паисия сочинения / М. Ганицкий // Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1881. – № 4. – С. 571–578; 1882. – № 2. – С. 118–131.
4. Ганицкий М. К жизнеописанию старца Паисия Величковского / М. Ганицкий // Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1883. – № 4. – С. 103–111; № 8. – С. 278–290.
5. Иеромонах Леонид (Поляков). Схиархимандрит Паисий Величковский и его литературная деятельность : дисс. на соиск. ученой степени магистра богословия. – Ленинград, 1956. – 160 с.
6. Киреевский И. В. Москвитянин / И. В. Киреевский. – 1845. – № 4, ч. 2.
7. Михайлов А. Старчество преподобного Паисия (Величковского) и его Оптинских последователей : дисс. на соиск. ученой степени канд. богословия / Михайлов А. ; Московская Духовная Академия. Машинопись. – Сергиев Посад, 2002. – 141 с.
8. Никодим (Кононов). Старцы Паисий Величковский и о. Макарий Оптинский и их литературно-аскетическая деятельность / Никодим (Кононов). – Москва, 1909. – 180 с.
9. Овчинникова-Пелин В. Сводный каталог молдавских рукописей, хранящихся в СССР. Коллекция Ново-Нямецкого монастыря (XIV–XIX вв.). – Кишинев, 1989. – 438 с.
10. Паюл И. Очерк истории Ново-Нямецкого Свято-Вознесенского монастыря / И. Паюл. – Жировичи : Минская духовная семинария, 1996. – 200 с.
11. Паюл И. Славянские ученики прп. Паисия XVIII – начала XIX веков : дисс. на соиск. ученой степени канд. богословия / Паюл И. – Сергиев Посад, МДА, 2001. – 154 с.
12. Платон, схимонах. Житие блаженнейшего отца нашего старца Паисия. Собранные от многих писателей. – Нямецкий монастырь, 1836. – 160 с.
13. Савчук В. Паисий Величковский и возрождение исихастской традиции в Румынской Церкви в XIX–XX вв. // ТКДА. – 1999. – Вып. 1. – С. 152–215.
14. Тахиаос А.-Э. Н. Возрождение византийского мистицизма старцем Паисием Величковским (1722–1794) / А.-Э. Н. Тахиаос // *Cyrrilomethodianum* 17–18. Thessaloniki, 1993–1994. – С. 201–227.
15. Тахиаос А.-Э. Н. Возрождение православной духовности старцем Паисием Величковским (1722–1794) [Электронный ресурс] / А.-Э. Н. Тахиаос // Доклад на второй международной конференции, посвященной

тысячелетию Крещения Руси. "Богословие и духовность Русской Православной Церкви". – М., 1987. – Режим доступа:

<http://paisius-niamets.orthodoxy.ru/biblio2.zip>. – Назва з екрана.

16. Хибарин И. Литературно-переводческая деятельность старца Паисия (Величковского) // Журнал Московской Патриархии. – 1956. – № 12. – С. 58–62.

17. Четвериков С. Молдавский старец Паисий Величковский, его жизнь, учение и влияние на православное монашество / С. Четвериков. – М. : Правда христианства, 1998. – 132 с.

18. Яцимирский А. И. Славянские и русские рукописи румынских библиотек / А. И. Яцимирский. – СПб., 1906. – 822 с.

19. Mainardi A. La corrispondenza dello starec Paisij Velickovskij (1722–1794), Università degli studi di Torino, Anno Accademico 2001/2002.

20. Іларіон (Огієнко). Паїсій Величковський на Афоні (1746–1763) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-mytr-ilariona-ohienka/88-book88/619-title906>. – Назва з екрана.

УДК 94"19"1920-1939 pp.

А. Г. Бровко

Повсякденна культурність радянського суспільства в 20–30-х pp. XX ст.

У статті висвітлено особливості розвитку культурності радянського суспільства в 20–30-х pp. XX ст. Відображено основні напрямки підвищення культурності населення.

Ключові слова: культурність, радянське суспільство, рух громадських діячок, особиста гігієна, мода.

В статье отражены особенности развития культурности советского общества в 20–30-е годы XX в. Отражены главные направления повышения культурности населения.

Ключевые слова: культурность, советское общество, движение общественниц, личная гигиена, мода.

In article features of development of culture of the Soviet society in the 20–30 years of the XX century. Reflected the main directions of improving the culture of the population.

Key words: culture, soviet society, public workers, personal hygiene, fashion.

Прийшовши до влади, більшовики почали розбудову нової держави, а відповідно, й виховання “нової людини”, яка б віддано слугувала владі, ставляючи особисті інтереси нижче державних. Будуючи соціалізм, більшовики, для досягнення поставленої мети, здійснювали ідеологізацію суспільства через культуру. Саме тому питанню культури в партійних рядах приділялася особлива увага.

Політика індустріалізації сприяла масовому напливу вихідців із сільської місцевості в міста. З метою недопущення так званого “оселяння” міст, влада проводила політику “оміщання” нової робочої сили, привчаючи переселенців до нового, міського способу життя. З метою підвищення рівня культурності населення у віддаленні куточки держави направлялись віддані радянській владі люди, проводились “культурні” експедиції, які повинні були інформувати суспільство про норми поведінки та корегувати, відповідно до радянських догм, спосіб повсякденного життя.

Поява більшовицьких закладів (клуби, хати-читальні тощо) свідчила про формування культури й радянського села, про становлення політико-ідеологічного механізму влади.

Перша праця з питань повсякденної культурності побачили світ вже в 30-х рр. ХХ ст. Так, А. Каган, який на основі опитування Ленінградської молоді, опублікував статтю в журналі “Гігієна та здоров’я” [9], в якій рівень культурності визначався дотриманням особистої гігієни.

Проблема повсякденної культурності 30-х рр. знайшла своє відображення в працях Ш. Фіцпатрик [13], В. Волкова [3], А. Кравченка [10]. Окремі аспекти культурності висвітлені в наукових працях В. Смеюхі [11], Е. Волчко [4], О. Хасбулатової [14] та ін.

Так зване “окультурення” населення проводилось із урахуванням приналежності до суспільного прошарку. Так, якщо для представників периферії встановлювались мінімальні вимоги, які їм необхідно було засвоїти та втілити в повсякденне життя, то для правлячого класу ці “завдання” носили більш складний характер.

Залежно від того до якого суспільного прошарку належала людина і формувалися певні вимоги, які необхідно було засвоїти і ввести як норму в повсякденне життя. Так, Ш. Фіцпатрик у своїй праці виділяє три рівня культури, яку необхідно було освоїти радянській людині.

Перший рівень культури передбачав дотримання особистої гігієни – звичка митися з милом, чистити зуби, не плювати на підлогу та мати елементарну грамотність.

Другий рівень культури передбачав знання таких речей, як правила поведінки за столом, в громадських місцях, поводження з жінкою та основи комуністичної ідеології, що вважалося обов’язковим для кожного жителя міста.

Третій рівень культури, так званої “міщанської” культури, містив собою культуру етики: гарні манери, правильна мова, охайність, відповідний випадку одяг, певне вміння знатися на таких висококультурних речах, як література, музика та балет. Вважалося, що такий рівень культури повинен бути саме у представників правлячого класу, нової еліти [13, с. 99–100].

Незважаючи на диференціацію вимог до радянського суспільства, найперше, що необхідно було засвоїти людині – це дотримання особистої гігієни. Зовнішній вигляд відігравав важливу роль у повсякденному житті. Тримати в чистоті тіло і носити свіжу нижню білизну вважалося ознаками культурності. “Чистота и опрятность по справедливости считаются признаками культурности. Нельзя назвать человека культурным, если он не содержит свое тело в чистоте” [3, с. 210].

Особиста гігієна, перш за все, передбачала мати елементарні речі ужитку – постільну білизну, нижню білизну, носову хустинку. Якщо

в 20-х рр. XX ст. питання особистої гігієни стояло досить гостро, то 30-ті роки позначилися значними змінами. Зокрема, спостерігається покращення ситуації щодо змінної білизни. В результаті опитування, проведеного А. Каганом серед комсомольської молоді, було встановлено, що 2 зміни натільної білизни мали 5 % опитуваного населення; 3 і більше змінної білизни мали 95 %; 3–4 зміни білизни – 38 %; 5 і більше – 57 % [9, с. 12].

Причому співвідношення щодо наявності кількості змінної натільної білизни у представників чоловічої та жіночої статті були на користь останніх. Не дивлячись на фактично рівні економічні можливості юнаків та дівчат, останні більше уваги приділяли питанням особистої гігієни та більш раціонально розпоряджались власним бюджетом. Так, більшість юнаків переважно мали по 3–4 зміни білизни, меншість користувались 5 і більше. У той час як дівчата мали у своєму розпорядженні по 5 і більше змін спідньої білизни (72 %), і лише незначна частина (26 %) – по 3–4 зміни білизни [9, с. 12].

Відбулись зміни й у забезпеченні населення постільною білизною. Якщо на початку 30-х рр. ці показники були незначними, то в другій половині 30-х рр. спостерігається значне покращення цього питання. Так, на 1934 р. 2 % досліджених не мали простирадл взагалі, 17 % – мали лише по одній зміні простирадл, 34 % – по дві, і лише 47 % – по три і більше. В 1936 р. по одній зміні простирадл мали 9 %, по дві зміни – 21 %, по три і більше – 76 % [9, с. 12].

Спостерігається в 30-х рр. і тенденція до збільшення частоти зміни постільної та натільної білизни. Так, якщо на 1928 р. кількість юнаків, які змінювали постільну білизну лише 1 раз в місяць, становило 29 %, а дівчат – 8 %, то станом на 1934 р. серед юнаків таких було вже 21 %, серед дівчат – 5 %, на 1936 р. ці показники становили відповідно 8 % та 3 % [9, с. 13]. Частота зміни натільної білизни виглядала наступним чином: три і більше разів зміни серед юнаків становило в 1934 р. 83 %, а в 1936 – 89 %; серед дівчат у 1934 р. – 97 %, 1936 – 98 % [9, с. 13].

Збільшилась і частота відвідування лазень. Так, у 1928 р. лише раз на місяць відвідувало баню 3 % опитуваних, в 1934 р. – 1 %, а в 1935 – жодного. Тих хто відвідував баню три і більше разів на місяць на 1928 р. було 48 %, 1934 – 87 % та 94 % у 1936 р. Відвідуючих лазню чотири і більше разів на місяць становило 66 % на 1934 р. та 76 % у 1936 р. [9, с. 13].

Певні зміни спостерігаються і в обслуговуванні гігієнічних потреб. Зокрема, відбувається поступовий перехід від традиційної колективної

лазні до більш індивідуальних форм обслуговування, що виражалось у запровадженні ванно-душових комплексів. Так, поряд з лазнями користуються ще душем 31 %, а ванною – 10 % опитуваних [9, с. 13].

Одним із важливих аспектів культурності людини був її стиль одягу. В 30-х рр. на зміну популярній військовій формі приходив цивільний, який характеризується своєю різноманітністю та стилем. Особливу увагу стильному одягу приділяла молодь, яка нерідко витратила останні кошти на придбання модних речей. Так, ударниця Кіровського заводу планувала витратити всю свою підвищену зарплату на “платье крепдешинное, туфли бежевые, костюм-оксфорд, хорошее зимнее пальто”, а комсомолец-ударник мріяв придбати костюм-бостон, жовті черевики та гарні сорочки [3, с. 209]. У свою чергу, працівниця заводу ім. Кулакова Алексєєва мала “... три выходных костюма, две пары буднической и одну пару праздничной обуви, два зимних и два летних пальто” [9, с. 13].

Незважаючи на страх бути звинуваченими в непролетарському походженні та бути виключеними із начальних закладів, студенти вишів також прагнули виглядати стильно та модно. Так, студент Себка був “розкішно зодягнений, новісенке пальто, костюмчик, шовкове кашне, прекрасний портфель” [12, с. 715].

Про модні тенденції можна було дізнатись з низки тогочасних видань, які представляли собою журнали мод, як вітчизняного, так і зарубіжного походження. Зокрема, французькі журнали “Saison Parisienne”, “Grand Revue des Modes”, “Votre Gout”, а також вітчизняні – “Журнал Дома мод” и “Моды осени и весны 1936 года”, “Вестник моды”, “Последние моды”, кишеньковий випуск журналу “Костюм и пальто”, “Модели сезона” тощо.

Окрім модного одягу населення активно проявляло інтерес до косметичних засобів. Жіночі журнали “Огонек”, “Работница”, почали писати про значення косметики в повсякденному житті. В журналах друкувались рекламні оголошення косметичних засобів (Додаток 1–2). В Москві було засновано Інститут косметики та гієни Глафпарфюмера та парфумерії. Популярність набували і косметичні процедури – манікюр, який супроводжувався спеціальним масажем рук. За даними ЗМІ 1936 р. Радянський Союз за випуском парфумерії випередив Францію та зайняв третє місце в світі після США та Великої Британії [3, с. 209].

Вагому роль у “окультуренні” населення відігравали стахановці. Саме рух за особисту гієну співпав зі стаханівським рухом, і це, як

стверджує Волков, не випадковість, оскільки: "Личная чистота являлась показателем самодисциплины и эффективной организации трудовой деятельности. Трудовые показатели на производстве и бытовое поведение работников связывались посредством культурности: стахановца характеризовала "строгая дисциплинированность, устранение распушенности", "подлинный стахановец должен быть образцом чистоты, опрятности, культурности и на работе и в своем личном быту" [3, с. 210–211].

Стахановці були прикладом для всього трудового населення, вони були взірцем культурності. Преса із захопленням описувала, як ударники праці купували дорогі речі, одяг, книги, меблі, велосипеди і навіть машини. Так, в одній із розповідей учасниці зборів передових комбайнерів та комбайнерок Олександри Пірожеквої, опублікованої в журналі "Работница", зазначено про низку нагород від партійних організацій отриманих за понаднормову працю: "ЦК Союза меня премировал шелковым трикотажным платьем. На областном слете меня премировали швейной машинкой, в совхозе – теплым пальто. Из ЦК Комсомола Украины я получила ручные часы и 500 руб. В Наркомсовхозов – патефон и отрез сукна на костюм. Из заработанных денег полторы тысячи положила в сберкассу. Сама купила себе пальто, велосипед, хорошую материю на платье и на костюм" [5, с. 7].

Головними показниками культурності радянської людини були й зразкова поведінка як на виробництві, так і в побуті. Так, на виробництві культурність виражалась в дотриманні дисципліни, високі показники праці, культурі робочого місця, в побуті – дотримання правил, щодо проживання в гуртожитку, дружня взаємодопомога, активна участь у громадських роботах: суботниках та агітаційній діяльності.

"Белый воротничок и чистая кофточка – это необходимый рабочий инструмент, который влияет на выполнение плана, на качество продукции", – писали в газетах [13, с. 102]. Слідкувати за своєю зовнішністю і регулярно голитися закликав міністр важкої промисловості Г. Орджонікідзе, у зв'язку з чим на більшості заводів при вході встановлювалися дзеркала, що давало можливість робітникам перевірити як вони виглядають.

Досить популярним явищем у 30-х рр. ХХ ст. став рух громадських діячок, який був спрямований на підвищення рівня культурності населення. Даний рух мав власний журнал "Общественница" (1936 р.), в якому містились основні завдання та напрямки руху громадських діячок. Основною метою видавництва було залучення непрацюючих

жінок до виробничої та суспільної діяльності та надання можливості “каждой жене стать общественницей, найти свое достойное место в строительстве социализма” [11]. Журнал був розрахований на жінок господарників, інженерів та техніків важкої промисловості.

На сторінках видавництва “Общественница” були вказані й основні напрямки руху громадських діячок, які полягали в ліквідації неграмотності, проведенні суботників у будинках і на підприємствах, контролі мереж громадського харчування і навчальних установ, з’ясуванні причин виробничого браку і боротьби з ними, пропаганді рішень партії, прагненні до освоєння професії, залученні суспільства до мистецтва [11].

За своєю структурою журнал складався з двох тематичних блоків. Перший блок розрахований на дружин-громадських діячок і містив агітаційно-пропагандистські статті політико-економічного напрямку, інформацію про діяльність громадських діячок, історичні нариси тощо. До другого блоку входила публікації про ведення домашнього господарства, оформлення інтер’єра, про догляд за зовнішністю, про моду і рукоділля, медичинські і кулінарні поради, про виховання дітей тощо.

Подібними за своєю структурою були і журнали “Работница” та “Женский журнал”, у яких друга частина містила рубрику “Будинок і господарство” або ж “Поради по господарству”.

Основні завдання, які покладались на дружин-діячок, передбачали: покращення побуту робітників, облаштування робочих гуртожитків та бараків, організація дитячих садків, яслів, літніх таборів та санаторіїв, курси лікбеза, бібліотеки, надання практичної допомоги дружинам робітників у вихованні дітей, організація жіночих курсів кроєння і шиття, проведення просвітницьких заходів, інспектування заводських їдалень, озеленення території тощо. “Женские руки сшили десятки тысяч салфеточек, дорожек, ковриков, гардин, абажуров, украсивших красноармейские казармы. Они любовно оборудовали кубрики подводников. Гвоздика и астра вытеснили в Забайкалье бурьян и крапиву... Жены командиров Амурской речной флотилии устроили 68 тысяч клумб, посадили 70 тысяч деревьев” [13, с. 103].

Проте, окрім загальних громадських робіт, дружини-діячки повинні були забезпечити необхідний комфорт та благоустрій своїм чоловікам вдома, переключивши всі побутові проблеми на власні плечі, тобто “создать такие повседневные условия мужьям, чтобы всякого рода бытовые “мелочи” не мешали им качественно выполнять свои служебные задачи на производстве...” [4, с. 171].

В свою чергу, в постанові ЦК ВКП(б) і ВЦРПС від 28 грудня 1938 року "О мероприятии по упорядочению трудовой дисциплины, улутшению практики государственного социального страхования и борьбе с злоупотреблениями в этом деле" було зазначено, що "женщины должны стараться создать дома мужьям все условия для плодотворной работы и культурного отдыха. Вовремя приготовленный утренний завтрак и обед, культурный отдых, хорошо организованное место дома для домашней работы и учебы – все это очень эффективные меры борьбы с опозданиями, борьбы за повышение культуры труда" [14].

Предметами культурного ужитку в 30-х рр. ХХ ст. стали завіски, скатерті, абажури, так звані побутові символи епохи. Кожна з цих трьох речей мала важливе значення в повсякденній культурності суспільства. Так, чиста скатертина не лише мала естетичне значення, але й сприяла культурній поведінці за столом: "Отдельный стол с белой скатертью, с вилками и ножами оказывал дисциплинирующее воздействие, заставлял людей следить за своими манерами. "За такой стол не сядешь с грязными руками" [3, с. 213]. Занавіски та абажури сприяли домашньому затишку та створювали приватний простір, даючи можливість відокремитись від зовнішнього світу.

Важливою ознакою культурності була й самоосвіта. Проводились масові змагання щодо того, хто більше книжок прочитає. "Так, в речи на отчетной конференции московского комитета ВЛКСМ весной 1936 году секретарь комитета представил образец культурного и образованного человека – 20-летнего слесаря ленинградского завода "Электроаппарат" Нину Елкину, которая "за 1935 год прочла 78 книг, среди них Бальзак, Гамсун, Гончаров, Гофман, Гюго, Ростан, Флобер, Франц, Чехов, Шекспир, Вересаев, Новиков-Прибой, Серебрякова, А. Толстой, Тынянов, Чапыгина, Б. Ясенский" [10]. Про рівень освіченості людини свідчить і її можливість дати відповідь на питання анкети чи вікторини надрукованих на сторінках журналів "Огонёк" та "Женского журнала".

Яскравим показником рівня культурності суспільства є дозвілля. Враховуючи цей фактор, представники правлячої верхівки прагнули внести свої корективи у відпочинок народних мас, звести нанівець старі, традиційні способи проведення вільного часу та запровадити нові, які б повністю відповідали більшовицькій ідеології та сприяли формуванню нової людини, яка б була відданим помічником у побудові комунізму.

Так, жителі міст повинні були вміти гарно одягатися для офіційних урочистих заходів, уміти себе вести належним чином на світських прийомах та приймати гостей. Висококваліфіковані спеціалісти та керівники зобов'язані були відвідувати театри, відвідувати бібліотеки, читати класиків літератури, вчити дітей гри на фортепіано тощо.

Щоправда, між дозвіллям жителів міського населення та периферії зберігалась значна прірва, на що скаржились самі представники сільської округи: "... городам дана привелегия, разные разгулы, пивне и кондитерские, рестораны, театры и проч., чисто одеваются, хорошо едят" [1, с. 98].

У той час дозвілля жителів периферії зводилось до посиденьок, вечорниць, масових гулянь, які нерідко закінчувались п'янками та бійками. Такий відпочинок розглядався більшовиками як пережиток минулого, який не відповідав соціалістичному суспільству. Прагнучи кардинально змінити дозвілля на селі, представники правлячої верхівки активно використовували працю прорадянських верств населення та комсомольців, які повинні були скорегувати відпочинок селян, внісши ідеологічний зміст у масові гуляння. Зокрема, рекомендувались нові пісні, ігри, проводились бесіди тощо. Поруч зі стрими, традиційними заходами відпочинку, запроваджувались нові форми сільського дозвілля, які повинні були сприяти підвищенню культурного рівня населення провінцій і, в той же час, зміцнювати прорадянські і прокомуністичні настрої на селі. До нових форм дозвілля відносяться: відвідування театрів, кіно, читання книжок, газет, журналів, займання спортом та поїздки на курорт. На селах почали функціонувати будинки культури, хати-читальні, гуртки тощо. Найбільш пріоритетною вважалась хата-читальня, яка розглядалась на селі як "единый центр всей культурной и политико-просветительной работы" [1, с. 110]. Як зазначав нарком просвіти СРСР, хати читальні це "не просто читальни, в которых малограмотный может упражняться в грамотности, читать крестьянскую газету или брошюры. Это вместе с тем пункты, на которых крестьянину дается совет и медицинский, и агрономический, и юридический, где часто принимают участие все культурные силы деревни – учитель, комячейка, комсомол ячейка, кооперация, агрономы и врачи" [1, с. 100]. Проте хати-читальні так і не стали тим культурним осередком, на який розраховувало пар керівництво, оскільки молодь, переважно, використовували їх як місце проведення відпочинку та спілкування, що супроводжувались лусканням насіння та голосними розмовами: "Некоторые крестьяне, приходя в избу-читальню, берут журнал или газету, выходят в коридор, где и просматривают

их", "молодежь там (хаті-читальні – авт.) дурака валяет, семячки лускает, шурами-мурами занимается, понятно взрослый крестьянин уйдет и в следующий раз не придет" [1, с. 122].

Особливу популярність серед населення провінцій користувалося кіно. Проте кінострічки вітчизняного виробництва повністю відповідали радянській цензурі, а фільми іноземного походження, які становили основну частину кінострічок призначених до перегляду, не викликали особливого захоплення з боку парткерівництва, оскільки "продукция эта зачастую была представлена боевиками, мелодрамами, комедиями, отличавшимися крайне низкой художественной ценностью и весьма далекими от тех агитационно-пропагандистских и просветительных функций, выполнение которых большевики возлагали на кино" [1, с. 160].

Утім, як зазначає В. Волков, таке "культурне піднесення" тривало недовго. Вже наприкінці 30-х годов вместо лозунга "Овладеем культурой!" появился новый: "Овладеем большевизмом!", який передбачав знання основ марксизма та більшовицької свідомості [3, с. 216]. Так звана "політична самоосвіта" поглинула питання культури, на перший план вийшли партійна свідомість, натомість, зовнішні атрибути культурності піддавались засудженню, а модний одяг та гарні манери стали асоціюватись з образом ворога.

Такими чином, питання культурності в 20–30-х рр. ХХ ст. посіло особливе місце в радянському суспільстві. Прагнучи привити елементарні культурні навички, більшовицька влада, тим самим, прагнула покращити дисциплінованість, відповідальність, працьовитість, що, у свою чергу, мало сприяти підвищенню показників виробництва. Використовуючи так зване "окультурення" населення, партійне керівництво прагнуло нав'язати більшовицьку ідеологію, що сприяло б зміцненню радянської влади в суспільстві.

Джерела та література

1. Багдасарян С. Д. Крестьянская повседневность эпохи нэпа: досуг и праздник в южно-российской деревне в 1920-е годы : монография / С. Д. Багдасарян, А. П. Скорик / Юж.-Рос. гос. техн. ун-т (НПИ). – Новочеркасск : Лик, 2012. – 239 с.
2. Выполню слово, данное товарищу Сталину // Работница. – 1935. – № 36. – С. 5.
3. Волков В. В. Концепция культурности, 1935–1939 годы: советская цивилизация и повседневность сталинского времени / В. В. Волков // Социологический журнал. – 1996. – № 1–2. – С. 203–210.

4. Волчо Е. В. Движение жен-общественниц в Западной Сибири // [Электронный ресурс] / Е. В. Волчо. – Режим доступа: <http://www.nsu.ru/xmlui/bitstream/handle/nsu/5504/23.pdf>. – Назва з екрана.
5. Докажем, что умеем работать! // Работница. – 1935. – № 36. – С. 7.
6. Женские журналы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://back-in-ussr.com/2013/09/zhenskie-zhumaly.html>. – Назва з екрана.
7. Женский журнал. – 1928. – № 7. – 40 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://docviewer.yandex.ua/?url=ya-disk-public%3A%2F%2FvORYoCWbkfn7yfbY5jNPoumH%2BV7VR8HlrVXnzwwVbyBk%3D&name=Zhenskij_zhurnal_1928_07.pdf&c=580118ccda48. – Назва з екрана.
8. История советской моды. Часть первая – 1920-е [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.casual-info.ru/moda/wardrobe/168/11705/>. – Назва з екрана.
9. Каган А. Быт и здоровье современной молодежи [Электронный ресурс] / А. Каган // Гигиена и здоровье. – 1936. – № 20–21. – С. 12–13; С. 7. – Режим доступа: <http://historian.livejournal.com/303068.html>. – Назва з екрана.
10. Кравченко А. И. Культурология : учебное пособие для вузов [Электронный ресурс] / А. И. Кравченко. – 3-е изд. – М. : Академический Проект, 2002. – 496 с. – Режим доступа: <http://scibook.net/page/kulturologis/ist/ist-11--idz-ax249--nf-85.html>. – Назва з екрана.
11. Смеюха В. В. Освещение деятельности женского общественного движения в советских женских журналах 30-х гг. XX в. / В. В. Смеюха // Современная филология : материалы междунар. науч. конф. (г. Уфа, апрель 2011 г.). – Уфа : Лето, 2011. – С. 263–266.
12. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя : колективна монографія / відп. ред. З. В. Кульчицький, Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.
13. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 336 с.
14. Хасбулатова О. А. Движение женщин-общественниц в 1930-е годы как технология государственной политики по вовлечению домашних хозяек в общественное производство [Электронный ресурс] / О. А. Хасбулатова. – Ресурс доступу: http://womaninrussiansociety.ru/wp-content/uploads/2013/12/2004_1_hasbulatova.pdf. – Назва з екрана.

Рекламні оголошення, надруковані в журналі "Огонек"
за 1927 р. (№ 22)

НЕСМЫВАЕМАЯ ЖИДКАЯ КРАСКА
для бровей, ресниц, волос и усов

ХНА-БАСМОЛЬ

провизора М. ЛИПЕЦ.

Мгновенно окрашивает в любой цвет, причем не отличившись от натурального. Не смывается мылом и точение в-ид. Не выщипает лица и не зудит. Безвредна. Разрешена Мосздравотделом. Способ применения прост. Высылаются почтой наложенным платежом без задатка.

При выписке чековых флаконов за перебылку не платят.

Коробки для бровей годовая—2 р. 50 к., полугодовая—1 р. 50 к.
для волос всех цветов—3 р.

ВНИМАНИЕ! Требуйте КОМПАКТНУЮ ПУДРУ всех цветов руж—бронет, рашель № 1 и № 2, загар №1 №2, натурель, розовая и белая. Ц. коробки 1 р.

Москва 34, Гагаринский пер. д. № 23. кв. 36/3 Провизор М. ЛИПЕЦ.

Акц. О-во "ГОСМЕДТОРГПРОМ"—Москва

МЕТАМОРФОЗА

КРЕМ
ОТ ВЕСНУШЕК

ПРИДАЕТ
СВЕЖЕСТЬ ЛИЦУ

ЦЕНА 1 банки 55 коп.

Требуйте во всех аптеках и магазинах санитарии и гигиены СССР.

Высылаются почтой не менее 3-х банок.

При переводе денег в рублях (санктов, переводом) переводите соответственно, при наложенном платежом переводите за счет заказчика.

Москва "Иванов" ГОСМЕДТОРГПРОМ. Отдел рекламы № 7.

Для ухода
за кожей

Крем "Мэри"

ДОДАТОК 2
Рекламні оголошення, надруковані в журналі "Огонек"
за 1927 р. (№ 21)

Красивый, нежный, цветущий вид может иметь каждая женщина, познав секреты рационального ухода за красотой лица **ПО НОВЕЙШЕМУ МЕТОДУ Парижского Института Красоты** (Institut de Beauté), а также при помощи применения косметического само-массирования и художественного грима умело скрыть недостатки красоты и подчеркнуть ее достоинство, предохранить лицо от преждевременной старости, избавиться от морщин, угрей, пятен, веснушек, и проч. Значение главнейших источников красоты и здоровья: ПИТАНИЕ, ВОДА, МАССАЖ, ДЫХАНИЕ. Книга „Нуяет красеты лица“ с приложением рецептов доктора Ламака высыл. немедл. без задатка, налож. плат., цена с перес. 3 р. 75 к. Адрес: ЛЕНИНГРАД, главный почтамт почт. яц. № 24.

СЕКРЕТЫ КРАСОТЫ

Прекрасную помощь в уходе за лицом дают втирания кремов

ЕСЛИ КОЖА ЛИЦА СУХА. — втирайте наши жирные кремы: «ЛАНОЛИНОВЫЙ» или «КОЛЬД-КРЕМ», которые предохраняют кожу от высыхания. Лицо мойте только холодной водой с нашим «ГЛИЦЕРИ-НОВЫМ» мылом. Употребляйте только жирную пудру.

ПРИ ЖИРНОЙ КОЖЕ — мойтесь только теплой водой, протирайте кожу нашими цветочными одеколорами и затем втирайте нежные, обесжиренные кремы «СНЕЖИНКА» и крем «ТЭЖЭ»

«ТЭЖЭ» МОСКВА

ВОЛОСЫ УНИЧТОЖАЕТ

(без бритвы) **МОМЕНТАЛЬНО** «БЕЗВРЕДНО», **ДЕПИЛИНГ**, где требует **КРАСОТА** и **ГИГИЕНА** тель...
Лаб. МЕВЕ. Цена больш. фл. с подробным описан. способа при менения 2 р. Оптов. покупателям соответств. скидка.
Высылает немедленно, по получении задатка (можно почт. марк.)
Хим. Лабор. МЕВЕ, Одесса, ул. К. Маркса, 1.

УДК 792.06:792.077(477.42)“19”

С. О. Соболевська

**Значення репертуару театру у розвитку культури
(на матеріалі народних аматорських театрів Житомирщини
1990–2000-х років)**

Мета роботи полягає у дослідженні діяльності народних аматорських театральних колективів Житомирщини від 1990-х років до сучасності. Наголошується на ролі аматорського театру у розкритті здібностей митців та формуванні культури глядачів шляхом виховання та самовиховання, діяльності та спілкування. Ключові слова: народний аматорський театральний колектив, Житомирщина, репертуар, культурні процеси, національна культура.

Цель работы заключается в исследовании деятельности народных любительских театральных коллективов Житомирщины от 1990-х годов до современности. Отмечается роль любительского театра в раскрытии способностей актеров-творцов и формировании культуры зрителей путем воспитания и самовоспитания, деятельности и общения.

Ключевые слова: народный любительский театральный коллектив, Житомирщина, репертуар, культурные процессы, национальная культура.

The purpose of the work is to research the activities of the amateur folk theater groups of Zhytomyr region from the 1990-ies to the present. The research methodology involves comparative method for comparing the principles of formation the repertoire of amateur theatre in the XIX and XX centuries, a comparison of amateur theater and a variety of amateur theater; the methods of induction and deduction in the study of the creation of the popular repertoire of the amateur folk theatres of Zhytomyr region. The scientific novelty of the work is obvious, because today the formation of the repertoire of amateur folk theatres of Zhytomyr region remains unexplored. The findings suggest that the creativity of the amateur theater groups of Zhytomyr region is an important part of cultural processes taking place in society. The repertoire of the amateur theatres reflects the tastes and preferences of his audience and describes this historical period as a time of increased interest in national culture. In addition, specified the role of the Amateur theatre in revealing the abilities of the actors-creators and the culture of the audience through education and self-education, activities and communication.

Key words: the amateur folk theatre, Zhytomyr region, repertoire, cultural processes, national culture.

У гуманістичному та демократичному суспільстві центральними у системі моральних поглядів і ціннісних орієнтацій є особистість людини та можливість проявити себе у різних сферах життя. В свою чергу формування культури шляхом виховання людини на взірцях світової культури і наголошенні на значенні культурних цінностей має сприяти всебічному розвитку особистості. Багатоманітність ситуацій, у які людина потрапляє кожного дня, вимагає здатності швидкого реагування на процеси, що відбуваються у сучасному суспільстві, що стрімко й динамічно розвивається. Зразком життєвих сценаріїв справедливо можна вважати театральні п'єси, але виникненню професійного театру передували аматорські вистави.

Якщо звернутися до історії становлення українського драматургічного мистецтва, то, як вказував український вчений і письменник І. Франко, його розвиток ґрунтується на тісних зв'язках драматурга з народом, адже драматург, як ніхто інший, має можливість ставити і розв'язувати нагальні питання часу. Ось чому розвиток театру, за словами І. Франка, це "свідомство дозрілості" того чи іншого народу, а питання репертуару – дуже важливий фактор у створенні народного театру. Сила українського театру, на його думку, як і всякого іншого, полягала в оригінальності і національній самобутності, а не в сліпому наслідуванні і вірності старим естетичним догмам, які не відповідають потребам сучасності: "Створити власний репертуар п'єс з народного життя – ось першочергове завдання" [8, с. 9–11]. Дане визначення не втратило актуальності й дотепер, хоча вимоги, яким повинен відповідати репертуар аматорського театру, змінюються відповідно до історичної епохи. Незмінними у творчості аматорського театру залишаються відображення дійсності через глибоке висвітлення кращих рис, притаманних людині, де присутній елемент залучення до її виховання та самовиховання, а також критика негативних суспільних явищ, які необхідно подолати не тільки на сцені театру.

Якщо порівнювати шляхи формування репертуарів аматорського та професійного театрів, то щодо репертуару професійних театрів мистецтвознавець О. Апчел разом з драматургом Н. Ворожбит одно-стайно стверджують, що сучасний театр не ризикує працювати з новою драматургією, обґрунтовуючи це як інтересами публіки, так і фінансовою складовою. Як зазначає Н. Ворожбит: "Якщо мертвим класикам не потрібно платити відсотки з продажу квитків, то сучасним авторам доводиться виплачувати авторські відрахування" [6]. У аматорському театрі у більшості випадків на формування та експлуатацію репертуару впливає публіка, до смаків якої має прислухатись керівник

аматорського колективу. На думку режисера І. Боня, глядач є своєрідним камертоном творчості, а за рахунок емоційного захоплення виставою виникає особливий вплив театру на глядача, ефект сценічного притягування, першим кроком до досягнення якого є робота з драматургією [2, с. 47].

На сьогодні формування репертуару народних аматорських театрів Житомирщини протягом декількох останніх десятиріч залишається малодослідженим. Узагальнити і наголосити на проблемах формування репертуару українського аматорського естрадного театру спробувала аспірантка Київського національного університету культури і мистецтв О. Бережна, яка у своїй праці зазначила, що першоосовною творчості в естрадному аматорському театрі є принципи формування репертуару. Можна погодитись, що як у естрадному, так і у звичайному аматорському театрі на сучасному етапі спостерігається велика проблема в нестачі джерел поповнення репертуару, спричинена економічною та політичною нестабільністю. Тож керівникам аматорських театрів доводиться використовувати теми авторів ХХ століття, адаптуючи їх до сучасності, та розширювати репертуар за рахунок фольклору і народної творчості. Відсутність цікавого матеріалу на теми сьогодення, зокрема дотепних мініатюр, інтермедій, монологів, фейлетонів, одноактних вистав тощо, стає причиною того, що основною базою поповнення новими номерами в аматорських колективах часто виступають твори, що вже апробовані на професійній сцені. Виходом з даної ситуації може бути лише досвід та кваліфікація керівника, який повинен уміти не тільки знаходити цікаві твори для постановки або вигадувати мініатюри, а й власним прикладом заохочувати учасників до колективного співавторства [1]. Адже для того, щоб театральне мистецтво дійсно стало для глядача джерелом радості і надиху, учасникам театральної самодіяльності необхідно постійно знаходитись у творчому пошуку форм, стилів та жанрів.

Український режиссер М. Терещенко на власному досвіді перекоонує, що режиссер під час читання п'єси керується власним світоглядом і сприймає художній твір під власним кутом зору. "Було б наївно думати, що режисер читає п'єсу без будь-якого внутрішнього особистого переконання. Торкнувшись душевних струн режисера, думки автора викликають рій вражень, асоціацій, часто таких, які ніколи не забуваються. Перші враження – хороші чи погані – своєю несподіваністю і незайманістю вриваються в пам'ять і стають зародками творчого почуття. Хороше враження від першого читання – велика запораука подальшого успіху... У момент сприйняття написаного автором, відбувається перший процес аналізу й синтезу, внаслідок якого формується

враження. В подальшій роботі цей процес поглиблюється... Вистави можуть відроджуватись і жити протягом багатьох років, але вони ніколи не залишаються незмінними. І кожна наступна вистава відрізняється від попередньої. Вільна творча фантазія актора робить його гру настільки багатою й різноманітною, що, дивлячись кілька разів одну і ту саму виставу, глядач ніби щоразу бачить оновлену п'єсу, п'єсу неповторну, яка не фіксується, як і гра актора. Свій відбиток на викладення змісту твору засобами театру накладають зміна історичних обставин, виконавців ролей, склад глядацької зали. Як і у всі часи, сучасних глядачів цікавлять, насамперед, такі драматичні колізії, свідками яких є вони самі", – зазначає режисер і з його словами можна погодитись [7, с. 11–15].

Звичайно, на початку визначити стиль майбутньої вистави у всіх деталях і подробицях важко, він окреслюється під час репетицій, а іноді лише наприкінці роботи, як результат сконцентрованих спільних творчих зусиль, коли форму вистави віднайдено для повного розкриття сутності і форми літературного твору. До критеріїв, якими необхідно керуватись у підборі репертуару, можна віднести його відповідність технічним і творчим можливостям акторів-аматорів. Також режисер аматорського театру має добре знати смаки як свого колективу, так і людей, що відвідують вистави, вміти вдало театралізувати наявний матеріал. На думку науковця А. Обертинської, можна розрізнити сценарну і режисерську театралізацію. У першому випадку – це творчий спосіб перетворення життєвого, документального матеріалу у художній сценарій, у другому – творчий спосіб приведення сценарію до художньої образної форми вистави через систему образотворчих, виразних та інакомовних засобів. Також існує театралізація компільованого (комбінованого) виду [4, с. 92].

Але нині однією з помилок режисерів навіть у народних аматорських театрів часто стає сліпе копіювання побаченого без попереднього прочитання тексту оригіналу твору, створення вистав за телевізійними версіями, за "мотивами мотивів", наслідками чого є перекручування змісту того, що автор-драматург хотів донести до глядачів, відсутність реакції публіки на дійство, яке вже раніше демонструвалось іншим, професійним колективом. Це призводить до того, що актори-аматори і глядачі не отримують творчого задоволення від вистави, не досягають катарсису. За визначенням культуролога Є. Подольської, катарсис – це поняття давньогрецької естетики, яке характеризує естетичний вплив твору мистецтва на людину. Катарсис вклю-

чає й полегшення після великого напруження почуттів і облагородження цих почуттів, що синтезовані в естетичному переживанні [5, с. 232].

Щодо діяльності народних аматорських театральних колективів Житомирщини варто зазначити, що за даними Житомирського обласного центру народної творчості в області нараховується 19 народних театральних колективів, серед яких народні аматорські театри місцевого факту (колишні агітаційно-художні бригади) Народицького, Романівського, Ємільчинського, Попільнянського районних будинків культури, народний аматорський театр Будинку культури Коростенського учбово-виробничого підприємства Українського товариства сліпих, народний аматорський студентський театр Державного агроекологічного університету м. Житомира, народний аматорський дитячо-юнацький театр "Юність" Житомирського міського культурно-спортивного центру, народні аматорські театри Ємільчинського, Чуднівського, Романівського районних будинків культури, народний аматорський театр Житомирського міського палацу культури "Сучасник", народний аматорський театр будинку культури с. Райгородок Бердичівського району, народні аматорський та молодіжний театри Новоград-Волинського міського палацу культури ім. Лесі Українки, народний аматорський театр Бердичівського міського палацу культури ім. О. Шабельника, народні аматорські театри Коростишівського, Овруцького, Бердичівського районних будинків культури, а також народний аматорський театр Коростенського міського будинку культури [3].

Серед діючих колективів можна відмітити народний аматорський театр Новоград-Волинського міського палацу культури ім. Лесі Українки, який було створено ще у 1949 році. У своєму репертуарі театр нараховує майже вісімдесят п'єс українських та зарубіжних авторів, серед яких найбільш відомі опери "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського, "Наталка-Полтавка" М. Лисенка, драматичні вистави "Назар Стодоля" Т. Шевченка, "Пізнє кохання" О. Островського та низка інших. У 1959 році за успіхи, досягнуті у розвитку аматорського театального мистецтва, драматичному колективу (одному з перших на Україні) було присвоєно почесне звання "народний аматорський театр", і своє творче життя народний театр продовжив постановкою драми-фесрії Лесі Українки "Лісова пісня", яку аматори підготували до Декади української літератури і мистецтва в Москві. З 1965 року колектив очолює заслужений працівник культури України, режисер П. Сурай, який запроваджує до репертуару театру більше п'ятидесяти вистав за творами М. Старицького, О. Кобилянської, Лесі Українки, О. Довженка,

Л. Дмитренко, М. Гоголя та багатьох інших авторів. Особливо запам'ятались глядачам вистави "Потомки Запорозжців" О. Довженка, "Навіки разом" Л. Дмитренко, "Піднята цілина" М. Шолохова, "Бояриня", "Касандра", "На полі крові" Лесі Українки, "Сподіваюсь" Ю. Щербака, "Мина Мазало" М. Куліша. В 2008 році колектив театру в черговий раз стає лауреатом обласного конкурсу аматорського мистецтва, а режисер П. Сурай отримує спеціальну премію за краще режисерське вирішення вистави за твором Лесі Українки "На полі крові".

Також варто відзначити народний аматорський театр Романівського районного будинку культури, який розпочав свою роботу у 1990 році. Організатором та його першим керівником став директор районного Будинку культури Ю. Кондратюк, нині заслужений працівник культури, директор Житомирського обласного центру народної творчості. У стислий термін він зумів зібрати й об'єднати в єдиний творчий колектив людей по-справжньому закоханих у театральне мистецтво. Тоді у репертуарі колективу з'являються нові цікаві вистави, зокрема "По модньому" М. Старицького, "Хто сміється, тому не минеться" І. Тендетникова, "На перші гулі" С. Васильченка, "Доки сонце зійде, роса очі виїсть" М. Кропивницького, "Патріот" та "Морока" О. Олеса. У 1994 році аматорському театру присвоюється почесне звання "народний аматорський". Колектив народного театру неодноразово приймає участь в обласних конкурсах театрального мистецтва і виборює перемогу. Нові вистави та інсценівки театру з захопленням переглядають не тільки глядачі Романова, але й багатьох сел району. Сьогодні колектив театру очолює здібний організатор та режисер І. Савчук, під керівництвом якої значно оновився та поповнився творчий склад учасників, а у репертуарній афіші театру з'явилися нові яскраві вистави – "Аз і Ферт" П. Федорова, "Дворянські вибори" Г. Квітки-Основ'яненка", "По ярмарку" М. Янчука.

Народна творчість та фольклор були покладені в основу діяльності Ємільчинського народного аматорського театру місцевого факту Ємільчинського районного будинку культури, що виник у 50-ті роки ХХ століття, коли працівниками Будинку культури та бібліотекарями було створено невеличкий аматорський гурток. Сценарії складались колективно, кожен учасник вносив у майбутню театралізовану програму частку свого досвіду, таланту, що дозволяло поповнити майбутній виступ новими творчими знахідками. Основу майже кожної програми становили місцевий фольклор, народні звичаї та сцени з місцевого побуту. В репертуарі театру з'являються програми "Весілля", "Народина", "Ємільчинський ярмарок". Виступи аматорів були актуальними і

при цьому простими та зрозуміли кожному глядачеві, адже на сцені відбувалося поєднання щирої української пісні, влучного слова та народного танцю. Колектив неодноразово виступав перед глядачами Олевського, Народицького, Новоград-Волинського районів, був запрошений зі своїми програмами на Всеукраїнське свято фольклору та етнографії в місто Київ. У 90-х роках з'являються нові програми "На Івана, на Купала", "Смільчинське весілля", а колектив стає неодноразовим переможцем обласних конкурсів, приймає участь у районних та обласних святах. Паралельно із ним діє народний аматорський театр Смільчинського районного будинку культури, який було створено у 40-х роках ХХ століття, а відновлено у 1990 році місцевими ентузіастами театрального мистецтва на чолі з режисером Г. Терещук постановкою вистави за повістю І. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я", яка з успіхом пройшла на сценах багатьох районних клубних закладів. Згодом в репертуарі аматорів з'являються нові п'єси та інсценізації, зокрема "Ніч перед Різдом" М. Гоголя та "Назар Стодоля" Т. Шевченка. Поряд із ними у репертуарі з'являється багато театральних мініатюр, невеличких гумористичних сценок, інтермедій, а у 1995 році за високі творчі показники та популяризацію аматорського театрального мистецтва театру присвоюється звання народного аматорського.

До гумору у наповненні репертуару тяжіє народний аматорський театр місцевого факту Попільнянського районного будинку культури, в репертуарі якого провідне місце посідають жартівливі гумористичні сценки, мініатюри, театралізовані ігрові програми, серед яких "Ностальгія факт" О. Чернухи, "Інопланетяни на Попільнянщині" Н. Вишневіч, "Говорить та показує ДАІ" В. Мерзляка. Аматорський театр був створений у 1985 році при Попільнянському районному Будинку культури, на даний час аматорським театром місцевого факту керує В. Мерзляк, який працює над оновленням репертуару колективу, акторською майстерністю та сценічною культурою виконавців. Саме під його керівництвом в 2008 році колективу за успіхи, досягнуті в розвитку аматорського театрального мистецтва, присвоєно почесне звання "народний аматорський театр місцевого факту". Також у 2008 році колектив взяв участь в обласному конкурсі народних аматорських театрів сільських театральних колективів та театрів місцевого факту та виборів призове місце.

Створений у 1999 році заслуженим артистом України В. Берелетом та студентами різних факультетів народний аматорський студентський театр Державного агроєкологічного університету м. Житомира сприяв естетичному вихованню студентів та залученню до художньої

творчості студентської молоді. Першими у його репертуарі з'являються "Шельменко-денщик" за Г. Квіткою-Основ'яненком, "Привіт, я – ваша тьотя" за Б. Томасом, "Без мене, мене женили" за Ф. К. Крьоцом, що свідчить про інтерес його учасників як до української, так і до світової культури. У 2000 році на Всеукраїнському фестивалі драматичних колективів серед студентської молоді в м. Вінниці студентський театр виборює 3-тє місце. У 2006 році репертуар театру поповнився виставою за п'єсою І. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я", а нині колектив працює над постановкою вистави за твором "За двома зайцями" М. Старицького.

Результати дослідження репертуару народних аматорських театрів Житомирщини показали, що чільне місце у ньому посідає українська класика, зокрема найчастіше аматори представляють на сцені вистави за творами І. Карпенка-Карого, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Старицького, Т. Шевченка, М. Гоголя. Сільські аматори беруть в роботу твори за тематикою близькі і доступні місцевій публіці. Увагою глядачів користуються п'єси, де наявний одвічний конфлікт поколінь, зокрема "Кайдашева сім'я" І. Нечуй-Левицького, "На перші гулі" С. Васильченка, твори Лесі Українки також привертають увагу її земляків. І все вищезгадане сприяє популяризації української культури.

Щодо вистав для підростаючого покоління, яке необхідно залучати до світу культури, зацікавивши вдалим поєднанням засобів театрального та інших мистецтв, можна зазначити, що у репертуарі багатьох народних аматорських театрів Житомирщини є п'єси для дітей. Безпосередньо у Житомирі з вересня 2000 року діє народний аматорський дитячо-юнацький театр "Юність" Житомирського міського культурно-спортивного центру, який очолює Т. Мокра. Загальний чисельний склад колективу 55 дітей, він поділяється на три вікові групи – молодшу, середню, старшу. Головною метою є вивчення та популяризація кращих драматичних творів української та зарубіжної класики, сучасної драматургії, виховання на даній основі індивідуальних здібностей дітей. Діапазон задіяних у репертуарі творів широкий – від В. Шекспіра до Лесі Українки, наявні естрадні мініатюри та літературно-музичні композиції. У народному аматорському театрі будинку культури с. Райгородок Бердичівського району, що був створений у 1990 році на базі сільського будинку культури, при дорослому колективі організована й успішно працює дитяча підготовча театральна студія. Під керівництвом Л. Яремчик у її репертуарі з'явилися дитячі вистави за творами Л. Петренка "Подорож до країни невивчених уроків" та С. Маршака "Дванадцять місяців". Різний вік аматорів народного театру дає їй змогу добирати різноманітний репертуар.

Народний аматорський молодіжний театр Новоград-Волинського міського палацу культури ім. Лесі Українки у своєму репертурі має вистави "Пепі Довга панчоха" А. Ліндгрена та "Маленький принц" А. де Сент-Екзюпері. Народний аматорський театр Бердичівського міського палацу культури ім. О. Шабельника, який розпочав свою роботу у 1947 році, з 1994 року під керівництвом режисера С. Іванченко змінює стиль і напрямки роботи, які спрямовує на популяризацію театрального мистецтва серед дітей, підлітків та молоді. В репертуарі колективу з'являються казки "Усі миші полюбляють сир" Д. Урбана, "Снігова Королева" Е. Шварца, шоу-програма "В країні Мульти-Пульти". З 1993 року керувати народним аматорським театром Овруцького районного будинку культури, робота якого починається ще у 1929 році, розпочинає молодий фахівець О. Харченко, яка продовжила багаторічні творчі традиції театру. З її ініціативи при народному театрі створюється дитяча підготовча театральна студія "Бім-Бом", яка користується неабияким успіхом у дітей та підлітків міста Овруча. Репертуар дитячої театральної студії складають казки "Золотий ключик" О. Толстого, "Кицькин дім" С. Маршака, "Золушка" Е. Шварца [3].

Як висновок можна зазначити, творчість народних аматорських театральних колективів Житомирщини, деякі з яких діють в області вже не одне десятиліття, позитивно впливає на стан сфери культури регіону, адже створення оригінального репертуару, що включає й власні твори режисерів-авторів на основі місцевого матеріалу, сприяє популяризації театрального мистецтва, що є важливою складовою української культури. Оскільки репертуар є візитною карткою самодіяльного колективу для керівника кожного народного аматорського театру важливо віднайти твори, які пов'язані із життєвим досвідом як акторів-аматорів, так і глядачів, з їх власними переконаннями та вподобаннями. У процесі виконання творчих завдань і демонстрації п'єси публіці одночасно відбувається як розкриття здібностей митців, так і формування культури глядача, шляхом створення засобами театру умов для виховання та самовиховання, діяльності та спілкування.

Література

1. Бережна О. В. Проблеми формування репертуару в аматорському естрадному театрі [Електронний ресурс] / О. В. Бережна // Українська культура в контексті сучасних наукових досліджень та практичних реалій : зб. матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конф., Київ, 21–22 грудня 2006 р. – К. : ДАККІМ, 2007. – Ч. 2. – 360 с. – Режим доступу:

<http://nadoest.com/materiali-vseukrayinsekoyi-naukovo-praktichnovi-konferenciyi-stor-15>. – Назва з екрана.

2. Бонь І. Г. Мистецтво аматорського театру / І. Г. Бонь. – Ч. : РВП “Сіяч”, 1993. – 72 с.

3. Житомирський обласний центр народної творчості [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Електрон. дані та прогн. – Ж. : ЖОЦНТ, 2007–2016. – Режим доступу:

<http://www.tvorchist.com.ua/kolekt/teatralni>. – Назва з екрана.

4. Обертинська А. П. Основи теорії драми та сценарної майстерності : навч. посіб. / А. П. Обертинська. – К. : ДАКККІМ, 2002. – 132 с.

5. Подольська Є. А. Культурологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Є. А. Подольська, В. Д. Лихвар. – Х. : Вид-во НФаУ : Золоті сторінки, 2003. – 248 с.

6. Судьба українського автора в українському театрі. 26 окт. 2008 г. [аудио-запис] : дискусія / вед. дискус. Н. Ворожбит. – Личный архив О. А. Апчел.

7. Терещенко М. С. Режисер і театр / М. С. Терещенко. – К. : Мистецтво, 1971. – 158 с.

8. Франко І. Я. Про театр і драматургію / під ред. М. Ф. Нечиталюка. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 240 с.

К. А. Богдяж

**Кримськотатарська мова
в системі української освіти (1991–2016 рр.)**

У статті аналізується проблема освіти кримськотатарською мовою в Україні. Автор робить огляд становлення, розвитку та сучасного стану національної освіти кримських татар, розглядає статистичні дані з цього питання. У роботі велика увага приділяється висвітленню законодавчої бази зазначеної теми.

Ключові слова: кримськотатарська мова, освіта в Україні, Крим, національні меншини, українське суспільство.

В статье анализируется проблема образования на крымскотатарском языке в Украине. Автор делает обзор становления, развития и современного состояния национального образования крымских татар, рассматривает статистические данные по этому вопросу. В работе большое внимание уделяется освещению законодательной базы указанной темы.

Ключевые слова: крымскотатарский язык, образование в Украине, Крым, национальные меньшинства, украинское общество.

The article contains analysis of the Crimean Tatars education in Ukraine. The author researches foundation, development and modern conditions of the Crimean Tatars education, deals with statistics of this question. The research gives attention to the legal framework of the theme.

Key words: Crimean Tatars, education in Ukraine, Crimea, national minorities, Ukrainian society.

Особливого значення в суспільному житті України на етапі незалежності набуло питання освіти в регіонах мовою національних меншин. Починаючи з 1991 р., проблема мовного регулювання була гальмом розвитку держави та причиною міжнаціональної ворожнечі. Невирішеність за роки незалежності статусу регіональних мов використовується в антиукраїнських ЗМІ для підбурення сепаратистських настроїв серед населення України. Останнім часом мова стала об'єктом політичних спекуляцій, передвиборчої пропаганди та наукових дискусій.

У зв'язку з тим, що за етнічним складом Україна – багатонаціональна держава, на її території компактно проживають носії більш ніж п'ятнадцяти мов. Згідно з законом України "Про засади державної

мовної політики” всі мови, окрім української, відносять до регіональних мов або мов меншин. “Регіональна мова або мова меншини – мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави”. До категорії мов національних меншин України віднесені “російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, караїмська, кримчацька, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, русинська, словацька та угорська мови” [1].

За кількістю носіїв найбільш розповсюдженими мовами в Україні є українська (67,5 % населення), російська (29,6 %) та кримськотатарська (0,47 %) [11]. З огляду на той факт, що кримськотатарська мова є третьою в Україні за поширенням, освіта кримськотатарською мовою – це необхідний елемент сучасного українського суспільства, оскільки зберегти та поширювати мову можна лише за наявності розгалуженої системи освіти – від дошкільної до вищої.

В історичній ретроспективі тема освіти кримськотатарською мовою на території України була офіційно порушена під час сесій II Курултаю кримськотатарського народу (26 червня 1991 – 29 листопада 1993 рр.) в м. Сімферополь. Це скликання стало першим зібранням у Криму представників кримськотатарського народу після депортації.

На першому засіданні Курултаю з числа делегатів був обраний вищий представницький орган татар – Меджліс кримськотатарського народу. Шляхом голосування було затверджено Головою Меджлісу Мустафу Джемілева, а його заступником – Рефата Чубарова. Меджліс кримськотатарського народу став ініціатором усіх культурно-освітніх програм, націлених на збереження та розвиток кримськотатарської мови та культури.

У постанові “Про основні напрямки діяльності Меджлісу кримськотатарського народу на період до III Курултаю” було прийнято рішення “розробити і реалізувати концепцію відновлення загальноосвітньої кримськотатарської національної школи” [10] з урахуванням програм відродження мови і культури, запланованих Меджлісом, але у передвиборній платформі Курултаю кримськотатарського народу від 28 листопада 1993 р. також окремим пунктом наголошується на першочерговій необхідності “відродження загальноосвітньої кримськотатарської національної школи, системи середніх і вищих спеціальних навчальних закладів з підготовки національних кадрів” [8].

Завдяки розгорнутій діяльності Меджлісу кримськотатарського народу в сфері просвіти за 1991–1997 рр. кількість учнів, які вивчають кримськотатарську мову, збільшилася з 8868 чол. у 1991 р. до 39 665 чол. в 1997 р. (90,8 % всіх учнів – кримські татари) [5], що дозволило в свою чергу відкривати класи і школи, в яких навчально-виховний процес у цілому або частково ведеться кримськотатарською мовою.

За ініціативами місцевих громад були засновані загальноосвітні школи з кримськотатарською мовою навчання в населених пунктах, де кримські татари складають більше ніж 10 % населення. “У 1996/1997 навчальному році в Автономній Республіці Крим функціонували 4 школи з кримськотатарською мовою навчання (Вілінська загальноосвітня школа I–III ступенів № 2 Бахчисарайського району, Жовтнева загальноосвітня школа I–III ступенів № 3 Красногвардійського району, Старокримська загальноосвітня школа I–II ступенів № 2 Кіровського району, Сарибашська загальноосвітня школа I–II ступенів Первомайського району), дві школи з поглибленим вивченням кримськотатарської мови (Тургенівська загальноосвітня школа I–III ступенів Бахчисарайського району, Кольчугинська загальноосвітня школа I–II ступенів № 2 Сімферопольського району) та 25 класів з навчанням кримськотатарською мовою в школах з російською мовою навчання” [5]. Усього кримськотатарською мовою на той момент навчалися 1842 учні.

На підставі пропозицій місцевих органів державної виконавчої влади Міністерством освіти Автономної Республіки Крим у 1997 р. була підготовлена Програма розвитку мережі освітніх установ, класів з українською, кримськотатарськими мовами навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання на 1997–2006 рр., за якою передбачалося “відкриття в зазначений період близько 40 шкіл з кримськотатарською мовою навчання” [5], але до анексії Криму в 2014 р. було відкрито лише 15.

Серед вищих навчальних закладів, де були створені навчальні програми з філології та історії кримських татар, першим став Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. У 1990 р. на його філологічному факультеті була створена кафедра кримськотатарської мови і літератури, яка в 1992 р. була розділена на кафедру кримськотатарської мови (завідувач – доцент Е. С. Акмоллаєв) і кафедру кримськотатарської літератури (завідувач – доцент Дж. Бекіров). У 2002 р. на основі філологічного факультету був створений факультет кримськотатарської та східної філології, деканом якого став доктор філологічних наук, професор А. М. Меметов.

Майже одночасно з Таврійським національним університетом імені В. І. Вернадського, у 1993 р. в Сімферополі було засновано Кримський інженерно-педагогічний університет, на базі якого відкрився Сімферопольське педагогічне училище для підготовки вчителів початкових класів з навчанням кримськотатарською мовою та факультет кримськотатарської мови, літератури, історії та мистецтв.

У зв'язку з появою освітніх установ особливого значення набуває впорядкування граматики кримськотатарської мови. Внаслідок цього у 90-і рр. XX ст. розпочалася дискусія з приводу заміни кириличного алфавіту татар на латиницю.

Через те, що писемність на основі кирилиці не відповідає специфіці кримськотатарської мови і сприяє його деформації [4], відповідно до рішення першої сесії II Курултаю кримськотатарського народу "Про перехід на латинську графіку" від 30 червня 1991 р. "в Сімферополі була проведена міжнародна науково-практична конференція "Кримськотатарська мова і проблеми переходу на латинську графіку" [4].

На жаль, висновки доповідей конференції не були застосовані на практиці і навіть на 2000 р. більшість шкільних підручників для кримськотатарських шкіл була видана кирилицею, як-от один з базових підручників для третього класу "Ана тили" ("Рідна мова") М. У. Умерова та Ю. Болата видання 1993 р. Аналогічна ситуація спостерігається й далі. Наприклад, кирилицею написаний підручник для шостого класу А. В. Велиулаєвої, Г. Е. Муртазаєвої, Л. А. Алієвої "Тувгъан эдебият" ("Рідна література") видання 1998 р. Постійне протиріччя між системами графіки призвело до стагнації освіти кримськотатарською мовою.

В юридичному аспекті врегулювання питання освіти в Криму кримськотатарською мовою Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 р. стала одним з фундаментальних нормативно-правових актів.

Статус усіх мов півострова було зрівняно в правах, а разом з тим гарантувалися їхні "функціонування, розвиток, використання і захист" [2]. Конституція Автономної Республіки Крим закріпила ті надбання, що були здійснені впродовж 1990-х рр. з ініціативи Меджлісу та вперше в історії затвердила на державному рівні право кримських татар на "виховання рідною мовою в дитячих дошкільних установах, вивчення рідної мови, навчання рідною мовою в освітніх закладах державної, республіканської і комунальної форм власності або через національні культурні товариства" [2]. Освіта кримськотатарською мовою опинилася під протекцією законодавства.

Подальший розвиток системи освітніх установ відбувався вже не так динамічно, але разом з тим діяльність органів влади була спрямована на повне забезпечення підручниками вже існуючих шкіл.

За переліками програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською та іншими мовами національних меншин у 2002/2003 та 2015/2016 навчальних роках спостерігається тенденція до збільшення кількості найменувань як базових підручників з мови та національної літератури, так і перекладних видань загальних предметів. Так, у переліку до 2002/2003 навчального року міститься 12 позицій підручників з кримськотатарської мови та літератури та 12 позицій перекладних видань підручників з загальноосвітніх предметів [6]. Тоді як на 2015/2016 навчальний рік пропонується вже 21 підручник з кримськотатарської мови та літератури та 42 перекладні видання [7].

Що ж до середніх навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання, на початку 2000-х рр. з'явилися лише Євпаторійська загальноосвітня школа I–III ступенів № 18 та Судацька загальноосвітня школа I–III ступенів № 3.

З огляду на викладене вище можна дійти висновку, що вже на початку 2000-х рр. освіта кримськотатарською мовою наблизилася до того стану, що ми спостерігаємо й сьогодні. Відтак серед 15 шкіл з кримськотатарською мовою навчання, які функціонували в 2014 р., станом на 2002 р. 11 закладів вже були відкриті.

Важливою подією для освіти мовою національних меншин стало прийняття закону України "Про засади державної мовної політики" від 3 серпня 2012 р. Даний закон спрямований на розвиток та розширення сфер вживання мов етнічних груп, що проживають на території України.

Згідно з цим законом кримськотатарська була визнана мовою національної меншини, яка може претендувати на статус регіональної, якщо в результаті перепису населення буде встановлено, що більш ніж 10 % населення певної адміністративної одиниці становлять кримські татари. Але наслідком прийняття закону "Про засади державної мовної політики" стало поширення російської мови, тоді як головною метою було забезпечення використання регіональних мов, що знаходяться під загрозою зникнення.

Як відомо, "законодавство України про мови складається з Конституції України, Декларації прав національностей України, законів України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або

мов меншин”, “Про національні меншини”, “Про засади державної мовної політики”, “Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин” та інших законів України, а також міжнародних договорів, що регулюють питання використання мов, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України” [1].

Відповідно до згаданих нормативно-правових актів Україна зобов’язується захищати та сприяти розвитку мов меншин, зокрема кримськотатарської мови. Згідно з правовою базою, у країні створені всі умови для здобуття освіти кримськотатарською, однак за даними “Атласу мов світу, що знаходяться під загрозою зникнення” (“Atlas of the World’s Languages in Danger”) упорядкованому та виданому ЮНЕСКО мова кримських татар визначається як “мова під надзвичайною загрозою” [12, с. 42], оскільки вона слугує для спілкування здебільшого старших поколінь. Цей факт яскраво демонструє недостатню ефективність наявних заходів та практично відсутність фінансування освіти кримськотатарською з боку держави.

Серед факторів, які призвели до зниження якості освіти кримськотатарською можна також зазначити низку юридичних та філологічних аспектів, які не були урегульовані у період з 1991 до 2016 рр.

По-перше, кримськотатарська мова в жодному нормативно-правовому акті не була визнана офіційною мовою Автономної Республіки Крим, що стало перешкодою на шляху створення системи закладів з кримськотатарською мовою навчання.

Право надати офіційний статус регіональній мові було застосовано лише в Генічеському районі Херсонської області, коли 19 квітня 2013 р. на сесії селищної ради було прийнято рішення зробити кримськотатарську мову регіональною для смт. Новоолексіївка. До цього моменту мова кримських татар не мала статусу офіційної мови Автономної Республіки Крим або регіональній мові в інших адміністративно-територіальних одиницях України. Без юридичного затвердження її впровадження в систему освіти було неможливим.

По-друге, станом на 2016 р. немає офіційно затверджених кримськотатарської граматики та правопису. Через локальні відмінності (південний, степовий та середній діалекти) та відсутність єдиної впорядкованої системи лексичних та граматичних категорій не була завершена остаточна кодифікація літературної мови, що в свою чергу призвело до неможливості сформувати загальну освітню програму та ускладнило навчальний процес.

По-третє, система кримськотатарської графіки й досі не впорядкована. За постановою II Курултаю кримськотатарського народу від

30 червня 1991 р. "Про перехід на латинську графіку" та розпорядженням Верховної Ради Криму від 9 квітня 1997 "Про абетку кримськотатарської мови" переклад писемності кримськотатарської мови на новий алфавіт передбачалося "здійснити поетапно і завершити до 1 вересня 2002 р." [3]. Більш того, кирилична абетка й сьогодні залишається активно вживаною, тоді як латинська графіка, яка найбільшою мірою передає звуковий склад кримськотатарської мови і дозволяє уникнути використання диграфів (къ, нь, дж), тільки впроваджується. Така розрізненість викликає додаткові складнощі для шкільної освіти, бо більшість підручників містять кириличну графіку, тоді як навчальний план вимагає опанування латинської.

Врешті-решт серед вищезгаданих причин занепаду національної освіти в Криму найголовніша – байдужість влади до кримськотатарського питання. До 2014 р. на державному рівні не порушувалося проблема статусу кримських татар, їхньої мови та освіти в контексті всеукраїнської системи навчальних закладів.

Це питання знову постало на порядку денному у зв'язку з російською анексією Криму. Події 2014 р. стали поштовхом до пробудження кримськотатарської інтелігенції, яка розпочала інтенсивно впроваджувати вивчення мови в середню та вищу освіту. Український уряд зі свого боку підтримав ініціативи кримських татар.

Найважливішим зрушенням у сфері вирішення кримськотатарського питання стала постанова Верховної Ради України "Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави" від 20 березня 2014 р.

На загальнонаціональному рівні було проголошено, що "Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу виконавчим органом Курултаю кримськотатарського народу, та Курултай, як вищий представницький орган кримськотатарського народу" [9]. Віднині вищі органи влади кримських татар здобули політичний вплив, у тому числі й можливість впливати на українську освіту. З моменту набуття чинності цієї постанови Україна "гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу" [9].

Зважаючи на вищезазначені факти, постанова Верховної Ради України "Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави" стала вираженням позиції українського уряду відносно прагнення кримських татар до національної самоідентифікації, але головним її здобутком стало визнання за кримськими татарами статусу корінного народу України.

За такої підтримки у період з 2014 до 2016 рр. в освітній сфері України відбуваються наступні зміни:

- відкриття окремих класів або проведення факультативних занять для дітей кримських татар;
- заснування школи з кримськотатарською мовою навчання в Києві;
- видавництво “Букрек” за повного фінансування Міністерства освіти і науки до 2016/2017 навчального року випустить підручники з кримськотатарської мови, а також інтегрований курс літератури, до якого входить курс кримськотатарської літератури для восьмих класів загальноосвітніх шкіл України;
- викладання кримськотатарської мови та літератури у місцях компактного проживання кримських татар на півдні Херсонської області;
- забезпечення шкіл Генічеського району Херсонської області примірниками підручників, посібників, словників та художньої літератури. Серед них – підручники кримськотатарської мови та кримськотатарської і світової літератури, а також підручники з предметів, перекладені з української мови;
- заснування спеціальності “кримськотатарська мова і література та переклад” в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- створення 5 червня 2015 р. громадським проектом “Крим. Реалії” безкоштовних відео-курсів кримськотатарської мови “Еліфбе”;
- відкриття курсів кримськотатарської мови з ініціативи громадського об’єднання “Земляцтво кримських татар у Києві” та громадської організації “Крим SOS”.

Таким чином, кримськотатарська мова в системі української освіти пройшла довгий шлях від поодиноких класів сільських шкіл до окремих факультетів і кафедр у провідних вищих навчальних закладах України.

Після повернення кримськотатарського народу з депортації питання освіти рідною мовою стало об’єктом уваги II Курултаю кримськотатарського народу. Саме його діяльність заклала підвалини для відродження системи освіти в Криму. Прямим наслідком прийнятих рішень стало відкриття перших середніх та вищих навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання та видання підручників для їхнього забезпечення.

До початку 2000-х рр. освіта кримськотатарською мовою вже була наближена до сучасного стану, однак цього виявилось недостатньо

для забезпечення всіх потреб населення півострову, адже за відсутністю достатньої кількості освітніх установ мова починає виходити з активного ужитку.

У чому криються причини такого невтішного положення освіти кримськотатарською мовою в Україні? Одним з найбільш негативних факторів є відсутність чітко визначеного юридичного статусу кримськотатарської мови у період з 1991 до 2014 р., коли кримські татари отримали статус корінного народу Криму. Серед інших аспектів, що призвели до зниження якості освіти, варто зазначити відсутність єдиної затвердженої граматики кримськотатарської мови та графічної системи.

Українське суспільство та влада до 2014 р. були байдужими до кримських татар, їхньої мови та культури. Система освіти кримськотатарською мовою до того моменту не була нагальним питанням і перебувала у стагнації. Але 2014 р. став тяжким випробовуванням не лише для українців, але й для кримських татар. Це стало поштовхом для консолідації всіх національностей України, тому період 2014–2016 рр. став часом активних реформ кримськотатарської національної освіти.

Сьогодні тенденція до позитивних змін в освіті продовжується. Україні необхідно не зупинятися на досягнутому, а й надалі йти шляхом прогресивних реформ.

Література

1. Закон України "Про засади державної мовної політики" [Електронний ресурс]: за станом на 19 бер. 2015 р. : офіц. вид. / Верховна Рада України. – Режим доступу:

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>. – Назва з екрана.

2. Конституція Автономної Республіки Крим = Конституция Автономной Республики Крым [Електронний ресурс] : (зі змін та допов., внесеними згідно з Постановою Верховної Ради АРК від 17 вер. 2008 р. № 958-5/08). – Режим доступу:

<http://zakon3.rada.gov.ua/krym/show/rb239k002-98/page>. – Назва з екрана.

3. Об алфавите крымскотатарского языка [Електронний ресурс] : Постановление Верховного Совета Крыма от 09.04.1997 г. №1139-1. – Режим доступу:

<http://zakon5.rada.gov.ua/krym/show/rb1139002-97>. – Назва з екрана.

4. О переходе на латинскую графику [Електронний ресурс] : Постановление II Курултая крымскотатарского народа от 30.06.1991 г. – Режим доступу:

<https://clck.ru/A6VmR>. – Назва з екрана.

5. О программе развития сети образовательных учреждений, классов с украинским, крымскотатарским языками обучения, школ и классов с двумя языками обучения [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров Автономной Республики Крым от 27.08.1997 г. № 260/1997. – Режим доступа: <http://zakon0.rada.gov.ua/krym/show/rb0260001-97>. – Назва з екрана.

6. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською та іншими мовами національних меншин у 2002/2003 навчальному році [Електронний ресурс] : [Лист МОН України від 16.07.2002 №1/9-339]. – Режим доступу: <http://textarchive.ru/c-2554833-pall.html>. – Назва з екрана.

7. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською та іншими мовами національних меншин у 2015/2016 навчальному році [Електронний ресурс] : [Лист МОН України від 04.09.15 №1/9-422]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47781/. – Назва з екрана.

8. Предвыборная платформа Курултая крымскотатарского народа [Электронный ресурс] : Постановление II Курултая крымскотатарского народа от 28.11.1993 г. – Режим доступа: <https://clck.ru/A6VmR>. – Назва з екрана.

9. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 № 1140-VII. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>. – Назва з екрана.

10. Про основные направления деятельности Меджлиса крымскотатарского народа на период до III Курултая [Электронный ресурс] : Постановление II Курултая крымскотатарского народа от 31.07.1993 г. – Режим доступа: <https://clck.ru/A6VmR>. – Назва з екрана.

11. Розподіл населення окремих національностей регіонів за рідною мовою [Електронний ресурс]: За даними Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/#p4>. – Назва з екрана.

12. Christopher Moseley. Atlas of the World's Languages in Danger / Moseley Christopher. – Paris : UNESCO, 2010. – 218 p.

Наші автори

Баров Володимир Володимирович, магістрант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Богдяж Крістіна Андріївна, магістрант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бричка Анна Володимирівна, аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Бровко Альона Григорівна, старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Гулак Інна Василівна, аспірантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Іванюк Олег Леонідович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Касьянова Наталія Миколаївна, докторант Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Ковальчук Наталія Дмитрівна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Лейберов Олексій Олегович, голова профкому Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Мєлєксєцев Кирило Іванович, аспірант Донецького національного університету.

Мицик Лариса Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Москаленко Олександр Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Онїщенко Оксана Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Романець Людмила Миколаївна, голова циклової комісії суспільних дисциплін Вінницького коледжу Національного університету харчових технологій, кандидат історичних наук.

Романюк Іван Миронович, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор.

Самойленко Григорій Васильович, доктор філологічних наук, професор кафедри російської і зарубіжної літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Самойленко Олександр Григорович, кандидат історичних наук, доцент, ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Сацький Павло Вікторович, кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана".

Соболєвська Світлана Олександрівна, аспірантка кафедри культурології та культурно-мистецьких проєктів Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ).

Соколова Любов Степанівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Тимченко Роман Вікторович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Хоменко Віталій Олексійович, аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Чумаченко Олена Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

ЗМІСТ

Історія

*До 25-річчя Незалежності України
та 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського*

Пиріг Р. Я. Відзначення шістдесятиліття Михайла Грушевського: політичний контекст	4
Москаленко О. Ю. М. С. Грушевський як історик ранньопервісної доби України	13
Хоменко В. О. До питання про членство Михайла Грушевського в українській партії соціалістів-революціонерів ...	30
Самойленко Г. В. М. Грушевський і М. Заньковецька (особистісні та творчі взаємини).....	41
Самойленко О. Г. Однокурсник Михайла Грушевського Володимир Піскорський	47
Тимченко Р. В. Причини поразки Центральної Ради та передумови приходу гетьмана П. Скоропадського до влади в українській історіографії.....	70
Оніщенко О. В. Жінки в Українській Центральній Раді.....	81
Ковальчук Н. Д. "Заклик" та "відгук" у контексті кордонного характеру української цивілізації	91
Соколова Л. С. У пошуках походження українського народу-нації в спадщині В. Щербаківського	100

Проблеми історії

Лейберов О. О. "Люди, на себя подозрение навлекающие..." – поліцейський нагляд за іноземцями Ніжина у 1812 році.....	108
Іванюк О. Л. Історії полків як напрямок військово-історичних досліджень у Наддніпрянській Україні у XIX – на поч. XX ст...	116
Гулак І. В. Податкова політика та податкова система Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст...	129
Романець Л. М., Романюк І. М. Українська історіографія повсякденного життя та соціального статусу вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років).....	139

Касьянова Н. М. Якісні характеристики переселенців в Українській РСР в 40–60-ті роки	157
Сацький П. В. Інтеграція Криму і України в єдиний економічний регіон у процесі мобілізації трудових ресурсів для освоєння півдня УРСР і півночі Кримської області (1950–1953 рр.)	167
Мицик Л. М., Баров В. В. Державотворчі альтернативи Веймарської республіки	181
Чумаченко О. А. Місії Європейського Союзу з антикризового регулювання в Македонії 2003–2005 рр	190
Мєлєкссцев К. І. Культурний та цивілізаційний аспект новітніх польсько-українських відносин (2005–2011)	200
Мицик Л. М. “Східне партнерство” для України: новий вимір Європейської інтеграції чи підміна перспективи членства?	211

Історія культури

Бричка А. В. Історіографія духовної спадщини Паїсія Величковського	222
Бровко А. Г. Повсякденна культурність радянського суспільства в 20–30-х рр. ХХ ст	234
Соболевська С. О. Значення репертуару театру у розвитку культури (на матеріалі народних аматорських театрів Житомирщини 1990–2000-х років).....	246
Богдяж К. А. Кримськотатарська мова в системі української освіти (1991–2016 рр.).....	256
Наші автори	266

СОДЕРЖАНИЕ

История

*К 25-летию Независимости Украины и
150-летию со дня народження Михаила Грушевського*

Пыриг Р. Я. Празднование шестидесятилетия Михаила Грушевського: политический контекст.....	4
Москаленко А. Ю. М. С. Грушевский как историк раннепервобытного периода Украины.....	13
Хоменко В. А. К вопросу о членстве Михаила Грушевського в украинской партии социалистов-революционеров.....	30
Самойленко Г. В. М. Грушевский и М. Заньковецкая (личностные и творческие связи)	41
Самойленко А. Г. Однокурсник Михаила Грушевського Владимир Пискорский.....	47
Тымченко Р. В. Причины поражения Центральной Рады и предпосылки прихода гетмана П. Скоропадського к власти в украинской историографии.	70
Онищенко О. В. Женщины в Украинской Центральной Раде....	81
Ковальчук Н. Д. “Призыв” и “отклик” в контексте граничного характера украинской цивилизации	91
Соколова Л. С. В поисках происхождения украинского народа-нации	100

Проблемы истории

Лейберов А. О. “Люди, на себя подозрение навлекающие...” – полицейский надзор за иностранцами в Нежине в 1812 году	108
Иванюк О. Л. Истории полков как направление военно-исторических исследований в Надднепрянской Украине в XIX – нач. XX вв.....	116
Гулак И. В. Налоговая политика и система Российской империи во второй половине XIX – начале XX ст.....	129
Романець Л. М., Романюк И. М. Украинская историография повседневной жизни и социального статуса учительства Украины послевоенного периода (1944 – вторая половина 1950-х годов)	139

Касьянова Н. Н. Качественные характеристики переселенцев в Украинской ССР в 40–60-е годы	157
Сацкий П. В. Интеграция Крыма и Украины в единый экономический регион в процессе мобилизации трудовых резервов для освоения юга УССР и севера Крымской области (1950–1953 гг.).....	167
Мыцык Л. Н., Баров В. В. Государствообразующие альтернативы Веймарской республики.....	181
Чумаченко Е. А. Миссии Европейского Союза по антикризисному регулированию в Македонии в 2003–2005 гг.	190
Мелекесцев К. И. Культурный и цивилизационный аспекты в новейшей истории польско-украинских отношений (2005–2011) ...	200
Мыцык Л. Н. “Восточное партнёрство” для Украины: новое измерение европейской интеграции или подмена перспективы членства?	211

История культуры

Бричка А. В. Историография духовного наследия Паисия Величковского	222
Бровко А. Г. Повседневная культурность советского общества в 20–30-е годы XX века	234
Соболевская С. О. Значение репертуара театра в развитии культуры (на материале народных аматорских театров Житомирщины 1990–2000-х годов).....	246
Богдяж К. А. Крымско-татарский язык в системе украинского образования (1991–2016 гг.).....	256
Наши авторы	266

CONTENSE

History

*Devoted to 25th anniversary of Ukraine's Independence
and 150th Anniversary of M. Hrushevsky's Birthday*

Pyrh R. I. Sexagenary anniversary's celebration of Mykhailo Hrushevsky: political context	4.
Moskalenko O. Yu. M. S. Hrushevsky as historian dealing with Ukrainian pre-history.....	13
Khomenko V. O. On Mykhailo Hrushevsky's membership in the Ukrainian socialists-revolutionaries party.....	30
Samoylenko G. V. M. Hrushevsky and M. Zankovetska (A case of personal and professional relations).....	41
Samoylenko G. V. M. Hrushevsky's fellow student Volodymyr Piskorsky	47
Tymchenko R. The reasons for the defeat of the Centralna Rada and Hetman P. Skoropadsky preconditions coming to power in Ukrainian historiography.....	70
Onischenko O. Women in Ukrainian central council	81
Kovalchuk N. D. "Call" and "review" in the context of Ukrainian civilization's borderline nature.....	91
Sokolova L. S. In search of the origin of the Ukrainian people-nation	100

Problems of History

Leiberov O. "People on suspicion brings... " – police supervision of foreigners in Nizhyn in 1812	108
Ivanyuk O. L. Poles' history as an aspect of historical-military research in Dnieper Ukraine of the 19th - early 20th century.....	116
Hulak I. V. Tax politic and tax system of the Russian empire in the second half of XIX – early XX centuries	129
Romanets L. M., Romanyuk I. M. Ukrainian historiography of Ukrainian teachers' daily life and social status in the post-war period (1944 - late 1950s).....	139
Kasianova N. M. Qualitative characteristics of immigrants in Ukrainian SSR in 40–60-s	157

Satsky P. V. Integration of the Crimea and Ukraine into a single economic region in the process of mobilization of human resources for the development of the south of Ukrainian SSR and the north of Crimea (1950–1953 years)	167
Mytsyk L. M., Barov V. V. The state building alternative of Weimar Republic.....	181
Chumachenko O. Missions of the European union on crisis management in Macedonia in 2003–2005 years.....	190
Melekestsev K. I. Civilization and culture in the context of contemporary polish-ukrainian relations (2005–2011).....	200
Mytsyk L. M. The Eastern Partnership for Ukraine: a New Dimension of European Integration or Substitution of Membership Perspective?.....	211

History of Culture

Brychka A. V. Historiography of Paysiy Velichkovsky's spiritual legacy.....	222
Brovko A. G. Everyday culture of soviet society in the 20–30 years XX century	234
Sobolevskaja S. O. The value of the repertoire in the development of culture (on the material of the amateur folk theatres of Zhytomyr region at 1990–2000-ies)	246
Bogdiazh K. Crimean Tatar language in the Ukrainian educational system (1991–2016 pp.).....	256
Our authors	266

ПРАВИЛА
оформлення статей до збірника
“ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ”

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий і домашній телефони, e-mail, поштова адреса.

1. Текст має бути складений у Microsoft Word (розширення *.doc, *.docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Поля: праве – 25 мм; верхнє, нижнє – 20 мм; лівє – 30 мм. Міжрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см, встановлена заборона висячих рядків.

2. Якщо при наборі статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською, російською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1) Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2) **Ініціали та прізвище автора** – напівжирними літерами по правому краю.

3) **Назва статті** друкується великими літерами, вирівнювання по центру.

4) **Анотації та ключові слова** подаються *українською, російською та англійською мовами* (до 6 речень).

5) **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку Література.

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться **обов'язково**:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфа і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між внутрішньотекстовими пунктами й інформацією, яка йде після них, між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.).

6) Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово “Таблиця” виділяється *напівжирним шрифтом* по правому краю, *назва таблиці* – по центру *напівжирним курсивом*.

7) **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до Бюлетня ВАК № 5 за 2009 р.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою:

м. Ніжин, вул. Графська, 2
(кафедра світової літератури та історії культури)
E-mail: svit.lit@mail.ru

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович
тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА та КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 85

Серія "Історичні науки"
№ 6

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. О. Приходько
Літературний редактор – А. М. Конівненко
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 15,80
Ум. друк. арк. 15,90

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.